

II-85369

Biblioteka
DRUŠTVENA MISAO

Edicija
STAV
Knjiga 17

Urednik
Prof. dr Ilija Vujačić

Glavni i odgovorni urednik
Slobodan Gavrilović

Mihajlo Mihajlov

PONOVLJENE MISLI

SADRŽAJ

	Strana
I deo	
Izbori bez izbora – disidenti protiv Jeljcina	11
Okudžava	16
Prvorborci dviju „revolucija“	18
Problemi svugde isti: pouke sa puta na Filipine i Formozu	25
Iz ptičje perspektive	29
Usluge i dobra u modernom svetu.....	33
Kraj Gutenbergove epohe.....	37
Kultura će ipak preživeti.....	40
Vek izbeglica.....	44
Šta je bio – disidentski pokret?.....	47
Usudbene povjestice.....	53
Od Prve proleterske do prvoborca ljudskih prava.....	57
Krokodilske suze	61
Bolest koja leči.....	63
Smisao besmisla	65
Tektonski potresi današnjice.....	70
Knjige, knjige	73
Smrt jednog od simbola sovjetske epohe	76
Mondijalizam ili planetarna kultura	79
Američki savetnici i ruski izbori	83
Aktivna i pasivna nesloboda	86

II deo

Đilas i Mihajlov	93
Fašizam i ličnost	
Totalitarizam je zanosan i jednostavan	97
Stepenovanje stradanja	100
O izazovima razvoja demokratskog društva	
Demokratija se osvaja	109
Šta je to lustracija	113
Provincijalne rasprave o „srpskim deobama“	
Lični stav	116
Provetravanje knjiga	122
Disidentske kutije	129
Nacionalisti više nemaju glasače u Srbiji	134
Jerusalimski samit o globalizaciji čovečanstva	
Istočni totalitarizam i zapadni moralni relativizam	140
Isteklo vreme za grljenje, dolazi vreme za klipove	145
Manipulacija brojkama	151
Balkan i američki izbori	154
Ustoličenje Kondolize Rajs	155
Bravar je bio bolji	157
Ruska strepnja	165
Ispovest Mihajla Mihajlova, povratnika (1)	
Sve moje robije	168
Ispovest Mihajla Mihajlova, povratnika (2)	
Sve moje robije	178

Ispovest Mihajla Mihajlova, povratnika (3)	
Sve moje robije	186
Ubistvo Sergeja Jesenjina	193
Intervju	
Zavještanje postmodernog diktatora	195
Putin i putinizam	199
Disidentske uspomene Mihajla Mihajlova	
Život je uvek negde drugde	202

1

IZBORI BEZ IZBORA – DISIDENTI PROTIV JELJCINA

Pre još nekih desetak godina izbori u Rusiji su bili veoma jednostavni i predvideti pobjednika nije bilo ni najmanje teško. Sve tamo od uspostavljanja sovjetske vlasti, početkom dvadesetih godina, građani SSSR-a su redovno svake četiri godine izlazili pred biračke kutije i glasali. Izbor je bio jednostavan: na jednoj strani „blok komunista i bespartijaca“ (Staljinova formula), na drugoj strani – „ćorava kutija“. „Blok“ je, naravno, dobijao 99 odsto glasova. Ne izaći na „izbore“ smatralo se antirežimskim aktom, a izborni uspeh se ocenjivao brojem „birača“ koji su glasali već u prvoj polovini dana. „Moralni kodeks graditelja komunizma“ izlazak na izbore proglašavao je za odgovornu patriotsku dužnost.

Takav sistem izbora bio je logična posledica činjenice što su boljševici izgubili na prvim mnogopartijskim izborima u decembru 1917, iako su već od oktobra te godine držali vlast u Rusiji. Ustavotvornu skupštinu, izabranu na tim izborima, u cilju očuvanja svoje vlasti, bili su „prisiljeni“ u januaru 1918. silom razjuriti, što je i izazvalo četvorogodišnji građanski rat. Posle tog iskustva Komunistička partija više se nikada nije smela odlučiti na rizik pravih izbora, sve do vremena Gorbačova, do 1991. godine, kada je na predsedničkim izborima u Ruskoj Federaciji pobedio Boris Jeljcin, a Vladimir Žirinovski dobio čak osam miliona glasova. Posle toga, već nakon raspada SSSR-a, dva puta su u Rusiji održani parlamentarni izbori i oba puta su birači masovno glasali protiv Jeljcinovih reformista: 1993. za partiju Žirinovskog, 1995. za partiju Zjuganova.

Na ovogodišnjim predsedničkim izborima ima čak jedanaest kandidata, ali prava borba se vodi između sadašnjeg predsednika Rusije Borisa Jeljcina i lidera Narodno-patriotskog bloka, generalnog sekretara Komunističke partije Ruske Federacije Genadija Zjuganova. U stvari, vodi se borba između vlasti i opozicije, koju u ovom trenutku najartikulisanije predstavlja upravo Zjuganov. U njegovom „bloku“, osim komunista, ima oko 200 nekomunističkih organizacija. Ako se zanemari predizborna

retorika, postaje jasno da su potencijalni glasači za zjuganovski „blok“ ne toliko simpatizeri komunista koliko protivnici Jeljcina.

Da je to tako pokazuje i činjenica da brojni bivši disidenti, koje je nemoguće osumnjičiti za simpatije prema komunistima, istupaju protiv Jeljcina i smatraju da bi njegova pobjeda na izborima bila daleko veća nesreća za Rusiju nego pobjeda Zjuganova. Ovih dana je u „Njujork tajmsu“ štampan članak Andreja Sinjavskog, jednog od najdarovitijih ruskih pisaca našeg vremena, bivšeg logoraša, čije je suđenje (suđenje Sinjavskom i Danielu) 1966. godine u Moskvi označilo početak masovnog disidentskog pokreta u SSSR-u. U tom članku bivši disident objašnjava zašto smatra da bi poraz Jeljcina bio poželjniji sa stanovišta demokratskog razvoja u Rusiji. Sinjavski ne veruje u mogućnost i opasnost ponovnog uvođenja komunističke jednopartijske diktature u slučaju pobjede Zjuganova, već smatra da bi tek u tom slučaju mogla da se formira prava demokratska opozicija u Rusiji, za šta nema nikakve šanse pod autoritarnom, korumpiranom i demagoškom sadašnjom vlašću. Po Sinjavskom, upravo zahvaljujući Jeljcinu, komunistička opozicija u Rusiji je postala toliko masovna.

Slično mišljenje iskazuje i Vladimir Bukovski, jedan od najslavnijih antikomunističkih disidenata, koji smatra da je Jeljcin opasno iskompromitovao samu ideju demokratije. U mogućnost ponovnog uspostavljanja komunističke jednopartijske vlasti u slučaju pobjede Zjuganova na izborima ne veruje ni tvorac *Arhipelaga Gulag*, te besmrtna hronika komunističke vlasti, nobelovac Aleksandar Solženjicin. U nedavnim telefonskim odgovorima svojim čitaocima, koje je organizovala popularna novina „Moskovski komsomolac“, Solženjicin se nije izjasnio – za koga, po njegovom mišljenju, treba glasati, ali je potcrtao da se komunisti ne boji. Solženjicinu je prošle jeseni centralna televizija ukinula redovne dvadesetominutne nedeljne emisije s obrazlažući da su dosadne i da ih publika ne gleda. U tim emisijama pisac je više od godinu dana izlagao svoje ideje o svim aspektima ruske stvarnosti i njegova kritika današnjeg stanja nije mogla da izazove zadovoljstvo režima.

Umesto da se izjasni za koga će glasati, Solženjicin je dao ovakav opis čoveka koji bi, po njegovom mišljenju, bio dostojan da bude izabran za predsednika Rusije: „On mora biti Otac Naroda, a ne da pripada nekoj partiji ili ljudima koji ga okružuju. On mora biti slobodan od svakog častoljublja, od strasti prema počastima ili privilegijama; on mora da prihvata svoju dužnost kao neprekidno teško breme služenja i to samo zbog svoje odanosti prema Rusiji. On mora ne samo da bude lično apsolutno nesebičan, već mora uvek budno paziti da, kada se na visokim

položajima pojave ljudi sebični i nepošteni, takve ljude smesta protera sa tih položaja. O potrebama naroda treba da se brine za sve vreme svoga mandata, a ne samo za vreme izborne kampanje...“

Jasno je da među kandidatima za predsednika Rusije takvog „Oca Naroda“ nema ni izbliza. Međutim, mora se priznati da upoređenje intelektualnog nivoa javnih istupa Jeljcina i Zjuganova ni u kom slučaju ne ide u korist Borisa Nikolajevića. Isto se može reći i za stil izborne kampanje. Jeljcin umnogome pokušava da „amerikanizuje“ izbore, nažalost odbacujući najvažnije elemente američkih izbora. Boris Nikolajevič pleše rok i igra folklorne igre za televizijske gledaoce, ali odbija i samu pomisao na otvorene teledebate sa protivkandidatima. U Sjedinjenim Državama takve debate najčešće odlučuju izbore.

Demagogija predsednika Rusije upada u oči i najneiskusnijim posmatračima. Na Dan pobjede, 9. maja ove godine, Jeljcin je, stojeći pred Lenjinovim mauzolejem na Crvenom trgu, pratio vojnu paradu isto onako kao nekadašnji lideri SSSR-a, i svoj govor u kojem je pominjao slavnu sovjetsku prošlost počeo je rečima: „Drugovi...“ Istovremeno je uputio pozdravni telegram osnivačima Moskovskog helsinškog komiteta povodom dvadesetogodišnjeg jubileja, ljudima koji su se proslavili svojom borbom protiv te „slavne prošlosti“.

S druge strane, Zjuganov i njegova ekipa, ne manje demagoški, u svojim nastupima, osim osnovane kritike rezultata jeljcinovskih reformi, beskrajno eksploatišu teme: patriotizma, ruske duhovnosti, nacionalnog jedinstva, pa čak i pravoslavlja. Na primer, Anatolij Lukjanov, član najužeg rukovodstva zjuganovske partije, u dugom razgovoru s urednikom lista „Zavtra“ („Sutra“) Aleksandrom Prohanovim, štampanim pod naslovom „Crvena Atlantida će se podići na površinu“ (broj 21/96), raspreda o „evrazijstvu“ ruske civilizacije, o ruskoj duhovnosti i „sobornosti“, o ruskom suprotstavljanju „protestantskom individualizmu“, dok Prohanov čak govori o „mistici“ Komunističke partije, povezane sa „izvanvremenskim realitetima“.

Drugim rečima, oba sagovornika bi u vreme „realnog socijalizma“ zbog iznošenja takvih stavova završila u zatvoru ili psihijatrijskoj klinici. Sve to antizapadnjaštvo je, naravno, u potpunoj kontradikciji kako s idejama Karla Marksa, tako i s jednom od najvažnijih parola Lenjina – „Dostići i preći Ameriku“. Snažno izražena nacionalistička nota zjuganovske kampanje mnoge posmatrače je dovela do zaključka da se opasnost pobjede Zjuganova ne sastoji u mogućem povratku „socijalizmu“, već u bujanju onoga što se odnedavno naziva „komuno-nacizmom“. Poznati istoričar Aleksandar Janov je Zjuganova nedavno nazvao „ruskim Miloševićem“.

Odsustvo straha od moguće renesanse „realnog socijalizma“ uglavnom se zasniva na saznanju da Zjuganov, u slučaju pobjede, nema nikakvih šansi da uvede jednopartijsku diktaturu. Boljševicima je to uspjelo posle krvavog građanskog rata i decenija ilegalne borbe u kojoj se kalila vojnički disciplinovana organizacija „profesionalnih revolucionara“. Dovoljno je pogledati na mase penzionera i drugih, u ovom trenutku, izgubljenih ljudi koji aktivno rade za Zjuganova, pa da se shvati da nikakve realne organizovane sile današnji komunisti nemaju. U slučaju pobjede Zjuganova prvi će biti razočarani upravo ti penzioneri, kao i prokomunisti u bivšoj Jugoslaviji, koji se još uvek nadaju da će pobjeda komunističkog bloka na izborima u Rusiji označiti i mogućnost rešenja krize u bivšoj Jugoslaviji.

Nikakvih izvora finansijskih sredstava većih od onih kojima raspolaže Jeljcin komunisti neće imati. Nikakve ponovne nacionalizacije Zjuganov i da hoće ne može provesti. Računa se da se oko dve trećine današnjih ruskih bogataša (takozvani „novi Rusi“) sastoji od bivših članova nomenklature KP SS i KGB-a. Upravo zbog njih Zjuganov do u beskraj ponavlja da neće vršiti deprivatizaciju imovine.

Po svoj prilici, više su u pravu brojni zapadni biznismeni koji priželjkuju pobjedu Zjuganova, s nadom da će to označiti uvođenje nekog reda u haotičnu ekonomsko-zakonodavnu sferu i bar neku realnu zaštitu od ruske mafije. A činjenica što toliko mnogo građana Rusije glasa prvo za Žirinovskog, a sada za Zjuganova ni u kom slučaju ne govori o tome da je ruski narod protivnik demokratije i slobode. Sloboda od gladi je takođe veoma važan aspekt slobode, a o demokratiji je za sada prerano govoriti. Zora demokratije u Rusiji će nastupiti onog trenutka kada se izvrši mirna smena vlasti nakon izbora. To se još nikada u ruskoj istoriji nije desilo. Paradoks je u tome što će, ukoliko se to desi sada, to biti pobjeda demokratije čak ako i pobjedi antidemokratski komunistički Narodno-patriotski blok.

Treba imati u vidu da usred Moskve još uvek stoji Lenjinov mauzolej, te da ga ukloniti odande može samo demokratski, antirežimski revolt masa, kao što je to bilo s ostalim komunističkim simbolima. Nenormalno je da antirežimsku, antiautoritarnu opoziciju predstavljaju komunisti i nacionalisti. Sasvim je moguće da su bivši disidenti u pravu, te da je za budućnost Rusije i ruske demokratije poželjniji poraz Jeljcina. S druge strane, postoji jedan važan argument protiv toga, koji se može čuti od putnika namernika koji iz Moskve posećuju Vašington. Naime, oni kažu – sadašnja vlast se već dovoljno nakrala, a ako dođu zjuganovci sve će početi iznova.

U svakom slučaju, ovogodišnji ruski izbori, bilo ko da pobjedi, ne mogu razrešiti krizu izazvanu naglim kolapsom „realnog socijalizma“. Bilo koji izbor će označiti nastavak krize, jer za sada ne postoji čak ni u teoriji ideja razrešenja krize. Zato i vidimo takve neverovatne ideološko-političke koktele kod svih suprotstavljenih snaga. Opasnost pobjede Zjuganova sastoji se u mogućnosti bujanja ruskog nacizma i svega što s tim ide. Pobjeda Jeljcina je bremenita totalnim haosom i socijalnom eksplozijom. Na ovim izborima položaj naroda Ruske Federacije podseća na čuvenu sliku Vasnecova „Na raskršću“. Na toj slici ruski „bogati“ (vitez) zamišljeno stoji pred kamenom na kojem je uklesano da i put levo, i put desno, i put pravo vode u pogibiju. Pa ipak, mi znamo da „bogati“ nije izgubio glavu. Samo ne znamo kako ju je spasio.

13. jun 1996

OKUDŽAVA

U Parizu je 12. juna u 73. godini umro, a sahranjen u Moskvi nedelju dana kasnije, Bulat Okudžava. Okudžavu nije jednostavno okarakterisati velikim pesnikom iz jednostavnog razloga što se njegova poezija ne čita već sluša. I što je još važnije – da bi se do kraja ta poezija ocenila neophodno je čuti glas samog autora uz diskretnu pratnju njegove gitare. Tek takvo „čitanje“ poezije velikog umetnika pruža objašnjenje za onu neverovatnu svenarodnu popularnost barda, popularnost koju do njega nije doživeo nijedan ruski pesnik, a posle njega samo jedan – Vladimir Visocki, takođe bard sa gitarom i neponovljivim glasom.

O toj struji ruske poezije koja je doživela procvat u drugoj polovini našeg stoleća, pišaće se (i slušati) još decenijama. Između brojnih bardova koji su pisali poeziju i stvarali za nju melodije te pevali uz gitaru, izdvajaju se tri grandiozne figure: Bulat Okudžava, Aleksandar Galič i Vladimir Visocki. Okudžava je bio prvi koji je u Rusiji otvorio put toj struji „poezije uz melodiju“, prvi koji je, uprkos svim mogućim cenzurama socrealizma i zahtevima zvanične kritike, osvojio millionske mase slušalaca svojim pesmama umnožavanim putem magnetofonskih zapisa. I to sve uprkos potpunom ignorisanju zvanične štampe, radija i televizije.

Mora se priznati da je toj nevidenoj popularnosti pesnika doprinela upravo ta zvanična literatura socrealizma, u kojoj je šezdesetih godina ostala skoro sama gola ideologija, očišćena od bilo čega ljudskog i intimnog. Okudžava je uskrsnuo u ruskoj literaturi čoveka, pojedinca, usamljenog stanovnika velikog grada, žrtvu „slavne epohe“. I to ne na protestni „disidentski“ način, već na beskrajno lirski i nenasilni. Upravo zato je boriti se protiv Okudžavinog uticaja i popularnosti ideolozima CK KPSS bilo tako teško.

Biografija Okudžave je bila tipično „sovjetska“. Otac Gruzijac je bio partijski funkcioner streljan u velikim čistkama 1937, a majka Jermenka, koja je posle streljanja muža provela u sibirskim logorima skoro dve decenije. Bulata su vaspitavali rođaci, a 1942. je kao dobrovoljac otišao na front, gde je u borbama s Nemicima bio teško ranjen.

Kasnije je studirao literaturu u Tbilisiju i Moskvi, te radio u „Literaturnoj gazeti“ kada je krajem pedesetih godina u jednom društvancetu svojih prijatelja prvi put improvizirao – otpevavši jednu svoju pesmu uz pratnju gitare. To se toliko dopalo ljudima preko guše sitim zvaničnog socrealizma da su se Okudžavine pesme preko noći raširile prvo po Moskvi, a posle toga po celom SSSR-u. Na Zapadu je njegovo ime postalo po prvi put poznato iz moje knjige *Leto moskovsko 1964*. Naime, mada sam se profesionalno bavio ruskom kulturom i literaturom, doputovavši u Moskvu otkrio sam da nikada do tada nisam čak ni čuo za tada najpopularnijeg ruskog pesnika. To nije bilo čudno, o Okudžavi se do početka sedamdesetih godina skoro i nije moglo ništa čuti iz zvanične štampe. Bilo kako bilo, ja sam se tada, 1964, sreo sa pesnikom, presnimio brojne njegove pesme na magnetofon i u svojoj knjizi napisao o njemu veliku glavu. Knjiga je, sticajem okolnosti, bila prevedena na brojne jezike, te je tako o Okudžavi doznao celi kulturni svet.

Kasnije je pesnik dobijao razne pesničke premije, čak i u Jugoslaviji, a 1994. je dobio današnju najprestižniju rusku književnu nagradu Buker. Mada je pisao darovite istorijske romane, u istoriji će ostati upravo kao bard.

Posle Okudžave, koji je dominirao šezdesetih godina, pojavio se Aleksandar Galič sa mnogo više angažovanom satiričnom poezijom, zbog koje je kao disident bio nateran na emigraciju, te je 1977. umro u Parizu. Međutim, sedamdesetih godina, nešto posle Galiča, koji je bio veoma popularan među inteligencijom, došla je epoha Vladimira Visockog, čija popularnost je daleko premašila čak i popularnost Okudžave. Ako se šezdesete i prva polovina sedamdesetih godina u Rusiji mogu slobodno nazvati epohom Solženjicina, druga polovina sedamdesetih i osamdesete godine su bez ikakvog preterivanja epoha Visockog u Rusiji. Kada je 1980. umro nije imao ni 45 godina.

Međutim, poezija i svenarodni uticaj Visockog su posebna tema, a prvi je na taj put krenuo i sve brane otvorio upravo veliki ruski pesnik Bulat Okudžava, koji je poslednji od trojice velikana umro ovih dana.

I još mali dodatak, koji pokazuje do koje mere je poezija u Rusiji još uvek važna stvar, uprkos duhovnom vakuumu naših dana. Lično predsednik vlade Viktor Černomirdin je najavio sahranu pesnika u Moskvi na Vaganjovskom groblju 19. juna. Isti taj Černomirdin koji se zatekao u Njujorku u vreme smrti Josifa Brodskog i koji je otkazao važan sastanak sa biznismenima i otišao u malu crkvicu na Menhetnu da oda počast umrlom pesniku. To daje nadu u budućnost Rusije. I sveta.

PRVOBORCI DVIJU „REVOLUCIJA“

Nedavno je predsednik srpskog PEN centra, akademik Predrag Palavestra, u intervjuu „Našoj borbi“ izneo svoje misli o savremenoj političkoj i istorijskoj situaciji. Na pitanje: „Šta mislite o ulozi bivših disidenata iz vremena komunističke vladavine u aktuelnom političkom trenutku?“ Palavestra je odgovorio: „Stari politički disidenti iz prethodne Jugoslavije danas su izgubili značaj. Oni koji ne kvare svoju biografiju naći će mesto na svetlijim stranicama istorije. Mnogi stari disidenti već su mrtvi i u političkom i u bukvalnom smislu. Njihovi neprijatelji su nestali, njihovi motivi su izbledeli, vatre strasti pogašene. Mogli su, dakle, ostati samo njihovi svetli primeri. Najgore su prošli oni koji se nisu pomirili s tim da svačije vreme prolazi i koji su počeli da utrčavaju u tuđe i nove igre, gde su ispali smešni, zli i suvišni. Pesnik Tanasije Mladenović pametno je i tačno rekao da se ‘ne može biti prvoborac u svakoj revoluciji’“ („Nedeljna Naša borba“, 29–30. mart 1997). Ta misao pesnika Mladenovića, kojom je ilustrovao svoju osnovnu ideju akademik Palavestra, čak je iznesena u naslov intervjuja.

Kao nekadašnji disident a i dugogodišnji član PEN-a, i to još uvek na životu, pročitavši taj intervju, istina sa velikim zakašnjenjem – živim na drugoj strani kugle zemaljske – moram priznati da sam u prvi mah ostao totalno zbunjen. Već mi se dešavalo da na stranicama „Borbe“, pa onda „Naše borbe“, vodim polemike u vezi sa samim pojmom disidentstva s nekim autorima koji su, na primer, izjednačavali disidentstvo sa konformizmom, ili sa drugima koji su tvrdili da disidentski pokret nije uspeo jer disidenti nisu uspeli ugrabiti vlast od komunista (kao da su disidenti bili neka ilegalna partija koja se borila za vlast!). Sada pak iz intervjuja Predraga Palavestre doznajem da je postojala i „disidentska revolucija“, a kako više ne postoji onaj sistem protiv kojeg su disidenti dizali revoluciju, to u uslovima današnje, valjda „postdisidentske revolucije“ oni nemaju više šta da traže u „tuđim i novim igrama“. Ispadaju samo „smešni, zli i suvišni“ jer, kako kaže pesnik, „ne može se biti prvoborac u svakoj revoluciji“.

Kada je moja zbunjenost prošla nije bilo teško formulisati tri osnovne teze koje načisto negiraju tvrdnje poštovanog akademika.

Prvo i prvo, nikakve „disidentske revolucije“, nažalost, nije bilo ni u jednoj komunističkoj zemlji, a ponajmanje u Jugoslaviji.

Drugo – nikakve postdisidentske revolucije takode nije bilo, ako se ne računa takozvana „antibirokratska revolucija“.

I treće – osim još uvek aktivnih partijaca iz Titove Jugoslavije, ili njihovih nešto mlađih klonova (naravno, s izmenjenim imenom partije), na današnjoj političkoj sceni u najvećim republikama bivše Jugoslavije deluju skoro isključivo bivši disidenti iz komunističkog vremena, što u potpunosti negira Palavestrinu tezu.

Ponavljam opet – nažalost, komunistički jednopartijski sistem je pao ne zbog bilo kakve revolucije i unutrašnjeg revolta antitotalitarnih snaga, već se sam urušio pod preteškim pritiskom sklerotičnih i potpuno okoštalih socijalnih struktura u svim sferama života, struktura decenijama formiranih u uslovima negativne selekcije političkih i drugih rukovodećih kadrova, nesposobnih za bilo kakvu samoinicijativu.

To je tačno čak i za zemlje sa hiljadu puta jačim disidentskim pokretima nego što je bio jugoslovenski. I „okrugli sto“ za koji je bio prisiljen da sedne general Jaruzelski sa liderima „Solidarnosti“, i „plišana revolucija“ u Čehoslovačkoj, pa čak i telefonski poziv Gorbačova akademiku Saharovu u Gorki, posle kojeg je Saharov skoro pravo iz egzila stupio u Kremlj, na Prvi kongres Sovjeta – sve je to bilo tek nakon toga što se do tada monolitna, naizgled večna i nerušiva zgradurina „realnog socijalizma“ počela bez ikakve revolucije sama sa treskom odvaljivati. Čak i „narodne revolucije“ i obaranja Čaušeskua u Rumuniji ne bi bilo bez podrške sovjetskih tajnih službi. Da je rušenje te zgradurine bilo rezultat neke „disidentske revolucije“ danas bi situacija u Rusiji i u svim ostalim bivšim socijalističkim zemljama bila neuporedivo bolja, te ne bi toliko nekadašnjih članova rukovodećih organa komunističke partije još uvek držalo poluge vlasti ili „privatizovanog bogatstva“, odrekavši se samo svoje partijske prošlosti. Zato je veoma rizično tvrditi da su „neprijatelji (disidenata) nestali, njihovi motivi izbledeli, vatre strasti pogašene“, pogotovo kad je reč o Rusiji i Srbiji. Kako je to lepo rekao daroviti pisac-samouk general Aleksandar Lebed: „Ba, pa šta mi to sada vidimo – svuda ista lica na vlasti, koja su bila i u vreme komunizma...“

Disidentski pokret u bivšoj Jugoslaviji bio je iz nekoliko dobrih razloga jedan od najslabijih u svetu. Posle prekida odnosa sa Staljinom Titova partija je, uprkos ideološkom neprijateljstvu prema „buržoaskom svetu“, bila prisiljena da se ekonomski, pa čak i vojno veže za Zapad.

Danas malo ljudi pamti da je Jugoslavija bila *de facto* članica NATO-a početkom pedesetih godina, kada je pristupila vojnom odbrambenom savezu sa Grčkom i Turskom, punopravnim članovima NATO-a. To je bio osnovni razlog što su deceniju kasnije otvorene granice prema Zapadu za „gostujuće radnike“, to jest za višak radne snage u Jugoslaviji. U intelektualnoj sferi skoro odmah posle sukoba sa Staljinom dolazi do liberalizacije, što je bio i glavni razlog zbog čega u Jugoslaviji skoro da i nije bilo „samizdatske“ štampe kakva je sedamdesetih i osamdesetih godina preplavila SSSR i skoro sve ostale istočnoevropske države. I najzad, sve do Titove smrti Zapad prihvata režim u Jugoslaviji kao saveznika protiv neprijatelja u hladnom ratu.

Sve je to ograničavalo rezervoar iz kojeg su disidentski pokreti u drugim socijalističkim zemljama crpeli svoje elitne i redovne kadrove.

Umesto da formiraju nezavisni jugoslovenski radnički pokret nalik na poljsku „Solidarnost“, radnici u bivšoj Jugoslaviji su odlazili u pečalbu u Nemačku ili neku drugu zapadnu zemlju. Brojni književnici, slikari, muzičari, filozofi, koji su pristajali na konformizam u čisto političkoj sferi, nisu imali razlog da se uključe u disidentski pokret. U Jugoslaviji nije mogao da se desi takav skandal kao što je bila „buldožerska izložba“ u Moskvi sredinom sedamdesetih godina, kada su jednodnevnu izložbu slikara apstrakcionista u moskovskom parku Izmailovo po naredbi službe bezbednosti rasturili buldožeri naočigled celog sveta. Zapadna javnost skoro da nije pružala nikakvu moralnu podršku jugoslovenskim disidentima (Radio Slobodna Evropa sve do 1994. nije čak ni emitovala za Jugoslaviju), a američki predsednik Karter je Josipa Broza Tita nazvao „herojem slobode“ prilikom Titove posete Vašingtonu, mada se u to vreme već naširoko znalo za brojne „zatočenike savesti“ u jugoslovenskim zatvorima.

I najzad, brojna jugoslovenska emigracija, uglavnom nacionalistički orijentisana, od samog početka se sa sumnjom, ako ne i sa neprijateljstvom, odnosila prema disidentskoj delatnosti videći u njoj želju za „popravljanjem“ a ne rušenjem komunizma. Simptomatični su u tom pogledu stalni napadi i srpske i hrvatske emigracije na Milovana Đilasa i mene; na primer, 1975. godine Slobodan Drašković, lider organizacije „Dušan Silni“, štampa seriju članaka u čikaškoj „Slobodi“ i kasnije ih izdaje kao knjižicu pod naslovom *Titoizam, đilasizam, mihajlovizam*. Iz njegovih tekstova proizlazi da su sva trojica pomenutih samo agenti međunarodnog komunizma, kreirani s ciljem da se obmane slobodni svet. U to vreme ja se nalazim u Sremskoj Mitrovici, osuđen na sedam godina zatvora.

Sve su to bili osnovni razlozi malobrojnosti disidenata u Titovoj Jugoslaviji. Druga je stvar što se samo disidentstvo začelo upravo u Jugoslaviji. Prvi disident u komunističkom svetu, u pravom smislu te reči, postao je, i ostao skoro celu deceniju usamljen, Milovan Đilas, još sredinom pedesetih godina. Sredinom šezdesetih godina, skoro istovremeno sa Brionskim plenumom i padom Rankovića, pojavljuje se „liberalno-marksistički“ časopis „Praxis“, deceniju kasnije proglašen disidentskim i ugušen, te neuspeli pokušaj osnivanja nezavisnog časopisa u Zadru 1966. od strane grupe intelektualaca iz Beograda, Zagreba i Zadra. Posle studentskih demonstracija u Beogradu 1968, te naročito posle likvidacije „hrvatskog proleća“ 1971, te „liberala“ u Srbiji 1972, disidenti se u Srbiji i Hrvatskoj mogu izbrojati na desetine, ako ne i na stotine. Upravo kasnih sedamdesetih godina dolazi do pokušaja saradnje srpskih i hrvatskih disidenata.

Međutim, relativni procvat disidentskog pokreta u Jugoslaviji je u periodu posle Titove smrti, osamdesetih godina. Upravo tada se osnivaju razni disidentski komiteti u skoro svim republičkim prestonicama, pišu se bezbrojne peticije koje skupljaju ponekad i nekoliko stotina potpisa, organizuje se „kućni univerzitet“ u Beogradu.

Upravo u to vreme, od 1980. godine, ja sam bio na čelu Komiteta za podršku demokratskim disidentima u Jugoslaviji (kopredsednici dugo godina – Milovan Đilas i Franjo Tuđman) organizovanog u okviru Demokratske internacionale i sa sedištem u Njujorku. Taj komitet – CADDY (*abreviatura* od engleskog naziva komiteta), dvanaest godina je dvomesečno izdavao bilten na engleskom jeziku – „CADDY Bulletin“, koji je na Zapadu ocenjen (između ostalog i od današnjeg predsednika američkog PEN-a Majkla Skemela) kao u svetu najbolji izvor informacija o ljudskim pravima i disidentskom pokretu u Jugoslaviji.

Uz podršku komiteta CADDY Međunarodna helsinška asocijacija je 1982. prvi put štampala knjižicu o jugoslovenskim disidentima *Freedom to Conform (Sloboda slaganja)*, a četiri godine kasnije je izašla debela knjižurina (od 670 stranica) o ljudskim pravima i disidentima u Jugoslaviji. Ta knjiga, *Human Rights in Yugoslavia*, zbornik članaka desetine zapadnih i nekolicine disidentskih autora (Alekse Đilasa, Mirka Vidovića, Rajka Kostića-Katunca i mene) pod redakcijom Oskara Gruenwalda i Karen Rosenblum-Cale (Irvington Publishers, Inc., New York, 1986) ostaće u budućnosti kao nezaobilazan izvor podataka za bilo kakvu ozbiljniju istoriju Titove Jugoslavije. U toj knjižurini su registrovana i analizirana i bezbrojna politička suđenja posle dolaska na vlast KPJ, stotine zabrana pojedinih domaćih i stranih publikacija u toku

četiri decenije komunističke vladavine i prevodi najvažnijih disident-skih peticija iz prve polovine osamdesetih godina.

Posle upoznavanja sa mislima akademika Palavestre o disidentima prelistao sam i tu knjigu, i komplet biltena CADDY izdavanog 12 godina, te knjižicu Helsinške asocijacije. Celi taj ogromni materijal je potvrdio da Predrag Palavestra govori o stvarima koje uopšte ne poznaje.

Tačno je da su nekolicina i to najpoznatijih jugoslovenskih disidenata pedesetih, šezdesetih, pa čak delimično i sedamdesetih godina „već mrtvi i u političkom i u bukvalnom smislu“. Zaista, u međunarodnoj javnosti su od sredine pedesetih godina, od Đilasovog slučaja, pa onda šezdesetih i sedamdesetih najpoznatiji bili – sam Milovan Đilas, ja, branioci disidenata na sudskim procesima – advokati Jovan Barović i Srđa Popović, te nekolicina drugih disidenata. Jovan Barović je poginuo 1979. pod sumnjivim okolnostima u saobraćajnom udesu, Đilas je umro pre dve godine, ja živim izvan zemlje već skoro dve decenije, a u Americi su već godinama i Srđa Popović, i Vlado Mijanović i Lazar Stojanović.

Pa ipak, najveći broj disidenata sedamdesetih, a naročito osamdesetih godina, ne samo da nije umro „u političkom i bukvalnom smislu“, kako se to čini Palavestri, već najaktivnije kreira današnju politiku u skoro svim delovima bivše Jugoslavije, bilo sa pozicija vlasti, bilo iz opozicije. Je li „njihovo vreme prošlo, te oni utrčavaju u nove i tuđe igre“? Druga je stvar što sva ta delatnost nema mnogo veze sa bilo kakvom revolucijom – „disident-skom“ ili „postdisident-skom“ već možda jedino s „antibirokratskom“.

Evo imena najpoznatijih u poslednje dve decenije jugoslovenskih disidenata (nasumice ispisanih iz ogromnog materijala): Franjo Tuđman, Alija Izetbegović (predsednici država), Vlado Gotovac, Vlado Šeks, Marko Veselica, Dražen Budiša, Ivan Supek, Franjo Zenko, Dobrosav Paraga, Ivan Zvonimir Čičak, Janez Jansa, Adem Demači, Vojislav Šešelj – jesu li se oni umešali u „nove i tuđe igre“? Neki od njih su zaista „smešni, zli i suvišni“, ali bojim se da su igre koje igraju upravo njihove, ni u kom smislu tuđe.

A u Beogradu, osim Šešelja? Čitam u njujorškoj knjižurini o ljudskim pravima u Jugoslaviji te brojne peticije: peticije sa zahtevom za amnestiju političkih zatvorenika, peticije sa zahtevom za ukidanje u Krivičnom zakoniku paragrafa br. 133 koji govori o „neprijateljskoj propagandi“, peticije protiv zloupotrebe psihijatrije u političke svrhe, peticije povodom pogibije radnika Radomira Radovića, peticije povodom štrajka gladau četvorice disidenata (učesnika „kućnog univerziteta), peticije povodom hapšenja Albanaca na Kosovu, pa čak i peticija u vezi sa uvođenjem vanrednog stanja u Poljskoj. Peticije iz Beograda, Zagreba, Ljubljane.

Eto to je bila najčistija disidentska delatnost – javne protestne peticije, otvoreno potpisane svojim punim imenima s pozivanjem na Ustav i zakone. Tako je i u sovjetskom disidentskom pokretu decenijama osnovna parola bila „Poštujte sopstveni Ustav“, rečenica koju je formulisao jedan od prvih disidenata, matematičar Aleksandar Jesenjin-Voljpin, sin slavnog pesnika.

Ko je, dakle, te peticije u Beogradu potpisivao? Listam knjižurinu i biltene CADDY, te između mnogo stotina imena beležim samo ona koja se skoro svakodnevno pojavljuju na stranicama današnje beogradske štampe: Dobrica Ćosić, Vuk i Danica Drašković, Vesna Pešić, Vojislav Koštunica, Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov, Svetozar Stojanović, Matija Bećković, Ljuba Tadić, Mihajlo Marković, Nikola Milošević, Vida Ognjenović, Miodrag Perišić, Slobodan Rakitić, Kosta Čavoški, Zagorka Golubović, Nikola Barović, Laslo Sekelj, Pavluško Imširović, Milan Nikolić, Stojan Cerović, Momčilo Selić, Mladen Srbinović pa čak i Milorad Vučelić (*sic!*) te bezbrojni, bezbrojni drugi, uključujući i samog Predraga Palavestru. Ukratko rečeno, ako se izuzme Slobodan Milošević i njegova ekipa, danas na beogradskoj političkoj sceni deluju skoro sami disidenti (ili barem „peticionaši“) iz vremena komunističke Jugoslavije. Pa dobro, jesu li se oni svi umešali u „tuđe igre“? Kvare li sad oni svoju biografiju? I u kojoj su „revoluciji“ svi oni „prvorborci“?

Nažalost, sva ta disidentska peticionaška delatnost u Beogradu skoro potpuno presušuje posle Osme sednice kada se većina beogradskih peticionaša uvrštava među prvoborce „antibirokratske revolucije“. Još samo nekoliko protestnih peticija izaziva to što SUP BiH upravnim postupkom meni oduzima jugoslovensko državljanstvo 1988, što je bio jedini takav slučaj posle Drugog svetskog rata. (Vrhovni sud BiH mi državljanstvo vraća 1989.)

Da zaključim: disidentske revolucije, nažalost, nije bilo iz tog razloga što su se disidenti mogli, slikovito rečeno, „na prste izbrojati“ u odnosu na hiljade i hiljade onih ljudi koji su pri svim režimima i posle svih „revolucija“ ostajali direktorima instituta, predsednicima raznih udruženja, akademikima. Istovremeno je neophodno naglasiti da većina disidenata, i to ne samo u Jugoslaviji, nije dobrovoljno krenula u disidentsku aktivnost, već je bila na to naterana političkim okolnostima.

Kada je reč o intelektualcima, te okolnosti su najčešće bile – promena generalne partijske linije. Najizrazitiji primer toga je slučaj ne samo Milovana Đilasa već i Aleksandra Solženjicina. Solženjicina je redovno štampao najugledniji sovjetski časopis „Novi mir“, te je on 1963. godine bio jedan od glavnih kandidata za Lenjinovu premiju za pripovetku

„Jedan dan života Ivana Denisoviča“. Međutim, 1964. je oboren Hruščov, Solženjicina su prestali štampati, te je on postao glavni i najslavniji autor „samizdata“. Sa padom Hruščova je povezano i moje disidentstvo. Godinama pre objavljivanja prva dva nastavka *Leta Moskovskog* u beogradskom časopisu „Delo“, početkom 1965, te protesta sovjetskog ambasadora i Titovog napada na mene, izazvanog tim protestom, ja sam u jugoslovenskim listovima i časopisima štampao daleko kritičnije radove o Sovjetskom Savezu (na primer esej „Mrtvi dom Dostojevskog i Solženjicina“ u junskom broju 1964. časopisa JAZU za književnost „Forum“ u Zagrebu), a da nikakvog protesta od strane sovjetske ambasade nije bilo. Slična situacija je bila i sa većinom drugih disidenata u svim komunističkim zemljama. Malo je ko od njih sam od svoje volje krenuo u disidentski pokret. I to je ljudski razumljivo: čak je i Isus Hrist u Getsinmanskom vrtu molio Oca da ga „mimoide ta čaša“.

Nije bilo do sada niti bilo kakve „postdisidentske“ revolucije, te je razgovor o revolucionarnim „prvoborcima“ potpuno neumesan. U ovogodišnjim zimskim tromesečnim demonstracijama u Beogradu i drugim srpskim gradovima kao da je nagoveštena mogućnost buduće demokratske, građanske revolucije i to je najsvetlija činjenica današnjeg trenutka jugoslovenske istorije. Tek ako se takva revolucija jednoga dana ostvari biće moguće govoriti o njenim „prvoborcima“, te o idejnim i duhovnim očevima i prethodnicima, među koje će, bez ikakve sumnje, i to na prvom mestu, biti uključeni upravo oni koje akademik Palavestra tako odlučno otpisuje iz savremenosti.

U Vašingtonu, 27. aprila 1997

PROBLEMI SVUGDE ISTI: POUKE SA PUTA NA FILIPINE I FORMOZU

Prošle nedelje sam bio u Manili na Filipinima i u Tajpeju na Tajvanu. U Manili se održavala konferencija pod nazivom „Tranzicija (prelaz) ka demokratiji od vojnih diktatura“. Glavna tema diskusija, deklaracija i rezolucija bili su – situacija u Burmi i Indoneziji. Burma je sada u vrhu političkih zbivanja u Jugoistočnoj Aziji, i uopšte na Pacifiku. Ponavlja se priča o komunističkim diktaturama, već davno ispričana i završena u Rusiji i Istočnoj Evropi: disidenti ovenčani Nobelovom nagradom suprotstavljaju se goloj vojno-policijskoj sili diktatorskih režima. Završetak te borbe je već sada jasan – burmanska vojna klika će u najskorije vreme da briše iz zemlje, a kakva-takva demokratija će naslediti sve one grandiozne probleme koje diktature za sobom ostavljaju.

Ako ima ičeg specifičnog u toj situaciji, onda je to činjenica da još uvek komunistička Kina, ne reklamirajući to previše, u stvari podržava ekstremno desničarski režim u Burmi. Naime, ako se prihvati da ima opravdanja što se međunarodna zajednica, te razne internacionalne organizacije za ljudska prava mešaju u „unutrašnje poslove“ nezavisne Burme – na koji način tada da se negira mešanje na istoj osnovi u „unutrašnje poslove“ Narodne Republike Kine?

Veliku međunarodnu konferenciju u Manili, prestonici Filipina, koja je održana od 2. do 4. novembra, sazvala je organizacija „Forum demokratskih lidera Azijsko-pacifičkog regiona“, na čijem čelu se nalazi bivši predsednik Filipina gospođa Korazon Akino, te desetak lidera brojnih demokratskih partija svih zemalja Jugoistočne Azije, Dalekog istoka, te Australije, Novog Zelanda i Sjedinjenih Država. U radu konferencije uzelo je učešće stotinak članova parlamenata zemalja tihookeanskog basena, burmanska vlada u egzilu, te predstavnici ASEAN-a. Mene su pozvali na konferenciju kao potpredsednika Demokratske internacionale, te naučnog saradnika programa „Tranzicija ka demokratiji“ Univerziteta „Džordž Vašington“ u Vašingtonu. Tako mogu iz prve ruke da posvedočim kako su svi, do u detalje svi današnji problemi kojima se ljudi

bave u bivšoj Jugoslaviji, Istočnoj Evropi i bivšem SSSR-u skoro apsolutno identični i s one strane kugle zemaljske. Svet je postao tako malen da nikakva putovanja, čak ni „na kraj sveta“ ne otkrivaju ništa novo.

Svuda isti problemi, isti razgovori o demokratiji i ljudskim pravima, isti metodi pritisaka na diktatorske režime i svuda ista zla i tupoglava volja vlastodržaca, koju slama jedino jača sila. U ovom trenutku su Filipini, posle dugogodišnje Markosove diktature, jedna od najdemokratskijih država tog regiona. Nedavno je sporazumno završen dugogodišnji građanski rat na jugu države, na ostrvu Mindanao, rat između nevelike muslimanske manjine i ogromne većine te, jedine, azijske hrišćanske (katoličke) nacije. Hrišćani i muslimani će ubuduće u miru živeti *zajedno*. Zajedno, a ne razdeljeno, što je najbitnije. Drugog rešenja više nema i neće ga biti, kako u Aziji, tako i na Balkanu.

Nema sumnje u to da se nalazimo u epohi nalik na onu kada su se stvarale velike nacionalne države, dok su dotadašnje zajednice – plemena i klanovi, često dramatično, tragično i krvavo bili uništavani. Danas je to sudbina nacija u trenutku prelaska ka jedinstvenom globalnom društvu. Hegelovska „lukavost istorije“ se lako prepoznaje u razbuktaljoj borbi sve manjih i manjih etnosa na planeti za sopstvenu državnost: krajnji rezultat tih zahuktalih nacionalizama biće suprotan očekivanom. Biće to stvaranje jednog i jedinstvenog čovečanstva, a ne bezbrojnih „etnički čistih“ malih državica. Naime, lakše je stvoriti globalno društvo od malih regionalnih zajednica i državica, nego od velikih – Francuske, Engleske, Italije, Kanade, SSSR-a, Jugoslavije i tako dalje.

Svi ti brojni Baski, Korzikanci, Velšani, Škoti, Lombardijci, Kvebečani, Hrvati, Slovenci, Srbi, Čečeni i danas već stotine i čak hiljade drugih separatista, verujući da vode borbu za sopstvenu državu, u stvari poravnavaju put ka globalnoj, jedinstvenoj zajednici i civilizaciji. I osnovna, glavna borba našega vremena vodi se danas samo oko toga kakva će biti ta jedinstvena svetska zajednica: demokratska ili totalitarna.

A povratka u nacionalne države više neće biti, mada na prvi pogled izgleda kao da se dešava suprotan proces. Kao što, uostalom, uskoro neće postojati čak niti pojam nacionalne teritorije. Cela planeta pripada celokupnom čovečanstvu, te ukoliko stanovnici na određenoj teritoriji ne umeju ili ne žele da je koriste na dobrobit svetske zajednice – izgubiće je, kao što u civilizovanim zemljama neuspešni farmeri gube svoje posede ukoliko ne uspevaju da proizvode dovoljno da bi platili porez.

Naravno, još dugo će biti takvih mesta kao što su Ruanda, Čečenija, Somalija, Severna Irska, Haiti, Bosna ili Kosovo, ali takvo stanje se može uporediti s endemskim sifilisom (u većini slučajeva ga efikasno

zamenjuje etnički ili verski fanatizam) koji tinja u nekim predelima čak i veoma razvijenih zemalja.

Celi taj današnji svetski razvoj, naravno, nema nikakve veze sa marksističkim internacionalizmom. Još pri kraju druge decenije našeg veka Nikolaj Berđajev je proročki napisao, obraćajući se boljševicima: „... vaš internacionalizam se ne odnosi na jedinstveno čovečanstvo, već na jedinstveni ‘proletarijat’. Vi stvarate najdublju podelu čovečanstva u istoriji... Upravo vi odričete da je ljudski rod jedinstveni rod Božji, i upravo ste vi najveći neprijatelji ljudskog jedinstva. Pa zar da vi budete glasnici bratstva naroda?“ (N. Berđajev, *Filozofija neravnopravnosti*, 1923).

Razlika u vremenu između Vašingtona i Filipina sa Formozom je 12 sati, te se Manila i Tajpej, prestonica Tajvana, nalaze tačno na suprotnoj strani zemaljske kugle od mesta gde živim. I mada je mučno sedeti u avionu više od 20 sati u jednom pravcu, ipak se višestruko isplati makar i na kratko baciti pogled na „suprotnu stranu sveta“. I Manila, sa svojih osam miliona stanovnika, i duplo manji Tajpej ubedljivo demonstriraju današnje jedinstvo naše civilizacije. Nikakve principijelne razlike između američkih, evropskih i tih azijskih gradova nema. U Tajpeju se, recimo, čovek oseća skoro potpuno isto kao u Njujorku, samo što je Tajpej daleko čistiji i time više nalikuje na velike nemačke gradove. Manila je sličnija američkim megapolisima. Međutim, obe prestonice pripadaju varijanti evropske civilizacije, tačnije današnje svetske, a ne nekadašnje azijske. Putnici namernici tvrde da je ista situacija danas i u Japanu i kontinentalnoj Kini, gde se sve teže nalaze poslednji ostaci Orijenta. Ljubitelji zen-budizma u naše vreme dolaze da ga izučavaju u Sjedinjenim Državama, a ne u ultramodernom Japanu.

Nedavno je u moskovskom mesečniku „Rubeži“ („Granice“) objavljen podatak o padu postotka Evropejaca u opštem zbiru žitelja naše planete. Godine 1880. Evropljani su činili 20 procenata čovečanstva; 1980. samo 8 procenata. Predviđa se da će 2050. Evropljana biti manje od 5 posto („Rubeži“, broj 2, 1995). Međutim, to je sve varka: danas su i Daleki istok i Jugoistočna Azija postali Evropom. Zbog tog saznanja je vredelo mučiti se sa skoro pedeset sati leta Boingom 647 u kojem se ne dozvoljava pušenje.

I još jedno saznanje mi je donelo to daleko putovanje: ubedio sam se u to da je Kanadanin Mc Luhan pogrešio nazvavši današnju civilizaciju „globalnim selom“. Upravo suprotno – radi se o „globalnom gradu“. I to je upravo glavni mada ne i eksplicitni razlog zašto će ranije ili kasnije svi oni odgovorni za razaranje gradova – Vukovara, Sarajeva, Mostara i tako dalje – da se nađu na optuženičkoj klupi u Hagu. Danas

čovečanstvo postaje jedna velika, ali isključivo gradska mnogonacionalna zajednica. Najbolji primer za to su Sjedinjene Države gde u poljoprivredi, koja ishranjuje pola naše planete, radi samo tri procenta stanovništva.

Na Filipinima, o Tajvanu da se i ne govori, svaka kancelarijica, prodavnica knjiga, kozmetike ili suvenira opremljena je najmodernijim kompjuterima, a ako čovek želi može da gleda skoro sve televizijske kanale, kao i u Americi. O situaciji na teritoriji bivše Jugoslavije zna se daleko više nego što se zna o problemima pacifičkog regiona bilo gde na Balkanu. Upravo na Filipinima sam na televiziji gledao izbore u Srbiji i Crnoj Gori. Razlog je raznolika, nekontrolisana od strane vlasti štampa i ostali mas-mediji. Samo u Manili izlazi preko dvadeset dnevnih listova.

Što se tiče „lokalnog kolorita“, kakav obično traže zapadni turisti, i on postoji, mada se sve više seli u muzeje i državom zaštićene „istorijske objekte“. Ja principijelno izbegavam da posećujem takva turistička mesta. Uprkos trodnevnim plenarnim sesijama konferencije, te brojnim banketima, susretima i prijemima u filipinskom parlamentu, ipak sam u toku četvorodnevno boravka imao prilike da nekoliko puta, žrtvujući polovinu neophodnog za život sna, posetim brojne „neturističke“ predele ogromne Manile, u odnosu na koju Beograd i Zagreb liče na male gradiće.

Ukratko, lokalni kolorit u Manili čine dve stvari: lepota Filipinki i „džipni“, mali autobusi napravljeni od džipova još iz vremena Drugog svetskog rata, koji, uz velike gradske autobuse, vrše transport. Takvih prepravljenih džipova, dobijenih iz američkih vojnih rezervi, u Manili ima oko 70.000. Na karoseriju džipa se montira nešto nalik na mini autobus sa ulazom otpozadi i sa 16-18 mesta. Ta vozila preopterećuju ionako ogromnu transportnu gužvu na ulicama filipinske prestonice. Što se tiče Filipinki, tu postoji skoro opšta saglasnost svih posetilaca ostrvske države: one su najlepše žene u Aziji. Filipinski narod je produkt mešanja Malajaca, Kineza i Španaca, koji su tri stoleća ovde vladali. Rezultat je neobična lepota filipinskih žena (ne i muškaraca) sa kojima se Japanke, Kineskinje ili Vijetnamke ne mogu ni porediti.

Lokalni kolorit Tajpeja, gde sam se na povratku iz Manile zadržao dva dana, su desetine i desetine hiljada malih motocikala (nekadašnje vespe u Jugoslaviji), na kojima se probijaju kroz saobraćajnu gužvu i žene i muškarci svih godina. Slično kao u Pekingu biciklisti.

Sve me to s tugom podsetilo na „lokalni kolorit“ država bivše Jugoslavije – na razbuktali nacionalizam, umesto poplave kompjutera, transporta i čuda moderne tehnike kao u ostalom svetu.

U Vašingtonu, 14. novembra 1996

IZ PTIČJE PERSPEKTIVE

Sve češće me pitaju prijatelji iz Beograda – zašto se u poslednje vreme tako retko javljam u jugoslovenskoj štampi. Ja u šali odgovaram, da sam najzad spoznao mudrost drevno-kineskog daoizma: „Onaj ko zna – ne govori, onaj ko govori – ne zna“. I zaista, da čovek oseti potrebu da nešto kaže drugome, nije dovoljna činjenica što je spoznao ono što bi drugima trebalo saopštiti. Treba još biti ubeđen u to, da čin saopštavanja ima nekog smisla. A kako je pisao jedan od najvećih ruskih mislilaca našeg veka Lav Šestov: „Čak i ukoliko bi istina bila ispisana na svakom čošku velikim slovima, moći će je pročitati samo oni kojima je to dano“. Ja bih rekao nešto drugačije – istinu spoznaje samo onaj ko želi da je spozna.

Gledajući odavde, izdaleka, preko okeana, znači iz ptičje perspektive, svi događaji u poslednjih pola godine na teritoriji bivše, a i sadašnje Jugoslavije izgledaju kao bura u čaši vode. I raspad koalicije „Zajedno“, i sukob bivših blizanaca – crnogorskih lidera, i sukob isto takvih bivših blizanaca u Republici Srpskoj i izbori u Hrvatskoj, izbor predsednika Jugoslavije, te skorašnji izbori u Srbiji – sve to izgleda od nevelikog značaja, te i ne izaziva veliku pažnju. Naravno, iz jugoslovenske perspektive svima se, verovatno, čini, da se celi svet jedino balkanskom krizom bavi.

Poslednji značajni događaji vredni pažnje bile su zimske demonstracije. taj neverovatni tromesečni autentični građanski revolt protiv laži i nasilja. Međutim, takve događaje niko i nikada u istoriji nije uspeo planski izazvati. Raspad opozicione koalicije pokazuje da se čak niko nije našao ko bi znao iskoristiti moćni talas građanske neposlušnosti.

A koren svega je u tome, što ne postoji formulisana ideja oko koje bi se mogla kristalizovati kritična masa protestanata. Vodeće opozicione partije, bilo one koje izlaze na izbore, bilo one koje ih bojkotuju, su još uvek u biti nacionalističke a ne građanske, te se uglavnom jedino u nijansama razlikuju od ekstremno nacionalističkih snaga. Sve dok je tako – sadašnji režim je nepobediv, jer je prvi podigao nacionalistički barjak. Nije nikakva uteha u tome, što je i u Hrvatskoj slična situacija.

Kod posmatrača sa strane, ili iz „ptičje perspektive“, štampa koja stiže iz Jugoslavije izaziva bolno čuđenje i čak zgražavanje. Sudeći prema toj štampi, bilo režimskoj, bilo nezavisnoj, kao da ništa na svetu ne postoji osim sveobuhvatne političke, pa čak i lokalne politikantske sfere. Sve se svelo na politiku, pri čemu opsednutost dnevnim političkim događajima podseća na opsednutost fiks-idejom ljudi sa pomračenim duhom.

Na izvestan način to je i razumljivo – gde čoveka svrbi, tu se i češe. Ono što zabrinjava čak i nije sama po sebi opsednutost dnevnim politikom, već potpuno odsustvo pokušaja da se sama sfera dnevne politike problematizuje, da se izade izvan zacrtanog kruga one površne sfere izbora, propagande, medijskog predstavljanja, partijskih koalicija, izbornih procenata, bojkota i tako dalje. Zabrinjava odsustvo napora u potrazi za korenima toga zašto je sfera dnevne politike postala sveobuhvatnom. A upravo tamo, u korenima, u dubini prepolitičke sfere, mogu se naći i odgovori koje nikakvi izbori, ma koliko fer bili, ne mogu dati. Samo u dubinama ljudskog duha se rađaju ideje oko kojih se kasnije okupljaju ljudi željni autentičnih, a ne pseudopromena.

Nikakvih takvih ideja za sada nema. Vodeće organizacije opozicije imaju ili arhaične ideje, ili površno pragmatične, u najboljem slučaju, a o skoro svuda prisutnom nacionalizmu i da ne govorimo. A o najvažnijim problemima jugoslovenskog društva, kao što su: skoro desetogodišnje bujanje srpskog nacionalizma i njegove tragične posledice; problem Kosova; „specijalni odnosi“ države SRJ, u kojoj svaki treći građanin pripada nacionalnoj manjini, sa etnički skoro potpuno „čistom“ i, bez svakog preterivanja, nacističkom Republikom Srpskom; problem suđenja ratnim zločincima sa osnovnim ciljem da se opere ljaga sa celog srpskog naroda – o svemu tome lideri opozicije nemaju iole zadovoljavajućeg odgovora.

Umesto ozbiljnih polemika o tim problemima, većina lidera opozicije se bavi površnim taktičkim manevrima i neprikrivenim politikantstvom, te bi bojkot izbora mogao i da uspe, ali ne zbog poziva na bojkot jednog dela opozicije, već zbog potpunog gubitka vere ljudi u to, da će bilo kakvi rezultati izbora značiti neku realnu promenu nabolje. Od takvog uspeha bojkota teško da bi iko u opoziciji imao koristi, uključujući tu i one koji pozivaju na bojkot.

Tako će sve i ostati dotle dok se ne pojavi čovek dovoljno hrabar i ubeden u ispravnost svojih stavova, i koji će ne samo reći: „Dosta!“, već i ukazati na pravac koji vodi izlazu iz tunela, ma koliko to što govori bilo nepopularno. Korisno je setiti se Vinstona Čerčila, koji je

godinama pred početak Drugog svetskog rata bio skoro jedini engleski političar koji je uporno i neuspešno zahtevao da se Britanija suprotstavi nemačkom nacizmu, ne plašeći se što je zbog toga neprestano bio u manjini, ismejavan i marginalizovan, te čak optuživan da je ratni huškač. Kad je uprkos „miroljubivoj“ (a u stvari – kapitulantskoj) politici Čemberlena rat ipak započeo, upravo je Čerčil postao predsednik vlade.

Gledajući iz ovdašnje ptičje perspektive osnovne programske smernice za izlazak iz današnjeg jugoslovenskog mraka, grubo zacrtane bi nekako ovako izgledale: osnova svega je suprotstavljanje srpskom političkom, ne kulturnom, nacionalizmu (kao i svim ostalim, naravno). Za ovih poslednji deset godina srpski nacionalizam je desetostruko naplatio tlačenje svih nacionalizama za vreme komunizma. U jednoj mnogonacionalnoj zemlji bilo koji politički etnički nacionalizam, a naročito najmnogobrojnije nacije, vodi pravo u krvavi zločin; jedina šansa da se izbegne krvoproliće i Kosovo zadrži u okviru današnje Jugoslavije je da mu se da „specijalni status“, odnosno otvori mogućnost za stvaranje posebne jedinice u okviru federacije. Brojčano je Albanaca skoro četiri puta više nego Crnogoraca, a opasnosti od secesije nema sve dok međunarodna javnost ne dozvoljava jednostranu izmenu granica. Konačno rešenje i kosovskog i svih drugih pitanja na Balkanu nalazi se u ravni sve većeg i šireg udruživanja naroda, a ne separaciji; sve dok se Republika Srpska ne demokratizuje i ne uključi u takođe demokratizovanu Bosnu i Hercegovinu, nikakvi „specijalni odnosi“ sa SRJ ne mogu realno postojati. Ma koliko to izgledalo u ovom momentu malo verovatno, ali proces koji bi se simbolično mogao nazvati „putem od Srbinja ka Foči“, je već započeo; i najzad – svi optuženi za ratne zločine, kako oni koji se nalaze u SRJ, tako i oni u Republici Srpskoj, moraju da budu izručeni Haškom sudu upravo sa ciljem da se srpski narod u celini oslobodi kolektivne odgovornosti. To je svakako ljudima psihološki najteže prihvatiti, ali, kako pokazuje primer nemačkog nacizma – drugog puta za očišćenje nacije od optužbe za kolektivni zločin jednostavno nema.

Razume se, prihvatanje i ostvarenje takvog programa zahtevaće i vremena i hrabrosti i velikih napora, a da i ne govorimo da je preduslov svega, ili paralelni razvoj u toku borbe za takav program, stvaranje pravne, i samim tim likvidacija, partijske države, te radikalne ekonomske reforme. Što se pak tiče međunarodne politike, neophodno je uvek prisećati se toga, da je uprkos svim mogućim vidljivim i skrivenim nedostacima i gresima zapadnih saveznika i Atlantske alijanse, u dvadesetom stoleću, protiv te alijanse su vodili borbu na život i smrt najveći

neprijatelji čovečanstva: Hitler, Staljin, Mao, Pol Pot, Sadam i bezbrojni drugi. Može se slobodno reći, da je u našem stoleću svako antizapadnjaštvo, svaki antiamerikanizam u suštini – antihumanizam.

Naravno, ko neće da vidi istinu – neće je videti. Upravo pisanje današnje jugoslovenske štampe je izazvalo moje dugo ćutanje. Nisam uveren u to, da u ovom trenutku već postoji mnogo želje za istinom u zemlji mog rođenja. Međutim, uveren sam da će se u budućnosti pojaviti.

U Vašingtonu, 11. septembra 1997

USLUGE I DOBRA U MODERNOM SVETU

Aleksandar Solženjicin, posle dve decenije života u Americi, više puta se u člancima i televizijskim nastupima žalio na to što se u Sjedinjenim Državama oštećena dobra, naročito tehnička, ne opravljaju, već bacaju. Solženjicin misli da je takav odnos prema materijalnim vrednostima neodgovoran, neprihvatljiv, rasipnički i moralno negativan. I zaista, jedan od prvih utisaka ljudi koji dolaze u Novi svet je taj, da se ovde baca neverovatno mnogo vrednih stvari koje bi mogle još dugo služiti ako bi se malo popravile, zašvajsovale, zalepile, ofarbale i tome slično.

Groblja automobila su prepuna kola čiji motori odlično rade, ali im se polomio menjač ili pregorele električne linije i tako dalje. U bezbrojnim američkim servisnim stanicama opravka kola se vrši samo tako, što se zameni oštećeni deo drugim odgovarajućim, a nikome i na pamet ne pada da bilo koji deo automobila opravla ukoliko je polomljen. Za 15 godina života u Americi ja još nijednom nisam čak ni video aparat za zavarivanje ili bravarski pribor u radionicama za „opravku“ kola. Ista stvar je sa televizorima, radio-aparatima, usisivačima, mašinama za pranje veša, telefonima i kompjuterima. Najčešće se ne isplati čak niti menjati oštećeni deo, već jednostavno kupiti nov aparat. To je razlog zašto na američkim ulicama na dan kada se odnosi smeće pred kućama često leže, naizgled čitavi i očuvani aparati. Ista je stvar i sa nameštajem. Mnogi tek pristigli iz Evrope ili Azije žitelji Sjedinjenih Država skupljaju tako bačeni nameštaj sa ulica, opravljaju ga sami, prefarbaju i imaju lepo namešten stan.

Nije ni čudo, što je jednog moralistu kao što je Solženjicin, pa još odraslog u zemlji mizernog ekonomskog standarda, neprestano iritirao takav potcenjivački odnos prema ekonomskim dobrima u Novom svetu. A istovremeno je, svima pa, verovatno, i njemu, bilo jasno da u zemlji najrazvijenijeg kapitalizma, u kojoj tržišna privreda i zakoni tržišta sve diktiraju, niko i ništa ne gubi tek tako, i ne baca, ukoliko to poseduje neku materijalnu vrednost. Gde god se pojavi mogućnost zarade i unosnog posla – smesta se formira brojna konkurencija individualnih poduzetnika ili

velikih kompanija spremnih na eksploataciju do tada zanemarene „zlatne žile“. Pa upravo ta – za Solženjicina i mnoge druge ljude – očigledna i neshvatljiva kontradikcija – uopšte i nije kontradikcija. Baš ekonomska računica uslovljava „rasipnički“ odnos prema materijalnim dobrima u Novom svetu. Solženjicin, kao i mnogi drugi ljudi, očito nikada nije uspeo to da shvati, te otuda njegova propoved o neophodnosti štedljivijeg odnosa ka stvarima.

Pogledajmo, na jednoj strani postoje siromašne zemlje u kojima je vrednost materijalnih dobara neverovatno visoka, a vrednost rada – niska. Do poslednjeg rata u Avganistanu je, na primer, cvetala ručna proizvodnja pušaka. Koliko li je trebalo dana i nedelja, ako ne i meseci napornog rada da se ručno, na bravarskom stanu izradi obična puška? Na drugoj strani, na suprotnim polu razvoja, u Americi, pušku je moguće kupiti, od 200 dolara naviše, što je dostupno svakom ko ima čak i najniže plaćeni posao. Ali zato, na primer, staviti najobičniju plombu koja je ispala iz zuba, košta skoro isto toliko – 150-200 dolara. Isto toliko košta najjeftiniji novi kolor televizor. Nedavno sam morao da zamenu istrošeni most između dva zuba, koji mi je neobično uspešno postavio zubar Ješa, Crnogorac, u ambulanti KPD Sremska Mitrovica pre četvrt veka. Kod veoma jeftinog zubara to je koštalo dve hiljade dolara. Isto toliko sam platio za jedan polovni ševrolet kojim se vozim već dve godine. Ili – kvarcni sat, koji odlično služi godinu dana, pa se onda baca (skuplje je zamenjivati baterijicu) košta 4 dolara. Isto toliko košta prevoz metroom s jednog na drugi kraj Vašingtona najdužom linijom.

Što god je ekonomski i tehnički razvijenije društvo to je skuplji rad, skuplje su „usluge“, a sve jeftinija i jeftinija svakovrsna roba, sve vrste materijalnih dobara. Materija pod uticajem mašina postaje sve „plastičnija“, sve brže menja forme i čim prestaje da služi čoveku kako se od nje očekuje – baca se, obično u novu preradu, da ponovo dobije traženu formu. Otuda taj odnos prema stvarima i aparatima u Americi: baviti se popravkama je ekonomski skuplje nego baciti stvar i kupiti novu. Sada sve češće pri kupovini raznih aparata proizvođač uz doplatu nudi doživotno servisiranje, a što se praktički svodi ne na popravku (to bi bilo proizvođaču ekonomski nerentabilno), nego na zamenu istrošenog aparata za novi. Ispada da možete kupiti faks mašinu, mašinu za pranje veša i tome slično jednom zauvek. Naravno, ukoliko se u međuvremenu pojavi neki novi model, moraćete ponovo da doplaćujete ako ga zaželite.

Sećam se, kada sam pre 15 godina tek doputovao ovamo, zapanjio me oglas koji se s vremena na vreme pojavljivao u štampi: američka armija je sa svojih skladišta nudila na prodaju, i to samo za sto dolara,

konzervirane u mašinskom ulju i potpuno rastavljene na sastavne delove nove džipove iz vremena Drugog svetskog rata. Očito se radilo o zastalim džipovima koji su u to vreme iz SAD slati u Englesku i Rusiju gde su postojale fabrike za sklapanje tih kola. Kako nisam susreo nikoga voljnog da za samo sto dolara dobije novi džip, zainteresirao sam se kod jednog automehaničara – u čemu je stvar. On mi je objasnio: da bi se takav džip sastavio potreban je dugoročni visokokvalifikovan rad jednog ili čak dvojice mehaničara. Za takvu količinu rada oni mogu zaraditi u bilo kojoj radionici daleko više nego što je vrednost džipa iz vremena rata, čak ako je i nov. Tadašnji džipovi su trošili neobično mnogo goriva i vrednost im nije velika. Ljubitelji džipova, kojih nije malo među mladima, kupuju nove modele tog slavnog terenskog vozila.

Sećam se kako sam za vreme neke konferencije 1979. godine u Kolumbu, prestonici Šri Lanke, susreo poznatog pisca Artura Klarka, po čijoj knjizi je Stenli Kjubrik snimio slavni film „Odiseja 2001“. Klark je u to vreme živeo u Kolumbu na Cejlonu, daleko od centara svetske kulture, i ovako je to objašnjavao: sa honorarima od svojih knjiga mogao bi da ima stan u Njujorku i živi kao prosečan Amerikanac. U Šri Lanki, za iste pare, on je iznajmljivao kuću i istovremeno je mogao da zapošljava brojnu poslugu – kuvara, čistačice, vrtlara i tako dalje. U Sjedinjenim Državama samo milioneri mogu sebi dozvoliti da imaju stalnu kućnu pomoćnicu.

Međutim, neverovatno pojeftinjenje materijalnih dobara u modernom svetu uz istovremeni porast cena rada i usluga ima i drugu, neočekivanu posledicu: pogoršanje kvaliteta tih istih materijalnih dobara uz punu tehničku mogućnost obrnutog procesa. Tehničku mogućnost, ali ne i ekonomsku, tačnije ne i ekonomsko-socijalnu. Na primer: obične električne lampice za kućnu upotrebu u Americi traju ne više od nekoliko meseci. Uzevši u obzir relativnu jeftinoću električne energije (ovde nikome ne pada na pamet da isključuje svetla pri izlasku iz kuće), lampice su stalna potrošna roba koja se i prodaje u prodavnicama hrane i stalnih kućnih potrepština. Sa setom se uvek sećam da su čak u Jugoslaviji lampice imale deset puta duži vek nego ovde. Slična je stvar sa američkim automobilima, čiji je vek trajanja sve kraći i kraći, i sa bezbroj drugih tehničkih proizvoda.

Uzrok toga, naravno, nije tehnički. Tehnologija je toliko napredovala, da bi se lako mogle proizvoditi veće električne lampice i automobili koji bi trajali decenijama. Međutim, ako bi se to desilo, industrija lampica i automobila bi se za par godina mogla skoro zatvoriti. Šta u takvom slučaju da se radi sa desetinama i stotinama hiljada zaposlenih u tim industrijama? Slična je stvar sa poljoprivredom: američka država

subvencionira farmere da ne proizvode koliko bi mogli. Na taj način se veštački održava viša cena poljoprivrednih proizvoda, mada ionako bezobrazno jeftinih u poređenju s ostalim svetom. Ukoliko se takve subvencije ukinu i farmeri počnu proizvoditi hranu bez ograničenja – veoma brzo bi dve trećine poljoprivrednih proizvođača, kojih ionako u SAD ima svega tri procenta od broja svih zaposlenih, postali nezaposleni.

To nas dovodi do jednog čudnog paradoksa modernog sveta: kao što se nekada u uslovima stalnog siromaštva, u sovjetskoj centralizovanoj ekonomici veštački održavao broj zaposlenih na štetu materijalne proizvodnje – nešto slično se događa i na drugom kraju spektra, u uslovima neverovatnog ekonomskog bogatstva, u najkapitalističnijoj zemlji sveta. Takav razvoj je dao poticaj Danielu Belu, čuvenom sociologu sa Harvarda, da teoretiše o neminovnosti socijalizacije društva pod imperativom naučno-tehničkog razvoja. Naravno, bez ikakve veze sa marksističko-lenjinskom revolucijom, „diktaturom proletarijata“, „avangardom radničke klase“ i sličnim iluzijama primitivne svesti.

Sada, kada američka armija masovno dolazi na Balkan, žitelji bivše Jugoslavije će imati priliku da dođu u doticaj sa jednim delom najrazvijenije zemlje sveta, te će, verovatno, njihova reakcija biti slična onoj koju, obično, Europejci čak i iz razvijenih zemalja, doživljavaju u Americi. Prvenstveno je reč o razlikama u odnosu na materijalne vrednosti. Već tokom Drugog svetskog rata, a da o kasnijim ratovima i ne govorimo, američka armija je bila spremna da troši beskrajne količine municije i svih mogućih tehničkih sredstava samo da bi sačuvala živu silu. Nigde „plastičnost“ i jeftinoća materijalnih dobara tako jasno ne dolazi do izražaja kao u američkoj armiji. Skoro svaki američki vojnik je snabdeven najmodernijim tehničkim sredstvima (aparati za noćno osmatranje, džepna radio-veza sa komandom, aparati za precizno određivanje položaja uz pomoć satelita, daljinski senzori za mine i tome slično) a o kojima vojnici drugih armija mogu samo da sanjaju. Naravno, kao i u samoj Americi, nikome neće pasti na pamet da popravlja takve aparate ukoliko se pokvare. Oni se automatski zamenjuju novima.

Sve u svemu – Solženjicin će, po svemu sudeći, sada dobiti prilično mnogo istomišljenika u bivšoj Jugoslaviji. Njemu, kao uostalom i mnogobrojnim ljudima nerazvijenog sveta, ne preostaje drugo nego da se žale na „rasipništvo“ modernog društva, ukoliko nisu u stanju da proniknu u fenomen tehnološki-ekonomskog razvoja koji vodi ka obezvređenju materijalnih vrednosti.

U Vašingtonu 21. decembra 1997

KRAJ GUTENBERGOVE EPOHE

Uz zaglušnu buku plemenskih ratnih bubnjeva koji prate tragični sunovrat u istorijsku prošlost nesretne narode bivše Jugoslavije, teško je sa Balkana čak i primetiti one revolucionarne promene koje se dešavaju upravo u ovo vreme u radikalnom zaokretu ka budućnosti naše civilizacije. Knjiga, novine, papir uopšte, – za desetak godina će u najrazvijenijim zemljama sveta predstavljati nešto slično kao papirusi, gušćja pera, pa i nalivpera u naše dane. Već danas samo novinari iz nerazvijenog sveta, naravno i iz zemalja bivše Jugoslavije, koji prate rad raznih velikih svetskih foruma imaju problema sa nabavkom običnog papira u svetskim pres-centrima. Naime, novinari razvijenog sveta nikakav papir više uopšte ne upotrebljavaju i ne trebaju: pišu na svojim portabl kompjuterima, priključe kompjuter na telefonsku liniju, pritisnu par dugmeta na tastaturi kompjutera, i članak se istog trenutka nađe u redakciji za koju pišu. U novinarstvu je već danas papir potreban samo za krajnji proizvod – same novine. Međutim, i to nije zadugo.

Već sada je moguće sedeći kod kuće kraj kompjutera (a u Americi kompjutere, kao i telefone, nemaju samo oni koji ih ne žele imati), izabrati članke koje vas interesuju iz sutrašnjeg izdanja nekoliko desetina najvažnijih novina, i pročitati ih bez posredstva papira. Već sada je moguće živeći u nekoj dubokoj američkoj provinciji, ne izlazeći iz kuće uz pomoć kompjutera prelistati ogromne kataloge Kongresne biblioteke u Vašingtonu, te mnogo toga dozvati na svoj kompjuter i pročitati.

Rad na kompjuterizaciji knjižnog fonda brojnih biblioteka u Sjedinjenim Državama je tek počeo, ali za desetak (ili čak manje) godina će biti dovršen. Tada će se moći od kuće, iz bilo kog dela sveta, dozvati na kompjuter, na primer broj beogradske „Politike“ sa početka dvadesetih godina i na miru pročitati, stranu za stranom. A sama papirna „Politika“ će ležati negde na skladištu, kao što danas u deponijama velikih biblioteka leže gomile egipatskih papirusa, koje su naučnici već obradili, dešifrovali i preneli u brojne knjige.

I za sve to je potrebno samo priključiti svoj kompjuter na mrežu Interneta, što i nije toliko skupo.

Naravno, knjige će se još dugo štampati kao i novine, ma da se skoro svakodnevno zatvara poneka poznata američka novina, a tiraž štampe opasno opada. Dugo će još živeti ljudi koji će radije nositi u park knjigu pod miškom, nego portabl kompjuter (iako su takvi kompjuteri danas ne veći od knjige). Ali mlade generacije već danas lakše komuniciraju sa kompjuterom nego sa knjigom. Prema tome sudbina knjige je već zapečaćena. Mi, ljubitelji i kolekcionari prašnjavih biblioteka i retkih izdanja, za deset-dvadeset godina ćemo novim generacijama izgledati čudno, kao što nama izgledaju drevni manastirski pisari koji su celog života prepisivali Bibliju – sve do pojave izumioaca štampe Gutenberga.

I kao što izum štampe nije uništio delo egipatskih pisara na papirusu, niti manastirskih pisara na koži i hartiji, tako ni kraj epohe štampareći kojoj smo nevoljni svedoci neće uništiti ni književnost, ni pismenost, niti bilo koju tokom duge istorije pisanu poruku, već će je samo prevesti u drugu ravan. Gutenbergov izum je omogućio nezadrživo širenje pismenosti. Današnja kompjuterska revolucija označava korak dalje. Svakome (ko, naravno, ima kompjuter i priključak na svetske informacione sisteme), biće otvorene sve svetske riznice ljudskog duha bez ikakve potrebe da se kupuju knjige, putuje nekuda u daleke gradove gde postoje bogate biblioteke i tome slično.

Eto tako smo došli u epohu nepovratnog nestajanja knjige, papira, novina. Gutenbergova epoha je zauvek prošla. Kanadski filozof MacLuhana je rađanje evropskog nacionalizma povezivao sa revolucijom koju je izvršio Gutenberg. Po njemu je samo jeftina i svima dostupna štamparina reč dovela do etničko-lingvističke samospoznaje evropskih, pa posle i neevropskih naroda, što je ranije bilo nemoguće dok štampa nije postojala. Treba se nadati da će nova, postgutenbergovska epoha dovesti do samospoznaje svakog pojedinca, do samospoznaje ličnosti. Ako su u epohi Gutenberga ljudi gurani ka homogenizaciji (etničkoj, nacionalnoj, rasnoj, klasnoj) pod uticajem moćne i često monopolne štampe – čovek, nalazeći se „licem u lice“ sa kompjuterom, ne samo da može, već i mora sam vršiti izbor onoga što želi da dozna i da pročita.

I ne samo da je knjizi došao kraj, već i novcu, kakvog poznajemo nekoliko hiljada godina. I tu je promena revolucionarna, te će dosadašnja epoha izgledati kao doba pred izum novca, to jest kao doba kada su se primitivna plemena bavila naturalnom razmenom. Već danas u razvijenim zemljama niko uopšte ne drži novac ni u džepu ni u čarapi, osim sitniša za prevoz metroom ili taksijem. Sve kupovine, svi obračuni se vrše

sa kreditnim karticama. Ne samo da je novac u kešu nepotreban, već se, recimo u Americi praktički nikakvi računi ne mogu platiti kešom. Samo karticom ili čekom. Svi obračuni se vrše elektronskim putem, te nikakav novac, ni zlatni niti papirnati (ponavljam, izuzev sitniša) više ne postoji. Postoji kompjuter i magnetski zapis na njemu. Zajedno sa knjigama nestaje i papirni novac.

Sve je to već svakodnevna realnost razvijenog sveta. Naravno, ako se putuje u nerazvijeni svet, naročito u takve nesretne krajeve kao što su Ruanda, Haiti, bivša Jugoslavija, Kavkaz – tada se specijalno u banci uzima novac u kešu, kao što su se nekada uzimale đinduve i ogledalca pred putovanje u Afriku.

Postindustrijska, kompjuterska revolucija je umnogome izmenila i odnos prema fizičkom radu. Danas fizički rad i fizički napor preporučuje samo medicina, radi održanja zdravlja. S ekonomske tačke gledišta, u razvijenom svetu, bilo kakav fizički rad je apsolutno nepotreban i zanemarljiv. Nema takvog posla – od prenošenja vreća do skupljanja smeća – koji ne bi bio mehanizovan. Ali ne samo u razvijenom delu sveta, već je izračunato da uopšte u naše vreme u celom svetu procenat rada koji se vrši manuelno, to jest fizičkog rada, zauzima ne više od jedne stotinke jednog procenta (0,01%) društveno korisnog rada koji se svakodnevno obavlja.

Drugim rečima, sve one stotine miliona ljudi koji u nerazvijenim zemljama još uvek obrađuju zemlju svojom fizičkom snagom, svi oni milioni na prisilnom radu u totalitarnim sistemima, dakle uopšte sav fizički posao koji svakodnevno obavlja čovečanstvo je prosto zanemarljiv u odnosu na društveno-korisni rad koji obavljaju mašine. Naravno, tu treba imati u vidu, da, na primer, let samo jednog aviona preko okeana, utroši energije više nego par miliona fizičkih radnika dnevno.

Duh stvaranja materijalna dobra, ne fizički napor. To je danas samo očigledna istina, a ne tek lepa misao. Naravno, još uvek ostaje otvoreno ono najvažnije pitanje o krajnjem cilju i smislu ovog današnjeg neverovatnog razvoja naše civilizacije. Sa tehničke, to jest ekonomske tačke gledišta, ništa ne stoji na putu stvaranja društva materijalnog blagostanja u dogledno vreme na celoj planeti. Stoji kao, barem za sada, nepremostiva prepreka primitivna i zla politička volja podržana stremljenjem ka povratku u jednostavnu i razumljivu prošlost odakle smo svi nekada izašli.

U Vašingtonu, 8. decembra 1995

KULTURA ĆE IPAK PREŽIVETI

Ako u naše vreme čovek samo čita novine i gleda televiziju može veoma lako da upadne u jednu tešku zabludu, a to je, da je svet, ili barem onaj istočnoevropski i slavenski u stanju potpunog rasula, haosa i propadanja. Ruski vojnici istrebljuju Čečene, neokomunisti i Žirinovski dobijaju izbore, u bivšoj Jugoslaviji svet otkriva one iste užase koje su saveznici nakon pobede nad nacistima otkrivali u nemačkim konclogorima, i tako dalje, i tome slično. Da zaista, nema nikakve sumnje, postkomunistička društva su u stanju akutne krize i preživljavaju „smutno vreme“ koje može još dugo potrajati.

Međutim, ako nekome padne na pamet da prelista novine 19. stoleća, videće, da je i tada bilo u svetu ne malo krvavih kriza, i u Rusiji i na Balkanu. Od početka 19. veka balkanski narodi ne prestaju sa ustancima i ratovima za oslobođenje od Otomanske imperije. Rusija preživljava najeđu Napoleona, Dekabriste, Poljski ustanak, Krimski rat, Velike reforme Aleksandra Drugog i oslobođenje od kmetstva, širenje brojnih terorističkih organizacija i bezbrojne atentate (danas ljudi i ne pamte da su upravo Rusi, a ne neki muslimani, u 19. stoleću uveli masovni terorizam kao efikasno sredstvo političke borbe), i tako dalje. Čitajući tadašnju štampu čovek dobija utisak da se, u stvari, ništa naročito u svetu nije promenilo do danas.

Pa ipak mi danas imamo potpuno drugu predstavu o prošlom stoleću. Mi znamo da je to bio vek procvata nauke i kulture. Vek ruske književnosti i muzike. Pa čak i za Napoleonovu najeđu na Rusiju ne bismo mnogo toga znali da nije Tolstojevog *Rata i mira*. Bojim se da će slična sudbina zadesiti i naše vreme. „Smutno vreme“ u Rusiji, te današnji rat u bivšoj Jugoslaviji će ostaviti za sobom nekoliko stranica u udžbenicima istorije. I to je sve. Ono što će buduća pokolenja zapamtiti iz našeg vremena teško da se danas može naći u dnevnim novinama i na ekranima televizora. Sva ova svakodnevna politička komešanja, dogovori i intervjui, izjave i rezultati izbora, sve će to biti potpuno zaboravljeno. A ostaće samo kultura, koja uprkos svemu nije ni blizu samrti.

I to ne samo naučno-tehnička kultura zapadnog sveta koja upravo sada doživljava neverovatan procvat, već i duhovna kultura ruskog Istoka, o kojoj se – sudeći prema štampi država bivše Jugoslavije koja mi je u Americi dostupna – tako malo zna.

Ima mnogo istine u tome, da će vreme pokazati prave vrednosti. I to ne zato što su buduća pokolenja pametnija od današnjih. Ne postoji nikakav empirijski dokaz o nečem takvom, a prosečan obim velikog mozga kod čoveka se, za divno čudo, smanjio a ne povećao u prethodnih desetak hiljada godina. Vreme, to jest – buduća pokolenja imaju mogućnost da daju pravu ocenu događajima, ljudima i idejama samo zato što ih se više lično ne tiču. Na primer, neka današnja izjava Klintona, ili Jeljcina, ili Miloševića, ili Napoleona u 19. veku za savremenike može izgledati neobično dubokom i značajnom. I to je razumljivo: od reči, postupaka i namera političkih lidera umnogome zavisi sudbina njihovih savremenika. Ali dolaze nova pokolenja i lideri prethodnog vremena više ne mogu da utiču na život tih pokolenja. Eto tada ljudi otkrivaju da je, recimo, Napoleon govorio same banalnosti, a da je provincijski profesor iz Kenigsberga po imenu Imanuel Kant istovremeno pisao genijalne knjige, mada o postojanju Kanta savremena dnevna štampa (televizije, razume se, nije još bilo) nije ni znala.

Slična je situacija danas sa ruskom literaturom. Ko ima vremena i mogućnosti da u ovo „smutno vreme“ prati malotiražne časopise i knjige koji neredovno izlaze, prodaju se po takozvanoj „dogovornoj ceni“ (to jest, svaki prodavac sam određuje po kakvoj ceni može prodati knjigu ili časopis), kada se istovremeno uživo na političkoj sceni danonoćno odigravaju brojne krvave drame i tragedije? Pa ipak ima i takvih ljudi, i oni svedoče da ruska književnost nije u krizi, da se javljaju mnoga nova darovita imena, i da je u krizi samo izdavačka delatnost.

To se na izvestan način može videti i po ruskoj televiziji, koja, posle nekoliko godina kolebanja i pokušaja imitiranja američke televizije, sve čvršće staje na sopstvene noge i umnogome već pretiče američke uzore, i to ne samo u tele-serijalima, već i u duhovitosti i invenciji brojnih reklama (očito nije ostalo bez uticaja to, što su se najistaknutiji sovjetski pesnici, Majakovski, na primer, u prvim godinama sovjetske vlasti intenzivno bavili stihovanom reklamom).

Kako mi je ruska literatura prva i najuža profesija, te kako živim u Vašingtonu, gde je moguće pratiti u ovdašnjim bibliotekama i naučnim institutima praktički sve što se štampa u Rusiji, čak i provincijske književne časopise koji se izdaju u nekoliko stotina primeraka, mogu смело da tvrdim da je ruska literatura živa, da je u nekim granama, u poeziji

i esejistici, na primer, u začudujućem usponu, naročito u odnosu na prethodnu, sovjetsku epohu, i da će nesumnjivo snažno uticati na svetske književne tokove u budućnosti, kada je počnu masovno prevoditi. U ovom trenutku jedino novi ruski film dobija široka priznanja.

Ukratko skicirano, savremena ruska literatura izgleda ovako: još uvek su na sceni i veoma (ne samo politički, već i literarno) aktivni prozaici – nobelovac Aleksandar Solženjicin, Vasilij Aksjonov i Vladimir Vojnovič. Poslednja dvojica pišu o savremenom životu, dok se Solženjicin drži sovjetskog vremena. Najdarovitiji prozaici nešto mlađe generacije su Vladimir Makanin, Ljudmila Petruševskaja, Mihail Kurajev i Tatjana Tolstaja. Njihova proza, najčešće pripovetke, je često groteskna, puna apsurdna, naturalističkih grozota i beskrajnog parodiranja socrealizma. Međutim, upravo je takva literatura u harmoniji sa trenutnim stanjem ruskog društva.

U esejistici (literarno-filozofskoj) dominiraju imena vremešnih Sergeja Averincova i Grigorija Pomeranca, te mladahnog (oko 40 godina) Viktora Jerofejeva. Danas na Zapadu teško da postoje toliko sveobuhvatno obrazovani, kulturni i duboki esejisti kao Averincev i Pomeranc. Religiozna filozofija Aleksandra Menja, pravoslavnog sveštenika ubijenog pre pet godina pod nerazjašnjenim okolnostima, predstavlja vrhunac moderne religiozne misli našeg vremena i prevodi se na mnoge jezike.

Međutim, najveći dometi današnje ruske literature se, bez sumnje, nalaze u sferi poezije. Još uvek su živi i aktivni pesnici „šestidesjatniki“ (generacija šezdesetih godina – vreme Hruščova) Andrej Voznjesenski, Bulat Okudžava, te Jevgenij Jevtušenko. Međutim, vrhunac njihovog stvaralaštva je odavno prošao. Čak je i u „autorskoj pesmi“ danas Okudžavu i Julija Kima zamenila Veronika Dolina, koja je sama izašla iz Okudžavine škole. Danas četiri imena simbolišu rusku poeziju: Josif Brodski, Bahit Kinzejev, Timur Kibirov i Aleksej Cvetkov. Brojni ljubitelji poezije i neki kritičari smatraju prvu trojicu genijalnim pesnicima. Nobelovac Brodski je, naravno, u svetu najpoznatiji, što ne znači da je i najdarovitiji.

Ono što je na prvi pogled moguće reći o današnjoj ruskoj literaturi je to, da se vratila tradicijama 19. stoleća, kada su pisci kao Gogolj, Turgenjev, Dostojevski, Hercen i mnogi drugi, godinama i čak decenijama živeli na Zapadu, a svoje knjige štampali u Rusiji. Aksjonov i Vojnovič pola godine žive u Moskvi, a pola u Vašingtonu (Aksjonov) i u Minhen (Vojnovič). Slično je i sa Tatjanom Tolstoj te sa Jevtušenkom, koji predaju na američkim univerzitetima. Od četiri najdarovitija pesnika današnje ruske poezije samo jedan – Kibirov živi u Rusiji. Brodski živi

u Njujorku, Cvetkov u Pragu a Kinzejev u Kanadi. Štampaju svoje zbornike, naravno, u Moskvi.

I još nešto: dvojica, možda najdarovitija ruska pesnika današnjice, nisu etnički Rusi. Bahit Kinzejev je Kazah, a Timur Kibirov – Osetin. Naravno, obojica su odrasli u Moskvi a ne u Kazahstanu i na Kavkazu, te im je ruski jezik maternji. Činjenica njihovog porekla se ne može dopadati ruskim nacionalistima (kao uostalom ni poreklo Hajnea nemačkog), mada je, uglavnom, većina nacionalista totalno gluva za poeziju.

U Vašingtonu, 19. januara 1996

VEK IZBEGLICA

Nad nesretne narode bivše Jugoslavije polako se nadvija jedna nova opasnost, a to malo ko primećuje. Prvi znaci te nove opasnosti već se mogu primetiti ovde u Americi. Sve više ljudi gubi svako interesovanje za rat na Balkanu i prebacuje televizor na drugi kanal kada počinje reč o ratu u Bosni, o kolonama (sada) srpskih izbeglica, ofanzivi hrvatske vojske, bombardovanju NATO avijacije, i tako dalje. „Sve mi je to smrtno dosadilo“ – reče mi skoro jedan poznanik Amerikanac. I takvih ljudi je sve više i više.

Može se to videti i po američkim novinama. Mada je izveštaja sa ratišta na Balkanu više nego dovoljno, analitičkih članaka i komentara je sve manje i manje. To praktički znači, da onog trenutka kada međunarodna javnost bude sigurna u to, da se ratni sukob sa teritorije bivše Jugoslavije neće prebaciti izvan njenih nekadašnjih granica, na žitelje bivše Jugoslavije će pasti potpuni zaborav.

Da li je takav stav opravdan ili ne – drugo je pitanje. Činjenica je da su događaji na terenu bivše Jugoslavije *dosadili* javnosti. Neka se Srbi, Hrvati, Muslimani i svi ostali urođenici istrebljuju međusobno i protežu jedni druge do mile volje. Očito takva im je narav, tu se ne može pomoći, ali to više nikog neće interesovati. Čak i sada, da nije predsedničkih izbora u Sjedinjenim Državama iduće godine, Zapad ne bi poduzeo bombardovanja i požurivao sa potpisivanjem mirovnog plana. Prođu li američki izbori bez radikalne promene u Jugoslaviji, cela situacija i rat u Bosni i Hrvatskoj, a možda u to vreme i u Srbiji, izazivaće ne više pažnje od situacije u Somaliji, nakon povlačenja snaga Ujedinjenih naroda. I u tome leži velika opasnost za sve narode bivše Jugoslavije, mada je te opasnosti malo ko u Jugoslaviji svestan.

Mora se priznati da sve to zaista postaje dosadno čak i za one ljude koji se na bilo koji način profesionalno bave bivšom Jugoslavijom. Sve što se sada događa bilo je lako predvideti još pre 3-4 godine. Ono što je izazivalo čuđenje je bila činjenica, što se sa akcijom NATO avijacije toliko odugovlačilo. Nije nimalo teško ni sada predvideti dalji razvoj, pitanje je

samo koliko će vremena trebati da se predviđanja ostvare. Naravno da ovo sada nije kraj rata, čak i ako pod pritiskom međunarodne zajednice Bosna bude *de facto* podeljena i mir potpisan. Ranije ili kasnije sve države sa tla bivše Jugoslavije će biti stavljene pod formalni ili neformalni protektorat međunarodne zajednice, te će jugoslovenski narodi za dugo vremena izgubiti bilo kakvu mogućnost odlučivanja o vlastitoj sudbini. Naravno, bolje bi bilo da se to desi ranije nego kasnije, jer bi u tom slučaju manje ljudi stradalo. Međutim, tih nekoliko decenija života pod tuđinskim protektoratom daće dovoljno mogućnosti za sazrevanje narodne svesti o uzrocima i sopstvenoj krivici za tragediju. Tako je uostalom bilo i sa Nemačkom i Japanom.

Izbeći takav lako predvidljiv razvoj događaja bilo bi moguće jedino ako bi se u skorijoj budućnosti pojavio snažni antinacionalistički, opštejugoslovenski, demokratski i antiratni pokret, koji bi uspeo da obori sa vlasti u svim bivšim republikama nacionalističke ratne lidere. Takvog pokreta, nažalost, za sada nema, mada, po svemu sudeći, svest o nadnacionalnom pokretu kao jedinom izlazu iz mraka, zahvata sve više ljudi u svim krajevima bivše Jugoslavije.

Sasvim je moguće očekivati, da se takav pokret začne i ukoreni upravo u masama izbeglica, kada prođe šok, nemoćni bes, očaj i mržnja prvih dana izbeglištva. Nacionalistička ideologija i frazeologija im je, po svojoj prilici, sada, posle svih praznih obećanja o „bratskoj pomoći“, postala daleko manje prihvatljiva nego ranije. Sledeći nju – izgubili su sve. Sada pak nemaju šta da izgube.

Dvadeseti vek je u stvari vek masovnog izbeglištva. Počeo je sa dva miliona izbeglica (na ruskom – безенци) posle građanskog rata u Rusiji 1918–1922. Drugi talas izbeglica su bili begunci iz Hitlerovog Rajha. Posle Drugog svetskog rata milioni Nemaca su bili proterani iz istočnoevropskih država, a milioni sovjetskih građana se radije opredelilo za život u izbeglištvu nego za povratak pod vlast komunista. I dalje, svaki međunarodni sukob, građanski rat ili revolucija su izazivali milionske mase izbeglica, koji su, po pravilu bili nepresušna ljudska baza za sve moguće političke pokrete. Jer svaki izbeglica je, hteo ne hteo, aktivni učesnik političkog života (već time što je žrtva politike), a to se ne može reći za većinu ljudi koji nisu izbeglice.

U tom pogledu izbeglištvo može biti blagodatno. Istrgnut iz svoje kuće, sela, grada, ureda, porodice, iz normalnog života, i bačen na drum pod kišu i nepogodu – čovek hteo – ne hteo ponekad po prvi put počinje sam da odlučuje o svom životu. Po prvi put je prinuđen da ozbiljno misli i osmišljava svoj život. Za mnoge je, stoga, izbeglištvo pravo duhovno

buđenje. Nije zato ni čudno što je procenat emigranata istaknutih stvaralaca u svim oblastima nauke i kulture neuporedivo veći nego procenat kod bilo kojeg naroda na planeti.

I upravo izbeglice ne daju svetskoj javnosti da zaboravi „od dosade“ tragediju koja je dovela do izbeglištva.

U Vašingtonu, 22. septembra 1995

ŠTA JE BIO – DISIDENTSKI POKRET?

Sa uobičajenim zakašnjenjem do Vašingtona su stigli neki primerici beogradskih listova i časopisa, koje su dovezli dobronamerni putnici, ili pak dostavila prespora pošta, jer zbog sankcija Ujedinjenih nacija u Americi nije moguće kupiti jedino štampu iz današnje Jugoslavije. Moju pažnju je privukla nedavna polemika o navodnom „neuspehom obaranju Titovog režima od strane disidenata“, kako se izrazio jedan njen učesnik, i delovi koje su uspeli da dopru ovamo preko Atlantskog okeana. Mada nisam imao prilike da pročitam sve tekstove glavnih učesnika polemike – Alekse Đilasa, Nebojše Popova i verovatno nekih drugih, iz onih za mene dostupnih materijala se ipak mogla steći određena slika o glavnim tezama koje su izazvale javnu diskusiju.

Ono što smesta upada u oči je skoro potpuno odsustvo razumevanja suštine disidentstva kod svih učesnika polemike. Nerazumevanje toga, da disidentski pokret nije imao ničeg zajedničkog sa bilo kakvim političkim pokretom čiji bi cilj bio obaranje režima i preuzimanje vlasti, bilo bi samo po sebi iznenađujuće, tim više, što su i Aleksa Đilas i Nebojša Popov na izvestan način i sami bili disidenti, da nije specifične situacije u kojoj se Jugoslavija u Titovo vreme nalazila. Međutim, to nerazumevanje suštine disidentstva je rezultiralo u besplodnoj polemici, u kojoj od samog početka nisu bili definisani pojmovi, te su učesnici polemike neprestano sabirali i oduzimali jabuke i kruške, kao da se radi o istoj vočki. U tome se posebno istakao treći učesnik polemike Stevan Lilić.

U izvesnom smislu to je i razumljivo. Treba uzeti u obzir da je o sovjetskom i istočnoevropskom disidentskom pokretu napisano na desetine, ako već ne i na stotine knjiga, istorija i studija (ja smatram najboljom istoriju disidentskog pokreta Ljudmile Aleksejeve), dok o disidentskom pokretu u Jugoslaviji postoji tek nekoliko studija i to na engleskom jeziku. Takođe se ne sme zaboraviti, da je sedamdesetih i prvu polovinu osamdesetih godina jugoslovenska javnost bila neobično vešto izolovana od događaja vezanih za tada burnu disidentsku aktivnost u SSSR-u, pri čemu je takva selektivna cenzura ostala skoro neprimećena.

Upravo ovih dana je u njujorškom dnevnom listu na ruskom jeziku „Новое русское слово“ objavljen veliki intervju sa jednim od osnivača disidentskog pokreta u SSSR-u sredinom šezdesetih godina Vladimirom Bukovskim, koji je nakon jedanaest godina robijanja 1977. bio razmenjen za generalnog sekretara Komunističke partije Čilea Luisa Korvalana. Intervju, pod naslovom „Ne, mi nismo pobedili“, koji je vodio takode veoma poznati bivši gruzinski disident Teniz Gudava, posvećen je bio skoro istovetnoj temi – neuspehu i sudbini disidentskog pokreta – o kojoj su vodili spor i beogradski intelektualci. Razlika između ideja i stavova bivših sovjetskih i bivših jugoslovenskih disidenata proističe iz jasnog shvatanja istorijske jedinstvenosti i neponovljivosti disidentskog pokreta kod Bukovskog i Gudave, te potpune idejne konfuzije kod Đilasa, Popova i Lilića. To je tim više paradoksalno, što je prvi disident komunističkog sveta potekao upravo iz Jugoslavije – Milovan Đilas.

Međutim, neophodno je uzeti u obzir specifičan položaj Jugoslavije u vreme hladnog rata, te izuzetno nepovoljnu situaciju za razvoj disidentskog pokreta u usporedbi sa drugim komunističkim društvima. Ali pre razgovora o tome je neophodno definisati sam pojam disidentstva.

Prvo i prvo, sam naziv – disident je potekao iz zapadne štampe, te ga mnogi disidenti nisu prihvatili. U Rusiji je popularniji naziv bio „правозащитник“, „правозащитное движение“ (onaj ko se bori za vlast zakona, pokret za zakonitost). Zapadna štampa je popularisala pojam „disident“ po analogiji sa najvećim disidentom hrišćanske Evrope vođom reformacije Martinom Luterom. Ako ta analogija potpuno odgovara Milovanu Đilasu i brojnim drugim disidentima komunističkog sveta, koji su do određenog trenutka pripadali komunističkom pokretu, mnogim drugim brojnim disidentima, koji nikada nisu bili komunisti, kao ja, na primer, naziv disident nije odgovarao.

Postojao je i pojam „инакомишљашчи“ (onaj ko drugačije misli), ali mnogi su smatrali da ne odgovara realnosti, jer se disidenti razlikuju od drugih ljudi ne po tome što drugačije misle, već po tome što imaju hrabrosti da kažu ono što svi misle ali ne govore.

Drugo, uzimajući u obzir prirodu totalitarizma, disidentski pokret ni u kom slučaju nije mogao postati i nije postao politički pokret. On je bio politički u onoj meri u kojoj je u totalitarnom sistemu sve obuhvaćeno politikom. Sama po sebi visoko etička borba za osnovne principe civilizovanog društva – slobodu misli, savesti, govora, štampe, informacije itd. – narušavala je same temelje komunističkog totalitarizma. Kako u ustavima „socijalističkih“ država nije moglo biti zapisano da jedino

komunistička partija ima sva prava, a da su ostali građani lišeni bilo kakvih prava, to je otvorena borba za ostvarenje ustavnih prava primoravala režim da narušava svoje sopstvene zakone i time neverovatno gubi u propagandnom smislu. Maksimalna politizacija disidentskog pokreta se sastojala u temeljnoj paroli sovjetskih disidenata – „Poštujte vlastiti Ustav“. Aleksandar Solženjicin je dao svoju varijantu formule za disidentski pokret – „Živeti bez laži“.

Razume se da nikakvo disidentstvo nije moglo da se pojavi u doba staljinizma, jer bi potencijalni disidenti bili smesta likvidirani. Sve do XX kongresa KPSS 1956. na kome je Hruščov po prvi put kritikovao staljinski „kult ličnosti“, disidenata nije ni bilo. Kasnije su se počeli pojavljivati sve brojniji i brojniji, da bi nakon pada Hruščova, u eri Leonida Brežnjeva, postali dominantnom duhovnom, kulturnom i idejnom, ali ne i političkom silom u svetu „realnog socijalizma“.

Tri osnovna principa su određivala disidentsku delatnost: prvo i prvo – spremnost na lično žrtvovanje, jer samo neobično mali broj disidenata nije upoznao zatvore i robije, da o drugim vrstama progona i ne govorimo; drugo – ne narušavanje pisanih zakona, njih je neprestano morao da narušava režim; i treće – maksimalna javnost disidentske aktivnosti, što je praktički bilo neostvarljivo bez zapadnih mas-medija i delimično „samizdata“. Prema tome nikakvih ciljeva „obaranja režima“ od strane disidenata nije ni moglo biti. Međutim, kako je sam po sebi jednopartijski sistem bio nezakonit i držao se na laži i nasilju, borba za zakonitost i istinu je takav sistem ugrožavala daleko više od bilo kakve ilegalne antirežimske političke partije, koja ionako nije mogla postojati u sistemu pune kontrole političke policije.

Ljudima dalekim od iskustva života u totalitarnim sistemima nije bilo lako da shvate razloge zašto se hapse i osuđuju oni koji napišu neki članak, održe govor ili predavanje, ili čak, kao u Rusiji – nacrtaju modernističku sliku, ili potpišu peticiju za amnestiju zatvorenika. Zar takvi ljudi zaista ugrožavaju režim? Takvima je harvardski profesor Ričard Pajps pokušao da objasni ovakvom metaforom: banka funkcioniše normalno sve dok može u svakom trenutku da isplati račune koje dobija, uprkos tome, što se novac ulagača obrće i ne nalazi u banci; međutim, onog trenutka kada banka ne može da isplati barem jednom ulagaču podneseni račun, svi ulagači će u panici nasrnuti na banku da dobiju svoj ulog i banka će bankrotirati. Totalitarna država je u tom pogledu slična banci: onog trenutka kada nasilnim sredstvima ne uspeva da zapuši usta barem jednom svom podaniku, svi ostali podanici počinju da govore slobodno, te je režim bankrotirao.

Ukratko govoreći – disidentski pokret je bio pretpolitički, ili metapolitički, ali jedino takav disidentski pokret je bio adekvatan odgovor na totalitarizam našeg stoleća. I ne samo u Jugoslaviji, već nigde u svetu taj pokret nije doveo do pada komunističkog režima. Ti režimi su počeli padati kao kruške tek posle Gorbačovljeve *Perestrojke*. Međutim, disidentski pokret je duhovno i idejno razrušio osnovne temelje totalitarnog sistema, bez čega bi *Perestrojka* bila nemoguća.

Dok se u SSSR-u, Poljskoj, Čehoslovačkoj i delimično Mađarskoj, zaista može govoriti o disidentskom pokretu sa desetinama i stotinama hiljada učesnika, bezbrojnim „samizdatskim“ izdanjima, biltenima, časopisima, seminarima, konferencijama, nezavisnim sindikatima i tako dalje (čak je u SSSR-u, uprkos stalnim progonima i hapšenjima deceniju i pol redovno izlazila ilegalna mesečna „Hronika tekućih događaja“), u Jugoslaviji je sve to postojalo na daleko nižem stupnju. Razlozi za to su bili i unutrašnji i međunarodni.

Za razliku od drugih komunističkih zemalja već početkom pedesetih godina u Jugoslaviji prestaje partijska kontrola u sferi slikarstva, muzike, u prirodnim naukama, a kasnije i u većini humanističkih disciplina i do izvesnog stepena u literaturi. Time je ograničena društvena sfera iz koje se regrutovao najveći broj sovjetskih i istočnoevropskih disidenata. Takođe je Titov režim dugo vremena trpeo poludisidentsku delatnost kakvu je reprezentovao (ipak) marksistički časopis „Praxis“. Bilo kakvo javno istupanje pravih disidenata je bilo sve do kraja osamdesetih godina u Jugoslaviji isto tako nemoguće kao i u SSSR-u.

S druge strane autentični disidenti, izuzev nekolicine najpoznatijih, nisu dobijali ni stoti deo one podrške koju je davala zapadna javnost disidentima sovjetskog lagera. Razlozi za to su bili čisto politički. Titova Jugoslavija je bila nezavisna od Kremļa, te sve do Titove smrti predmet zavisti i sablazni za sve istočnoevropejce. Zapadu nikako nije išlo u račun priznavanje toga da je i Titov režim represivan, te rađa i progone disidente.

Uzevši sve to u obzir pravo je čudo što je disidentski pokret u Jugoslaviji ipak postojao. Naravno, u njega je nemoguće uključiti studentski pokret 1968, mada je kasnije celi niz učesnika tih događaja popunio redove disidenata. Međutim, sedamdesetih godina je već postojalo po nekoliko stotina disidenata u skoro svakoj od jugoslovenskih republika. Delegacije zagrebačkih disidenata su dolazile u Beograd na dogovore o saradnji sa beogradskim disidentima (razgovori su se vodili u kući advokata Jovana Barovića), a beogradski disidenti su putovali u Zagreb.

Osamdesetih godina, posle smrti Tita, disidentski pokret se neobično brzo širi, osnivaju se brojni komiteti, pišu se bezbrojne peticije, počinje

sa sastancima „Slobodni univerzitet“, aktivno se vodi borba za oslobađanje političkih zatvorenika itd. itd. Istovremeno i međunarodna javnost počinje menjati svoj stav u odnosu na jugoslovensko društvo. Sav taj razvoj je prekinut onog trenutka kada je odlučujući deo srpske inteligencije podržao novi nacionalistički smer kojim se uputila komunistička vlast krajem osamdesetih godina. To je bio kraj disidentskog pokreta.

Ma kako to izgledalo paradoksalno, Vladimir Bukovski smatra da je sličan kraj doživeo i sovjetski disidentski pokret. Samoubistvo ruskih disidenata Bukovski vidi u tome, što su disidenti u vreme *Perestrojke*, umesto da tek sada počnu sami stvarati autentične opozicione političke strukture (ranije je to bilo apsolutno nemoguće), počeli aktivno podržavati Gorbačova (protiv konzervativca Ligačova), i tako upali u zamku politike: podrška Gorbačovu je bila pragmatična, naravno da je Gorbačov bio bolji od Ligačova ili pučista, ali sa etičkim impulsom disidentstva nije imala ničeg zajedničkog. Time je metapolitika disidentskog pokreta zamenjena politikantstvom. Rezultat je taj, da su „Jelcin i Gajdar uspeli za par godina iskompromitirati sve demokratske ideje disidentskog pokreta, što KGB-u nije uspevalo decenijama“. Što se tiče disidenata drugih republika bivšeg SSSR-a, oni su, kao i srpski, te hrvatski, poklekli pred nacionalizmom.

Takvog se pesimističkog pogleda na budućnost i disidentskog pokreta i uopšte na budućnost svih bivših komunističkih zemalja pridržava jedan od najslavnijih ruskih disidenata, uprkos tome što su bivši disidenti na vlasti u Češkoj, Poljskoj, Bugarskoj, Jermeniji, Hrvatskoj, Bosni itd., što se masovno nalaze u visokim strukturama vlasti i u parlamentima svih ostalih istočnoevropskih zemalja i bivših republika SSSR-a, te u stvari, u sferi političkog i društvenog uspeha u postkomunističkom svetu, skoro da nemaju konkurenata.

Odakle je učesnik beogradske polemike Stevan Lilić isisao ideju „disidentskog sindroma“, koji navodno karakteriše bivše disidente potresene „šokom postkomunizma“ sa „javnim imidžem neuspešne žrtve“ – zna samo mili Bog. Ništa ubedljivija nije ni ideja Alekse Dilasa da je „kult Brozove ličnosti paralisao političku volju Jugoslovena“. Titov kult se ničim nije razlikovao od kulta svih lidera komunističkih pokreta koji su osvojili vlast u građanskom ratu i revoluciji. Nacionalističke podele su postojale i u sovjetskom disidentskom pokretu, ne samo u jugoslovenskom. Disidenti nisu imali za cilj rušenje Broza ili Brežnjeva, već rušenje samog sistema laži, nasilja i neslobode. I uprkos kasnijem „samoubistvu“ disidentskog pokreta, disidenti su dokazali i bezbroj puta demonstrirali, da individua, da pojedinac, može da se suprotstavi i da pobedi svemoćni

totalitarni sistem ukoliko je spreman na žrtvu, čak i života, kao što zrnice peska može da zaustavi moćnu mašinu ukoliko se ubaci u osetljive delove mehanizma.

U današnjoj postkomunističkoj konfuziji izlaz iz septičke jame nacionalizma i populizma u koju su upali brojni narodi, opet vodi isključivo preko duhovno-etičkog pokreta metapolitike, to jest obnovljenog disidentstva. Ostalo je samo – politikantstvo.

U Vašingtonu, 22. avgusta 1995

USUDBENE POVJESTICE

Pod takvim naslovom je ovih dana u Zagrebu izašao zbornik članaka dr Franje Tuđmana, i u tom zborniku je štampan članak, navodno napisan još 1980. godine – „O nacionalnoj suverenosti i zajedništvu i o demokraciji u samoupravnom socijalizmu“. Kažem „navodno“, zato što imam utisak da se jezik kojim je članak pisan približava idealu „čistog hrvatskog jezika“, kojim se mnogi u Zagrebu danas sa manje ili više uspeha pokušavaju služiti, međutim, koliko se sećam, današnji predsednik Hrvatske takvim jezikom nije opštio u ono vreme. Uostalom to i nije toliko važno.

Međutim, misli dr Tuđmana su u meni izazvale sećanje na jedan ugodan boravak na Korčuli kod prijatelja u ona daleka vremena Druge Jugoslavije. Tada me je iznenadilo postojanje izvesne netrpeljivosti između žitelja dva Korčulanska mestašca – Vela Luke i Blata. Ljudi iz Blata su mi govorili kako su Velalučani prefrigani, da im se ne sme verovati i da su im žene raspusne. Velalučani su me, naprotiv, ubeđivali kako su stanovnici Blata neodgojeni primitivci, a njihove žene prostakuše.

U stvari, u takvom antagonizmu žitelja dva korčulanska mestašceta, bio je sadržan u začetku totalni „međuetnički“ antagonizam svih balkanskih naroda. Naravno, ljudi na obali već nisu mogli razlikovati Velalučane od Blačana, i sve su ih trpali u kategoriju „Korčulani“, ili „otočani“, ili „boduli“. Zar je onda čudo, što ljudi na Zapadu nikako da nauče da razlikuju Srbe od Hrvata ili Muslimana. I, ma kako to bilo tužno, imaju potpuno pravo: za posmatrača sa strane psihološke, jezičke i sve ostale razlike između danas sukobljenih na teritoriji bivše Jugoslavije naroda – jednostavno su zanemarljive. Religija još i čini neku razliku, međutim, ipak većini posmatrača je jasno da se na Balkanu ne radi o verskom ratu, te da su uprkos religioznim simbolima vrli nacionalni borci duboki ateisti. Jedino u šta veruju je da – „sila Boga ne moli“.

Komično, ali za mnoge, ovde u Americi, osnovna razlika između Srba i Hrvata se sastoji u načinu pisanja – ćirilicom ili latinicom. Ne jednom sam doživio zbuñjenost, i to ne potpuno neobaveštenih ljudi, koji su videli beogradske novine štampane latinicom. Građani novih država

sa zapada bivše Jugoslavije koji posećuju Sjedinjene Države često se žale kako ih Amerikanci gledaju kao ludake kada im oni dokazuju nešto za njih elementarno, a to je – nemogućnost suživota u jednoj državi tako različitih u etničkom i kulturnom pogledu naroda kao što su, na primer, Slovenci i Makedonci.

A kako drugačije ljudi ovde mogu reagovati, kada u svakom velikom američkom gradu žive bok uz bok zajednice ljudi koji se sto puta više razlikuju od Slovenaca i Makedonaca. Kinezi i Japanci, Poljaci i Italijani, Grci i Španci, i svi govore među sobom na svojim jezicima i imaju svoju štampu, radio i televiziju. U tom smislu se i Zapadna Evropa sve više amerikanizira. Zar može u takvim društvima biti simpatija za stremljenje ka etnički „čistim“ državama, bilo da se radi o Republici Hrvatskoj ili Republici Srpskoj?

Mene uvek zaprepašćuje negodovanje premnogih iz svih zaraćenih jugoslovenskih tabora zbog toga što na Zapadu ljudi ne razumevaju, ili ne žele da razumeju, suštinu današnjeg krvavog sukoba. Naime, upravo oni ne shvaćaju, da je eksplicitna ili implicitna tačka gledišta civilizovanog sveta na jugoslovenski rat ta, da su sami ideali za koje Balkanci prolivaju krv – reakcionarni i mračnjački, bilo da se radi o Srbima ili Hrvatima. To i jeste jedan od razloga zašto međunarodna zajednica samo pokušava da zaustavi rat, dok rešenja, u smislu ostvarenja „ideala“, ne nudi i na kraju neće ni dozvoliti.

U knjizi Franje Tuđmana *Usudbene povjestice*, a taj naslov ja razumem kao „Sudbonosna događanja“, bez prestanka se provodi misao da je demokratska Jugoslavija nemoguća, i da jedino nacionalna država može biti demokratskom. U pomenutom članku iz 1980. godine Tuđman se osvrnuo i na moju delatnost, tačnije na moja nastojanja od pre mnogo godina da se stvori opštejugoslovenski disidentski pokret. Evo šta Tuđman piše:

„No i u zemlji, a pogotovu u inozemstvu ima primjera nedovoljnog razumijevanja, ili jednostrane interpretacije, nacionalnog (navlastito hrvatskog) pitanja, i u nekih dobronamjernih pobornika za demokratsko rješavanje svih problema unutrašnjeg stanja i međunarodnog položaja SFRJ. Poneki se pri tome pozivaju i na naša gledišta. Među takve slučajeve spada, jamačno, i razmatranje Mihajla Mihajlova u jednom uglednom američkom časopisu potkraj prošle godine. Kako nije u našoj moći da izbjegnemo različita, pače i više ili manje neadekvatna ili čak i proizvoljna tumačenja, a niti da na njih posebno odgovaramo, to ćemo u daljem izlaganju iznijeti neke svoje poglede, radi razjašnjenja i izbjegavanja nesporazuma.

U tom smislu moramo izraziti svoje čuđenje nad pisanjem Mihajla Mihajlova da u SFRJ postoji novi, *nadnacionalni*, demokratski disidentski pokret, kojemu i mi u Hrvatskoj pripadamo, a koji tobože rješenje svih unutrašnjih i međunarodnih problema Jugoslavije vidi samo u demokraciji i nadnacionalnoj ideji. Takvoga pokreta niti ima, niti ga više može biti. Ne može ga biti zbog toga, što oko zamisli nadnacionalne Jugoslavije već odavno konvergiraju samo hegemonistički velikosrpski duhovi s jedne, i pobornici dogmatsko-marksističkog, integralističko-centralističkog shvaćanja s druge strane, te je tako nadnacionalna koncepcija Jugoslavije: samo jugoslovenski ekvivalent teorije o ograničenom nacionalnom suverenitetu u socijalističkome svijetu; Brežnjevljeva doktrina za jugoslavenske okvire.

Zastupati zamisao nadnacionalne Jugoslavije izvan tog konteksta – zastupati je s demokratskoga stanovišta – može biti i posve dobronamjerno, ali je iluzorno; demokracije, naime, ne može biti bez nacionalnoga suvereniteta; u životu naroda – u neprestanome povijesnom iskustvu, posebice, potlačenih naroda – biti slobodan i biti suveren isto je“ (Franjo Tuđman *Usudbene povjestice*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995, str. 378–379).

U stvari Tuđman se tu osvrnuo na jedan moj članak iz časopisa „The Washington Quarterly“, u broju 4 za 1979. Te godine je u Beogradu pod sumnjivim okolnostima poginuo u saobraćajnoj nesreći advokat Jovan Barović, kojega je u to vreme režimska štampa napadala da „povezuje i ujedinjuje naše neprijatelje“. Advokat Barović je zaista u to vreme neustrašivo branio bezbrojne ljude optužene za „politički kriminal“ i to u svim republikama bivše Jugoslavije, i nije se ustručavao da o tome govori i za inostranu štampu. Poginuo je na autoputu pod nerazjašnjenim okolnostima, pri čemu su vlasti davale kontradiktorna saopštenja, tako da malo sumnje ostaje da je „nesreća“ bila organizovana od strane policije.

U vezi pogibije najpoznatijeg u to doba branioca „osuđenika savesti“ u Jugoslaviji, meni se obratio ugledni američki časopis sa predlogom da napišem članak o Baroviću i uopšte o disidentskom pokretu u SFRJ. Kako sam tek godinu dana ranije napustio Jugoslaviju, bio sam dobro upućen u stanje disidentskog pokreta, te sam prihvatio ponudu. Naime, upravo nekoliko meseci pre mog odlaska na Zapad održano je nekoliko susreta najistaknutijih disidenata iz Zagreba i Beograda, i to u oba grada, te je došlo do određene saradnje, što mi je i pružilo nadu u to, da se u zemlji stvara nadnacionalni disidentski pokret.

Kako sam lično učestvovao u tim susretima beogradskih i zagrebačkih disidenata, koji su se uglavnom odvijali u kući advokata Barovića,

pri čemu se mora naglasiti da su saradnju inicirali Zagrepčani, te da je Marko Veselica sa nekolicinom drugih Hrvata bio zbog toga doputovao u Beograd, a posle toga ja otišao u Zagreb na susret sa Tuđmanom, pa nakon toga Đilas, bilo je prilično razloga da se veruje u mogućnost stvaranja demokratskog, a to samo po sebi znači – nadnacionalnog pokreta. Eto o tome svemu sam i pisao u američkom časopisu na koji se Tuđman poziva.

Moram da priznam, da je i u ono vreme Tuđman, kao i mnogi drugi disidenti u Hrvatskoj, smatrao da je demokratska Jugoslavija nemoguća, i da će svaka demokratizacija jednopartijskog režima voditi raspadu zemlje. Paradoksalno je to, da su se istog ubeđenja držali i unitaristi, samo je razlika bila u tome, što su jedni hteli, a drugi nisu ujedinjenu Jugoslaviju. Ja sam se, naravno, pridržavao suprotnog stanovišta, to jest da diktatura vodi razbijanju Jugoslavije, a da ništa ljude snažnije ne ujedinjuje od demokracije. Međutim, ta razlika u stavovima nije sprečavala saradnju srpskih i hrvatskih disidenata, te sam ja smatrao da već sama činjenica takve saradnje dokazuje mogućnost nadnacionalnog disidentskog pokreta, pa i mogućnost demokratske Jugoslavije.

Iz današnje perspektive gledajući, ja sam još više ubeđen da sam bio u pravu, mada verovatno i Tuđman tako isto misli. Naime, kao i većina drugih naroda koji su preživeli komunizam, i jugoslovenski narodi su iz jedne diktature preskočili u drugu, iz jednog jednoulja u drugo, a da do demokracije i blizu nisu stigli. Tako se može reći, da večita disidentska polemika oko toga – da li je moguća demokratska Jugoslavija i dalje ostaje nerešen. Jasno je jedno: države građene na nacionalnom principu ne mogu biti demokratske. Demokracija je moguća samo tamo gde postoje jednaka prava bez obzira na veru, naciju, politička ubeđenja, pol i sve druge razlike koje nas dele. Međutim, u Tuđmanovom članku postoji jedna veoma tačna misao, koju ću citirati: „Valja stoga ustvrditi: i jugoslavensko, kao i svako drugo područje ne dijele nacionalne različitosti, već ga dijeli nesnošljivost spram različitosti nacionalnih entiteta“ (str. 3/9).

U XVIII stoleću engleski mislilac Samuel Johnson je napisao, kako je primetio, da se osuđenima na vešanje rapidno povećavaju misaone sposobnosti. Ako je to tačno, današnja jugoslovenska situacija, bremeni-ta smrtnom opasnošću za daleko veći broj ljudi nego što je do sada stradalo, trebala bi da uveća misaone sposobnosti masama i Srba i Hrvata, te da im omogući razumevanje toga, da će ili da žive zajednički u miru bez „nesnošljivosti spram različitih nacionalnih entiteta“, ili da zajednički umru. Trećeg nema.

U Vašingtonu, 21. jula 1995

OD PRVE PROLETERSKE DO PRVOBORCA LJUDSKIH PRAVA

Bilo je to u okupiranoj od strane nacista Evropi, na Balkanu, u brdskom mestašcu Rudo, u decembru 1941. Prema *Vojnoj enciklopediji* to se desilo tačno – 21. decembra, na rođendan druga Staljina, kako je i bilo planirano. Kasnije, posle 1948, datum je promenjen u 22. decembar, i proglašen danom JNA. Među postrojenim borcima tek formirane Prve proleterske brigade, koji su od vojne uniforme imali zajedničku samo petokraku zvezdu na kapi, stajao je osamnaestogodišnji seoski momčić nevisokog rasta, Crnogorac iz Katunske nahije, Jovan Barović, koga su kasnije tokom života bezbrojni prijatelji nazivali jednostavno – Joro.

Hitlerove armije su tih dana opsedale Moskvu i nikada pre ili kasnije u istoriji fašisti nisu izgledali toliko moćni i nepobedivi. U to vreme u celoj Evropi, izuzev Engleske, koja je ratovala sa Nemačkom zaštićena Lamansom, oružani otpor nacizmu jedino su pokušali organizovati – prvo Ravnogorci, te onda jugoslovenski komunisti nakon Hitlerovog napada na Sovjetski Savez 22. juna 1941. Još uvek su jedni sa drugima pokušavali saradivati, ma da su novembarski pregovori generala Mihajlovića i generalnog sekretara KPJ Tita osvetlili duboku provaliju koja je delila dva pokreta.

Skoro četiri decenije kasnije, kada su u februaru 1979. Jovana Barovića sahranjivali u Beogradu, nakon nikad razjašnjene i krajnje sumnjive pogibije u saobraćajnom udesu, na poslednji ispraćaj su došli ne samo zaista bezbrojni Jorini prijatelji: i oni, nekadašnji iz Prve proleterske, i brojni disidenti koje je Barović neustrašivo branio po sudovima Titove Jugoslavije, i rođaci iz Crne Gore i Srbije, i mnogi novinari domaći i strani, te čak i tadašnji američki ambasador u Beogradu Lorens Iglberger.

Došli su na sahranu predstavnici, kako se tada govorilo – „svih jugoslovenskih naroda i narodnosti“, jer je decenijama advokat Jovan Barović zastupao po sudovima svih bivših republika ljude optužene ili već osuđene za sva moguća politička krivična dela, najčešće za ona koja se eufemistički nazivaju „verbalnim deliktom“. Treba imati u vidu, da uprkos

relativnoj otvorenosti prema Zapadu u Titovoj Jugoslaviji je procentualno bilo ne manje „zatvorenika savesti“ nego u Sovjetskom Savezu.

Došli su ljudi nekada optuživani ili osuđivani za „hrvatski nacionalizam“ u Hrvatskoj, za „srpski nacionalizam“ u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj, za „albanski nacionalizam“ na Kosovu i u Makedoniji, za „antikomunizam“ u svim republikama, za „ibeovštinu“ i tako dalje. Sve njih je Barović godinama uporno branio, često besplatno (otkuda optuženim za „politički kriminal“ u socijalizmu pare?), neumorno dokazujući da samo pravna država i zakoniti sud učvršćuju društvo, dok ga jednopartijski, nezakoniti, komunistički sud razara.

Na sahrani je policija sprečila da istupe sa govorima – bivši potpredsjednik Jugoslavije i prvi disident komunističkog sveta Milovan Đilas, i bivši studentski prorektor Zagrebačkog sveučilišta, lider hrvatskih studenata iz vremena „Hrvatskog proleća“ Ivan Zvonimir Čičak. I kada je Međunarodni helsinški komitet 1982. u Njujorku izdao publikaciju o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji *Freedom to Conform (Sloboda za poslušnost)*, knjižica je bila posvećena uspomeni na Jovana Barovića.

Kako se to desilo da je crnogorski momčić, partizanski prvoborac, skojevac pa partijac, na kraju rata politkomesar, i na kraju vojne karijere mladi perspektivni pukovnik JNA, postao jednim od prvih aktivista borbe za ljudska prava u Jugoslaviji? Ta većina njegovih saboraca iz Prve proleterske je išla potpuno drugim putem, gradila karijeru na „herojskoj prošlosti“, te decenijama ljudska prava uspešno gušila.

Po mom mišljenju, u takvim obrtima sudbine kao u slučaju Jovana Barovića i, donekle, Milovana Đilasa, veliku ulogu su igrale ove stvari: ne mala doza naivnosti i slepe vere u početku životnog puta, uz nesumnjivo poštenje, tradicionalno „čojstvo“ i duboki, „narodski“ um. Takva duševna kombinacija je neminovno vodila do teških moralnih lomova pri oštrim zaokretima generalne linije partije. Sudbinu Barovića je odredio Plenum CK KPI januara 1954. na kojem je osuđen i isključen iz Politbiroa i svih rukovodećih tela partije i države Milovan Đilas zbog serije članaka u „Borbi“, u kojima je dokazivao da je svaki jednopartijski sistem vrsta staljinizma i podržavao ideju političkog pluralizma. Barović, mladi, 31-godišnji perspektivni oficir, partijac i prvoborac, na partijskom sastanku, na kome su se „usvajali“ zaključci januarskog plenuma, otvoreno podržava stavove jednu generaciju starijeg Crnogorca, prvoborca i partijca Đilasa. Naravno – rezultat je isključenje iz partije i iz JNA samog Barovića, koji se sa ženom Dušankom, takođe bivšom partizankom i dvoje male dece – ćerkom Slavicom i sinom Nikolom, preko noći našao skoro bukvalno na ulici, bez sredstava i bilo kakve profesije.

Samo zahvaljujući brojnim i često tajnim prijateljima, u kojima taj redak čovek, sam uvek spreman da drugome pomogne, nije nikada oskudevao, uspeo je Joro da preživi sledećih desetak godina, uvek balansirajući na ivici hapšenja i „administrativnih“ progona.

U takvoj skoro bezizlaznoj situaciji – pedesete su godine, vrhunac Titovog autokratizma – Barović počinje studirati pravo, diplomira i 1967. postaje advokat. I od tada, pa sve do tragične smrti 1979, dakle za nešto više od jedne decenije postaje najpoznatiji jugoslovenski advokat koji brani „političke“ od, kako se tada pevalo, „Triglava do Dojrana“ (advokat Srđa Popović se pojavljuje u sličnoj ulozi daleko kasnije). Brani neobično vešto (ta on poznaje u dušu sve te partijske sudije, svoje bivše kolege i celi sistem), brani neustrašivo, te se poslednjih godina ne ustručava koristiti taktičkim i dobro promišljenim izjavama za domaću a kasnije i stranu štampu o svojim procesima. Zna on odlično, da se nezakonitost plaši jedino javnosti.

On neprestano putuje: danas brani Albance u Skoplju, sutra „trockiste“ u Beogradu, prekosutra „teroriste“ u Zagrebu. Svuda uspeva dokazati da se istraga protiv optuženih vodi nezakonito (bili su često prebijani i mučeni da bi ih se nateralo na lažno priznanje), i mada uprkos tome, sud ipak donosi teške, osuđujuće presude, zahvaljujući Baroviću javnost zna da se radi o nevinim ljudima.

Joro je, naravno, branio i mene, te i mene, kao bezbrojne druge, posećivao po zatvorima i istragama. Međutim, prvi put smo se zblížili ne kao advokat i njegov štićenik, već smo zajednički bili pod istragom 1966, kada smo nekoliko desetaka nas iz Beograda, Zagreba i Zadra pokušavali osnovati nezavisan časopis. Tada su sa nama pod istragom bili i slikar Leonid Šejka, i izdavač Slobodan Masić, i arhitekt Peđa Ristić, i mnogi drugi iz Beograda i Zagreba.

Njegov većito gostoprимljiv dom u Beogradu postaje sastajalište svih mogućih disidenata Titove Jugoslavije. Ta većina njih dolazi poslovno – Joro ih brani na sudu. Tu se oni često upoznaju, te se začinje neko disidentsko „bratstvo-jedinstvo“, te nekako prirodno dolazi do toga da se, kada 1978. hrvatski disidenti na čelu sa dr Markom Veselicom posećuju beogradske disidente, razgovori sa Đilasom i svima nama ostalima iz Beograda vode u kući Barovića.

Naravno, šta može više da zabrinjava komunističku vlast od mogućnosti ujedinjenja opozicije? Sve nas, a Jovana Barovića naročito, režimska štampa bezočno napada i vrišti o tome da se „naši neprijatelji ujedinjuju“. Godine 1978. odlazim u Ameriku i Barović postaje glavna meta režima. Od nekadašnjih saboraca dobija upozorenja da se čuva, da se „smiri

i uzdrži“ da su „oni, na vrhu“ besni i spremni na sve. Barović je znao da njega, tada već naširoko poznatog advokata, vlast neće hapsiti i zatvarati. Ali je znao da postoje i drugi načini borbe sa političkim neistomišljenikom. Već je imao iskustvo, upravo u trenucima kada je trebalo izvršiti „pritisak“ na njega, sa ćerkom Slavicom, koja je zamalo izgubila život, isprebijana u napadu „huligana“, očito inspirisanih sa strane policije, i nezakonitog odvlačenja sina Nikole, danas takođe advokata, koji je preuzeo očev barjak pravobranioca, na prevremeno odsluženje vojnog roka.

Poslednjih godina Barović je izbegavao da odlazi na suđenja sam u svojim kolima. Sećam se, u proleće 1978. trebalo je da ide nekuda na suđenje u severnu Bosnu na dva-tri dana, te me je uporno nagovarao da krenem s njim, kao što sam to ranije ne jednom činio. Mene je tada nešto bilo sprečilo, ali se sećam zabrinutog izraza Jorinog lica, i to me je mučilo posle njegove pogibije.

Iduće godine, 6. februara 1979. na autoputu nedaleko od Beograda Barović je bio sam u svojim kolima i išao na suđenje, negde u Vojvodinu. Navodno je na potpuno praznom drumu bez ikakvog razloga skrenuo svojim kolima na drugu stranu puta i sudario se s kamionom koji je dolazio iz suprotnog pravca. Vlasti su izdale kontradiktorna saopštenja – prvo infarkt, pa prelom kičme – a autopsija je našla da je Joro poginuo od udaraca nanetih tupim predmetom. Stvar nikada nije razjašnjena, a utisak je da je policija ne samo organizovala taj „udes“, već i namerno ostavila mogućnost sumnje u to, da bi se drugi zastrašili.

Tako su komunisti rušili Jugoslaviju kakva je mogla biti – slobodna i demokratska, i Barovićeva smrt je bila jedan od prvih u nizu brojnih udaraca nanetih zajedničkoj državi u poslednje dve decenije. Ako bilo kada u budućnosti narodi bivše Jugoslavije budu počeli živeti civilizovano na balkanskom prostoru, ne sumnjam u to, da će imenom Jovana Barovića biti nazvana ne samo jedna ulica. U njegovom životu i sudbini kao da je koncentrisano ono sve najbolje što je, uprkos komunističkoj totalitarnoj ideologiji, postojalo u antifašističkoj borbi naroda Jugoslavije.

U Vašingtonu, 1. februara 1996

KROKODILSKE SUZE

I do Vašingtona se dokotrljao talas uspomena na dobra stara vremena i neoprostivu kadrovsku grešku, koja je dovela Jugoslaviju do današnjeg bespuća, nekadašnjih drugova u vlasti – Ivana Stambolića, Draže Markovića, Marka Orlandića, Franca Šetinca, Stipe Šuvara i drugih. U uvodu u knjigu razgovora sa Ivanom Stambolićem, nekadašnjim mentorom Slobodana Miloševića, autor knjige *Put u bespuće* Slobodan Inić piše o tome kako ranije nije mogao ni pretpostaviti da će razvoj događaja biti takav da će period vlasti gore pomenutih drugova iz današnje perspektive izgledati skoro idiličan. Takvo priznanje se može razumeti, mada je Inićeva knjiga i brojni odjeci koje je ona izazvala, za mene predstavljala samo dokaz više o ispravnosti teze Adama Mihnjika, kako je „nacionalizam samo poslednji stupanj komunizma“.

Naime, obrnuto od Inića, posle čitanja uspomena na Osmu sednicu Stambolića, Markovića i ostalih drugova, meni se period njihove vlasti još više smučio, jer je upravo i bio bremenit svim onim što je došlo kasnije. Zar su zaista zaslužili saosećanje članovi Lenjinovog Politbira i Centralnog komiteta koji su takođe napravili „neoprostivu kadrovsku grešku“ izabравši za generalnog sekretara (u to vreme čisto administrativna funkcija) bezbojnog Josifa Staljina? Ta, zar bi ikada jedan Staljin mogao postati svemoćni i krvavi diktator da nije bilo delatnosti Lenjina i njegovih saradnika. Sasvim je verovatno da su se u Staljinovo vreme ljudi sa nostalgijom prisećali Lenjinovog vremena, što im, kao i Slobodanu Iniću, ranije i na pamet ne bi palo. I sasvim je verovatno da bi boljševici koji su Staljina doveli na vlast na sličan način kao danas Stambolić, Marković i ostali drugovi, komentarisali svoju „kadrovsku grešku“ da ih Staljin nije hladnokrvno pobio. Jedino je Trockij u egzilu to mogao činiti sve dok ga i tamo nije Staljin učutkao.

Slobodan Milošević, barem za sada, dozvoljava staroj gardi koja ga je dovela na vlast da živi i javno raspravlja o svojoj „grešci“. Kako će biti dalje – ne znamo, međutim, po svemu sudeći, pre će nastradati nacionalisti koji su ga do nedavno tako zdušno podržavali. Takav razvoj bi

podsećao na Titov odnos prema ibeovskoj opoziciji. I zaista – stara partijska garda – Stambolić, Marković, Berisavljević, Orlandić, a o Šetincu i Šuvaru da i ne govorimo nikakvu političku silu ne predstavljaju. Čitanje njihovih uspomena na vreme Osme sednice može izazvati samo duboko gađenje prema sistemu u kojem su oni bili na vlasti, bez obzira na ono što je posle njihovog odlaska usledilo.

I Ivan Stambolić, i Draža Marković, i Stipe Šuvar, i Franc Šetinc, i Marko Orlandić, i svi ostali „odgovorni drugovi“ iz vremena koje je prethodilo Osmoj sednici našli su se na vlasti zahvaljujući Titovoj kadrovske politici, čiji je osnovni cilj bio očuvanje vlastite monopolne pozicije. Svi oni Titovi saradnici koji su pokazali barem neku samostalnost, od „anarholiberala“ do „tehnokrata“, za vreme dugih decenija Titove vlasti bili su uklonjeni sa svojih položaja. Upravo gore pomenuti drugovi su posle Titove smrti proglasili parolu „I posle Tita Tito“.

Nije ni čudo, što takvi ljudi, navikli jedino da ispunjavaju odluke „sa vrha“, nisu ni pokušali da izmene sistem koji su nasledili. A u takvom sistemu – sistemu vlasti vrhuške jedine i monopolne partije, veštiji, drskiji i beskrupulozniji igrač uvek dobija. Šta ima smešnije od navodne izjave pre Osme sednice Draže Markovića o Miloševiću i njegovoj grupi: „Definitivno, to je mafija koja se beskrupulozno bori za vlast...“ Da nisu možda Marković i Stambolić bili izabrani na demokratskim izborima?

A šta da se kaže o rečima Ivana Stambolića o još jednoj kadrovske grešci – Nikoli Ljubičiću u knjizi *Put u bespuće*: „To što je Srbija između toliko još vitalnih i razboritih prvoboraca izabrala jednog penzionisanog generala sa nimalo penzionerski nastrojenim pretenzijama, pokazalo se odlučujućom pogreškom“. Ama kada je to Srbija izabrala generala Ljubičića? Bio je izabran na tipično mafijaški način u najužim krugovima odgovornih drugova kao i svi republički i savezni funkcioneri. Srbija je o tom izboru mogla da sazna jedino iz novina.

„Kadrovi rešavaju sve“ – voleo je da govori Staljin. I bio je u pravu kada je reč o jednopartijskom sistemu. Nesreća je u tome, što su u takvim sistemima „kadrovske greške“ one vrste zbog koje kukaju „bivši drugovi“ ne izuzetak nego pravilo.

U Vašingtonu, 26. oktobra 1995

BOLEST KOJA LEČI

Godine 1916. austrijski lekar Julius Wagner-Jaureg ustanovio je neobičan način lečenja progresivnog sifilisa nazvan – malarioterapijom. On je, naime, otkrio da se sifilis, i to u razvijenom stadiju, može lečiti na taj način, što se bolesnici veštački inficiraju malarijom. Malarija je takođe bolest, ponekad veoma teška, ali ipak nije tako razarajuća kao sifilis. Ovi današnji događaji u bivšoj Jugoslaviji na neki način podsećaju na malarioterapiju. Socijalnu, naravno.

Razume se, ničeg lepog i privlačnog nema u tome što se oružane snage najrazvijenijih zapadnih zemalja masovno iskrcajavu i praktički okupiraju veliki deo bivše Jugoslavije. Kao što se zna, međunacionalno klanje u Drugom svetskom ratu je počelo tek posle toga što su nacisti okupirali Jugoslaviju. Ovog puta sve je obrnuto. Okupacija se vrši s ciljem sprečavanja takvog klanja i vojne snage koje u njoj učestvuju su antinacionalističke *par excellence*. I verovatno je sadašnji kontingent oružanih snaga NATO pakta samo mali početak. Previše toga je stavljeno na kartu da bi se zaista moglo očekivati povlačenje američke glavnine kroz godinu dana ukoliko posao ne bude obavljen. A biće obavljen samo u slučaju da nacionalističke snage u svim bivšim jugo-republikama budu proterane sa vlasti, ratni zločinci pohapšeni a žrtve etničkih „čistki“ vraćene na svoja ognjišta. A taj proces „malarioterapije“ može potrajati. Utešno je jedino to, što je malarija ipak blaža bolest od sifilisa.

Sada već ne treba biti neki veliki prorok da bi se došlo do zaključka da će u dogleđno vreme Srbinje opet da se pretvori u Foču, a Stepinacgrad u Dvor na Uni. Postoji značajna simbolika u tome, što će komanda NATO snaga da se nalazi u antinacionalističkoj Tuzli. Još neko vreme će moći srpski i hrvatski nacisti da spaljavu i uništavaju kuće izbeglih ili pobijenih suseda „tuđe“ nacije na teritorijama sa kojih se moraju povući. Uskoro će tome doći kraj. Uskoro će predstavnici nevladinih organizacija demokratskog sveta da preplave i bosanske, i razne druge nebosanske „entitete“ (recimo – Kosovo u Srbiji, te Krajinu u Hrvatskoj) i to ne samo kao posmatrači, već kao organizatori povratka proteranih i izbeglih žrtava etničkih čišćenja i slobodnih izbora.

Naravno, logično je očekivati da će bacile nacionalističkog sifilisa pružati svaki mogući otpor tome. Srećom, kako je primetio Roj Gutman u poslednjem broju londonskog mesečnika „War report“, časopisa posvećenog jugoslovenskom ratu, mirovni dogovor parafiran u Dejtonu, a potpisan u Parizu, daje NATO snagama „okupacijska ovlaštenja“ uprkos retorici o ograničenoj misiji podrške miru koji, navodno, žele sve zaraćene strane. Međunarodne oružane snage, za razliku od mirovnih trupa Ujedinjenih nacija, raspolažu takvom grandioznom ubojitom moći, da će bez problema moći izvršavati ono što je zapisano u mirovnom dogovoru. To je, između ostalog, podrška oružjem i vojnom silom delatnosti nevladinih organizacija koje će se baviti povratnicima, organizacijom izbora i zaštitom ljudskih prava, ukoliko njihova delatnost bude ometana.

Uzevši sve ovo u obzir, malo je verovatno da će mir na Balkanu nastupiti već iduće, 1996. godine. Ovog leta i ove jeseni se zbio veliki preokret, malarioterapija je tek započela, ali treba se prisettiti da se i onaj odlučujući poraz Hitlerovih armija kod Staljingrada vremenski desio tačno na sredini rata sa Sovjetskim Savezom. Posle Staljingrada rat je trajao još pune dve i po godine. Pa ipak ovo je prva Nova godina posle 1991. koja pruža nadu u to, da će nacistički sifilis na Balkanu uskoro biti poražen.

U Vašingtonu, 29. decembra 1995

SMISAO BESMISLA

Potruga za idejom u smutnim vremenima.

Krajem jula ove godine predsednik Ruske Federacije Boris Jelcin je izjavio grupi svojih saradnika kako smatra da je u ovom trenutku jedan od najvažnijih zadataka izrada nove nacionalne ideologije. „U istoriji Rusije u 20. veku – kazao je on – bili su razni periodi: monarhizam, totalitarizam, perestrojka, najzad demokratski put razvoja. Svaka od tih istorijskih etapa imala je svoju ideologiju. Danas mi takve ideologije nemamo.“

Jelcin je izrazio nadu da će njegovi saradnici uzeti učešće u izradi nove nacionalne ideje i da će posao biti završen u roku od godine dana. Zvanične vladine novine „Российская газета“ objavile su konkurs za nalaženje najbolje „ujedinjujuće nacionalne ideje“ napisane na ne više od sedam stranica pisacom mašinom. Pobjedniku konkursa je obećana nagrada od dva miliona rubalja.

Ruska i zapadna štampa su inicijativi ruskog predsednika dale veliki, ma da ne i pozitivni publicitet. Reakcija u ruskoj štampi koja inače podržava Borisa Nikolajeviča bila je porazna. Uvodnik u listu „Известия“ je štampan pod naslovom „Русији није потребна још једна државна идеологија“. U članku je istaknuto: „Iako je tačno da ljudi tragaju za duhovnim orijentirima, vladavina bilo koje 'vođeće' ideologije koju propisuje država je razorna za društvo, a u krajnjoj liniji i za državu.“

„Литературная газета“ u članku pod naslovom „U potrazi su vatrogasci, u potrazi milicija...“ sarkastično analizira Jelcinovu inicijativu: „Poziv predsednika da se u roku od godinu dana pronade nova ideologija za Rusiju uzbudio je najbolje otadžbinske umove. Ispada da smo do sada živeli bez bilo kakvih ideja. Sve te igračke kao što su demokratija, glasnost, sloboda i ljudska prava, sva ta opšteljudska zamajavanja, neka-ko nam nisu blizu srca. A već ekonomske i političke reforme su uopšte sitnica u poređenju s neuništivom ruskom čežnjom ka nečem vasion-skom“ (13. avgust 1996).

„Vašington post“ je ironično prokomentarisao situaciju člankom koji počinje ovako: „Osećate li se ovih dana nesigurni u vezi s tim – ko

ste vi u stvari, i čemu težite? Tražite li novi smisao u životu? Ako je tako, niste usamljeni, imate društvo: Rusiju, na primer“ (4. avgust 1996).

Jeljcinov savetnik Georgij Satarov se osetio ponukanim da detaljnije protumači misli svoga šefa. Po njemu, Boris Nikolajevič traga za „univerzalnom idejom koja ujedinjuje ljude, baziranom na sveopšte prihvaćenim vrednostima“. Jeljcin, po njegovim rečima, „postavlja pitanja o smislu života. Zašto živimo? Zašto uzgajamo našu decu?“

Satarovu je odgovorila Galina Starovojtova, jedna od vodećih ličnosti reformističkog krila ruske politike: „Mi smo sada u procesu prirodnog i veoma sporog toka rasta naših vrednosti. Taj se proces ne može ubrzati državnim naredbom. Izlaz nije u građenju zvanične ideje, već u nastavku stvaranja građanskog društva koje će generirati svoje vlastite ideje.“

Ma koliko da je duhovite i manje duhovite kritike izazvala inicijativa ruskog predsednika, i ma koliko da je, u najboljem slučaju, naivno postavljati na takav tipično politički način, pa još i sa konkursima za rešenje problema na sedam kucanih stranica, najdublja egzistencijalna pitanja – ipak se ne može negirati da je Jeljcin dotakao najozbiljniji problem svih postkomunističkih društava.

O čemu se tu radi najbolje je objasnio Vjačeslav Igrunov u novini „Общая газета“ još pre Jeljcinove inicijative: „Reforma je započela u trenutku, kada je kao jedini ujedinjujući princip našeg društva bila komunistička ideologija. Kako je to bila poročna ideologija, ona je neizbežno morala da se sruši, i – srušila se. Ali nesreća je u tome, što u toku mnogih godina mi nismo uspeli da stvorimo alternativnu ideologiju. Šta je bilo ponudeno u zamenu? Samo jedno – bogatite se! Kako, na koji način – nije važno, glavno je da kapital radi, donosi dohodak. U suštini to je bila ideologija odricanja od moralnih vrednosti, ideologija pragmatičkih ciljeva: kako zaraditi, prehraniti se, obogatiti se. Ali takva površna, pragmatična ideologija ne može zadovoljiti razvijeno društvo. Ma šta mi govorili o komunizmu, marksizmu – ta ideologija je donela ljudima, iako u lažnoj interpretaciji, istorijsko iskustvo čovečanstva. A mi smo, posle naše demokratske revolucije, skliznuli ka vrednostima daleko nižeg nivoa, i društvo je kolabiralo. Taj kolaps je toliko uplašio svakoga, da je započelo kretanje u suprotnom pravcu. Upravo ta nesvesna težnja ka restauraciji viših vrednosti gura značajni deo našeg društva ka komunistima – ta nikakvog drugog suvislog sistema niko nije izradio“ (broj 10, 1996).

I, naravno, za takvu konstataciju je slaba uteha odgovor koji nude filozof Grigorij Pomeranc i sociolog Sergej Čugrov u časopisu „Журнал Института мировой политики и международных отношений“: „Otvoreno društvo nikada nije bilo idilično, ono je uvek u krizi, i uvek je u potrazi

za izlaskom iz krize. Zbir gotovih odgovora moguće je naći u plemenskom društvu, u kastinskom, totalitarnom; a otvoreno društvo je – zbir otvorenih pitanja. I to je za takvo društvo norma, norma izazova, kojem je suprotstavljena moralna volja da se izazov prihvati... Uključiti se u moderno društvo, znači prihvatiti izazove koje je pred nas postavio razvoj, i pripremiti se za novi odgovor – a ne samo za ponavljanje jučerašnjih odgovora. Uz savremeni tempo pojave novog, jučerašnji odgovori ne važe“ (jul 1996).

Upravo to, novi odgovor na današnji izazov, i traži na neobičan način predsednik Rusije. I duhoviti sarkazmi su umesni samo u pogledu načina na koji on to čini. Ne u pogledu samog pitanja. Daleko naivniji od Jeljcinovog pitanja su odgovori koje daju premnogi zapadni stručnjaci, naročito iz finansijske i ekonomske sfere. Sudeći na osnovu njihovih saveta, proizlazi da će osnovna egzistencijalna pitanja postkomunističkih društava biti rešena strogom fiskalnom politikom i doslednom privatizacijom privrede. Politolozi i sociolozi pak vide osnovno rešenje u građenju stabilnih institucija demokratskog društva.

Međutim, osnovni problem je u tome, što pad komunizma između ostalog označava i rušenje jedne pseudoreligije, te zbog toga prelaz iz „pseudosocijalizma“ u današnji „pseudokapitalizam“, nosi sa sobom prvenstveno duhovnu i religioznu krizu, koju ni najuspešnije finansijske i ekonomske reforme ne mogu rešiti. Komunistička ideologija je predstavljala lažan odgovor, ali na ispravno pitanje. Iluzija je misliti da će povratak bilo kojoj klasičnoj religiji predstavljati adekvatan odgovor na novo, ali i večno pitanje o smislu ljudske egzistencije, bez odgovora na koje ne postoje niti temelji čak za takve istorijski kratkotrajne građevine kao što su države i politički pokreti. Sećate li se onog komičnog, ali i beskrajno dubokog, pitanja jednog od likova iz romana *Zli dusi* Dostojevskog: „Kakav sam ja kapetan ruske armije, ako nema Boga?“ Ili tvrdnje Dostojevskog da – „Ako nema Boga, sve je dozvoljeno“.

Tih misli je nemoguće ne prisetiti se, ako se osvrnemo na današnju situaciju u Rusiji. Na primer, statistika kriminala u Moskvi prošle, 1995. godine tvrdi, da je u ruskoj prestonici prošle godine ubijeno preko 2600 ljudi, od kojih 70 procenata vatrenim oružjem u toku mafijaških obračuna. A šta da se kaže o takvim pojavama kao što su nedeljne novine nacional-boljševičkog pokreta „Limonka“ („лимонка“ na ruskom znači – bomba kašikara), koje izdaje i uređuje pisac Eduard Limonov, koji je donedavno živeo u Parizu? Te novine, koje uz svoje ime na prvoj strani štampaju i crtež kašikare, i otvoreno pozivaju na oružanu pobunu i građanski rat („Svu ovu trulu i podlu današnju komediju treba što

pre silom likvidirati“ – iz jednog uvodnika), slobodno se prodaju na moskovskim ulicama. U odnosu na takve „političke pokrete“, problemi besprizornosti, korupcije i masovne prostitucije u današnjoj Rusiji izgledaju bezazleni.

Ono što je naivno u pozivu Borisa Jeljcina je ubeđenje da se ideologija (ili vera, ili religija) mogu racionalnim naporom izgraditi ili pronaći. Razum i nauka u toj sferi su apsolutno nemoćni. Zar je racionalno bilo žrtvovati se za ideale komunizma kao što je to činio junak romana Nikolaja Ostrovsčkog *Kako se kalio čelik* – Pavle Korčagin? U tom pogledu daleko je racionalnija vera većine klasičnih religija o „drugoj sferi života“ posle smrti. Ali, naravno, nijedna vera nije stvar racionalnih dokaza.

Pomeranc i Čugrov u pomenutom članku kao da su toga svesni. Oni pišu: „Nama je potrebna nova vera; duboko razumevanje života rađa beskonačnu sposobnost ka improvizaciji, ka konkretnom odgovoru na konkretan izazov. I tu se mi susrećemo sa problemom koji nije rešen ni na Zapadu. Vera hrišćana, judeja i muslimana, osnovana na monolozima proroka, teško koegzistira jedna sa drugom. Svaki od monologa je pružao jasne etičke norme, ali su razne vere među sobom ratovale bez ikakvih normi. Posle užasa religioznih ratova zavladała je tolerancija, ali su se istovremeno pokolebali temelji vere. A „ako Boga nema, onda je sve dozvoljeno“. Užas svake svedozvoljenosti (bilo lenjinsko-staljinske, hitlerovske ili bilo koje druge) gura čovečanstvo unazad. Sada je sazrela svest o neophodnosti vere, ali ta svest samu veru nije vaskršla. Očito je, da se dešava proces prelaza od vere – monologa ka veri – dijalogu, ka prerastanju monologa u delove jedinstvenog dijaloga. Dijaloga u kojem kao da se duh jedinstvene više volje, uzdiže iznad pojedinih replika.

Ruski autori su u pravu, i Zapad još nema (ili više nema) odgovor koji može dati samo vera. Nema sumnje da je i svaki ekstremni nacionalizam u suštini pseudoreligiozni pokret. Ozbiljna ruska štampa se pitanjima nacionalizma retko bavi. Kao da se većina autora slaže, da nacionalizam, kao pseudoreligija, u takvoj jednoj mnogonacionalnoj zemlji kao što je Ruska Federacija, može da vodi samo u „jugoslovensku tragediju“. Čini se da je u tom smislu i Jeljcin napravio ozbiljnu grešku pominjući „nacionalnu ideju“.

U današnje vreme, kada je celi svet neverovatno izmešan etnički, nacionalno i rasno, sama ideja etničkog, nacionalnog ili rasnog odvajanja je ne samo beskrajno tupa već jednostavno zločinačka. Jugoslovenska tragedija je potpomogla sazrevanju svesti o tome širom cele planete, a o čemu svedoči i ozbiljna ruska publicistika. Zato se i nema smisla nervirati zbog moguće etničke podele Bosne i Hercegovine. Sve je to za

vremena i kratko će trajati. Onaj ko tvrdi da ne može živeti u zajednici sa bilo kojim drugim narodom sam će morati otići ili pak ta tvrdnja označava, da ne može živeti uopšte.

Veru, ili smisao života – što je jedno te isto, ni ljudski intelekt niti veštački intelekt – kompjuter, ne mogu ni otkriti ni stvoriti. Ni pojedinačni, ni kolektivni napor. I nikakve komisije ili naučni instituti tu ne pomažu. Kao i sam život – vera je, po svemu sudeći dar. I ako ona ne daje smisao svim ljudskim bićima, već samo izabranim rasama, klasama, nacijama, i tako dalje, to samo označava da je lažna, da je pseudoreligija. I ako ona ne vraća smisao života i onome ko je sve izgubio (kuću, domovinu, svoje bliske, svoje zdravlje i udove) to opet znači da je lažna. A prave za sada nema.

U Vašingtonu, avgust 1996

TEKTONSKI POTRESI DANAŠNJICE

U jednom od najboljih današnjih ruskih mesečnih časopisa „Ru-beži“ („Granice“), moskovski sociolog Jurij Oleščuk je napisao odličan esej o tome, da su samo na prvi pogled današnji događaji i promene u svetu, a posebno u bivšim komunističkim zemljama, političko-ekonomske prirode. Sve je to samo pena na površini okeana, dok se u stvari radi o moćnim duhovnim tektonskim potresima na velikim dubinama „kolektivnog podsvesnog“ čovečanstva.

I zaista, kao da prelazak u treći milenijum ne obećava ništa već viđeno ili predviđeno. Kao da se čovečanstvo danas našlo na nekoj raskrsnici od koje vodi put ili u potpuno nepoznatu i nepredvidljivu istorijsku budućnost, ili pak pad unatrag, nizbrdo, u ona mračna vremena o kojima smo, barem mi, generacije odrasle posle Drugog svetskog rata, mogli samo sa užasom čitati ili gledati filmove.

Danas je moguće posmatrati istovremene tendencije razvoja u oba suprotstavljena pravca. Sa jedne strane – globalizacija čovečanstva i već potpuno realno stvaranje jedinstvenog društva na celoj našoj malešnoj planeti. Imajući kompjuter i vezu sa Internetom, moguće je veliko pismo poslati u deliću sekunde bilo kojem čoveku na Zemlji, koji takođe ima kompjuter i vezu sa Internetom, i to za bagatelu, mnogo jeftiniju od marke za avionsku poštu. Ako se ima para, može se Konkordom doleteti od Njujorka do Pariza za tri i pol sata. Uz sve moguće televizijske i radio antene, informaciona manipulacija je moguća samo nad onima koji sami žele da budu izmanipulisani.

I istovremeno se širom sveta, i na Istoku i na Zapadu, na Severu i Jugu, pojavljuju zloslutni znaci regeneracije surovih vremena daleke prošlosti, koji kao da su zauvek bili otišli u muzeje. Tako je neophodno zabeležiti, da u poslednjoj deceniji našeg veka na mnogim delovima planete vaskrsava fizičko kažnjavanje ljudi, batinanje, ropstvo u lancima, odsecanje udova i tako dalje.

Javno batinanje (četrdeset udaraca za pijenje alkoholnih pića) uvedeno je u Ickeriji, to jest u bivšoj Čečeniji, kao i celi zakon šarijata. Mada

je ruska televizija prenosila batinanja, još se nije videlo odsecanje ruku lopovima. Međutim, praksu javnog batinanja nisu prvi uveli muslimani Kavkaza, već pravoslavni Kozaci širom majčice Rusije, koji takođe doživljavaju „preporod“. U Jugoslaviji, koliko se sećam, tu praksu su imali u raznim nacionalističkim oružanim formacijama, i to takođe pravoslavci, a ne muslimani.

Naravno, nije nikakvo iznenađenje, što pokret Talibana u Avganistanu, gde god stigne odmah uvodi šarijatske zakone. Ono što iznenađuje je da se slične pojave mogu posmatrati i u Americi. Tako su, recimo, u nekoliko južnih država SAD uveli okivanje u lance robijaša pri izlasku na radove van zatvora. Zatvorenici ne samo da imaju okove na nogama, već su i grupno povezani dugim lancem. Američka televizija tako pokazuje uživo scene koje su se do nedavno mogle videti samo u holivudskim filmovima.

Protiv takve zatvorske prakse istupaju ne samo razna udruženja za građanska prava, već i poznavaoци novih tehničkih dostignuća, kojima ne smeta sam postupak, već njegova zaostalost. Danas je moguće, kažu oni, umesto staromodnih lanaca, zakivati zatvoreniku oko ruke ili noge, ili čak implantirati, elektronski uređaj koji se može na daljinu aktivirati, te nadzornici mogu sa komandnog mesta pritiskom na dugme izazvati šok i obarati na zemlju svakog nedisciplinovanog zatvorenika. U Kaliforniji se naveliko diskutuje o „hemijskom kastriranju“ seksualnih manijaka. Kakve li sve bogate šanse za razvoj moderne penologije pružaju najnovija čuda tehnike! Sve to, naravno impresionira i šokira.

Pa ipak ono što danas čoveka najviše zapanjuje je neverovatna tupoglavost raznih boraca za narodna, te nacionalna prava, koji su u ime svojih etnosa vršili ili vrše zločine nad pripadnicima drugih naroda, bilo u bivšoj Jugoslaviji, bilo u Africi ili Aziji. Ti ljudi jednostavno ne shvataju u kakvom svetu žive. Verovatno njima ni na um ne pada da će barem 90 procenata ratnih kriminalaca ranije ili kasnije da odgovaraju za svoja „patriotska dela“. Ta još uvek se vode potrage, hapse i sude nacisti iz vremena Drugog svetskog rata. A položaj današnjih ratnih i civilnih „patriotskih kriminalaca“ je neuporedivo gori nego u još nedovoljno tehnički razvijeno vreme sredine stoleća. Ta, dovoljno je uzeti u obzir da su sve, apsolutno sve telefonske i radio komunikacije na teritoriji bivše Jugoslavije za sve vreme rata bile dostupne satelitskim prislušnim službama. Već postoje spiskovi učesnika i istorijat „herojskih akcija“ svakog, pa i najmanjeg, paravojnog odreda. I sve će to sa vremenom da ispliva na površinu zajedno sa optužnicama suda u Hagu. Ta, to je danas samo početak početaka procesa koji će trajati decenijama. I sve se to radi uz pomoć kompjutera i najmodernije tehnike.

Naravno, sam taj proces progona „patriotskih kriminalaca“ će dodatno ojačati mit o svetskoj ili „belosvetskoj“ zaveri protiv Srba, Hrvata, Bošnjaka, Rusa, Ukrajinaca i drugih sličnih naroda kod kojih se sve nesreće tumače uticajem spoljnih neprijatelja i njihove „pete kolone“. Taj mit živi ne samo u svesti vlastodržaca (za njih je on k tome i koristan), već, što je najtužnije, i kod opozicije. Na primer, u nekim svojim člancima Solženjicin je tvrdio da bez tajne pomoći kapitalističkog Zapada, nikada komunisti ne bi mogli da se održe sedam decenija na vlasti u Rusiji. Sada je ta ideja opšte mesto u krugovima nekomunističkih i neokomunističkih nacionalista, koji su ubeđeni da se za sve današnje ruske nedaće krivci nalaze na Zapadu. A zar se drugačije misli u današnjim „banana republikama“ bivše Jugoslavije?

Hajde, u redu, ako bi reč bila samo o zvaničnoj propagandi. Tada bi to bilo razumljivo. Međutim, čitam u beogradskoj nezavisnoj štampi mnoštvo rasprava o tome da je, po svemu sudeći, Zapad kriv, što se gospodin Avramović povukao sa mesta lidera opozicione koalicije na predstojećim izborima. Zar je i opet Zapad kriv za političku situaciju u Jugoslaviji? Zar je zaista istina, da sam ja takav slepac, te da ništa ne vidim živeći u samom centru političkog odlučivanja zapadnog sveta?

Čisto sumnjam u to. Pre mi se čini da je i to opšte uverenje kod ljudi u kriznim područjima planete, da su, ne mi sami, već neko „drugi“: stranci, spoljne velike sile, Zapad, „mondijalisti“, masoni i tako dalje, krivi za sve naše nedaće – samo simptom onih dubokih duhovnih tektonskih potresa o kojima u časopisu „Rubeži“ (Moskva, broj 2, 1996) piše ruski autor.

U Vašingtonu, 24. oktobra 1996

KNJIGE, KNJIGE...

U knjizi aforizama i kratkih eseja Andreja Sinjavskog *Iznenadne misli*, koju je slavni ruski pisac i disident izdao u vreme dok se još uvek krio iza pseudonima Abram Terc, postoji i ovakva misao: „Dobro je, kada negde kasniš, malo usporiti korak“. Iz konteksta cele filozofije koja je nadahnula knjižicu Terca, proizlazi da je svaka žurba, u stvari, prvi i jasan znak pogrešnog delovanja. Ta pogreška se ispravlja „usporavanjem koraka“.

U našem veku misao Sinjavskog–Terca ima veliko aktuelno, pa čak i čisto praktično značenje. Celi život u današnjoj civilizaciji često nalikuje na beskrajnu jurnjavu i žurbu da se negde ne zakasni. U takvoj žurbi ljudi nemaju vremena ponekad ni novine da čitaju, a kamoli knjige, a o tome da temeljito razmisle o svom životu i razlozima za stalnu žurbu nema ni govora, osim u specijalnim okolnostima kao što su – bolest, samica u zatvoru i tome slično. To je, naravno, grdna šteta, jer se na kraju jurnjave može dogoditi da čovek hteo – ne hteo shvati kako je celog života sa naporom žurio u pravcu suprotnom od željenog. Upravo zato je veštačko stvaranje stalne žurbe jedna od osnovnih metoda svih totalitarnih sistema, pa čak i redovna praksa svih armija u organizovanju života regruta. Glavno je – ne dati vremena da se čovek ozbiljno zamisli.

Ko, recimo danas, ima vremena i mogućnosti da čita barem jednu novu knjigu mesečno, osim specijalno za to plaćenih ljudi? A kakve se sve fantastično interesantne nove knjige svakim danom pojavljuju! I kako aktuelne!

Na primer, nedavno je poljski Sejm oslobodio odgovornosti generala Jaruzelskog zbog uvođenja vanrednog stanja u Poljskoj 1981. Tada je nastradalo oko 90 aktivista Solidarnosti, a hiljade su ih bili uhapšeni i internirani. Danas, kao uostalom i tada, general se pravda time, da je, navodno, uvođenjem vanrednog stanja spasao Poljsku od intervencije Sovjetske armije, što bi označavalo katastrofu za celu zemlju.

Međutim, pre nekoliko meseci je na nekoliko evropskih jezika izdata knjiga bivšeg ruskog disidenta Vladimira Bukovskog *Moskovski proces* u kojoj je objavljena fotokopija zapisnika sednice Brežnjevljevog

Politburoa CK KPSS na kojoj se donosila odluka o paničnoj *molbi* generala Jaruzelskog da Sovjetska armija interveniše u Poljskoj radi spasavanja „socijalizma“. Brežnjev, Andropov i većina ostalih članova Politburoa odlučno su odbili *molbu Jaruzelskog*. Razlog je, verovatno, bila sovjetska vojna intervencija u Avganistanu, koja je izazvala buru protesta u svetu.

Vladimir Bukovski, koji je odsedeo u sovjetskim zatvorima i logorima desetak godina, te je 1977. bio zamenjen za generalnog sekretara Komunističke partije Čilca Luisa Korvalana, bio je pre tri godine pozvan u Moskvu da svedoči na procesu protiv KP SS (otuda naziv knjige – *Moskovski proces*), i tadašnji šef KGB-a (Komitet državne bezbednosti) Bakatin mu je omogućio uvid u partijske i policijske arhive, ali ne i mogućnost da pravi fotokopije dokumenata. Proces KP SS-u se završio kompromisno, bez jasne osude zločinačke delatnosti KP SS, ali je Bukovski uspeo uz pomoć najnovije kompjuterske tehnike (portabl lap-top kompjuter sa malim skenerom) da u memoriju svog malog kompjutera uvede stotine dokumenata iz zatvorenih arhiva, a da domaćini nisu toga bili uopšte svesni.

Knjiga Bukovskog je izdata na glavnim evropskim jezicima, a ovih dana će se pojaviti i poljsko izdanje. Eto, da su poljski parlamentarci imali mogućnosti i vremena da pročitaju tu knjigu, ne bi oslobodili Jaruzelskog odgovornosti. Ali, nadajmo se, ispraviće grešku.

Prošlog meseca se u Moskvi, u izdanju nezavisne izdavačke kuće PIK, pojavila knjiga *Da li je Rusiji potreban Hitler?* To je u stvari zbornik materijala sa međunarodne konferencije o ruskom neofašizmu koja je održana u januaru prošle godine u ruskoj prestonici. Na toj konferenciji, o kojoj je pisala i jugoslovenska štampa, učestvovali su i neki lideri opozicije iz Beograda i Zagreba. U zbornik je, između mnogih drugih, uključen i referat Vuka Draškovića. Najinteresantniji deo knjige je dokumentacija, to jest zbornik citata iz članaka i govora današnjih lidera fašističkih, nacističkih i komunističkih organizacija Rusije.

Da nije večite žurbe i odsustva slobodnog vremena (treba se setiti Puškinove misli, da je sloboda nemoguća bez slobodnog vremena – „Dosug – brat svobody“) brojni ljudi bi imali mogućnosti da uporede misli Zjuganova, Staljina i Hitlera, te bi im mnogo toga bilo jasnije.

Mnogo toga postaje jasnije i posle čitanja izuzetno interesantne autobiografije nekadašnjeg generala KGB-a Olega Kalugina *Zbogom Ljubjanka*, izdate, osim na ruskom, još na desetak jezika. Tu knjigu bih ja preporučio za čitanje svim simpatizerima JUL-a. Daroviti opis razvoja komsomolca i kasnije najmlađeg generala bezbednosti u sovjetskoj istoriji, koji u vreme Gorbačova, prvi iz „bezbedonosnih struktura“ prelazi

na suprotnu stranu ideološke „barikade“ i postaje jedan od lidera ruskih demokrata. Interesantna su priznanja bivšeg „bezbednjaka“ o tome kako je na njega veliki uticaj izvršila Dilasova *Nova klasa*, koju je isprva čitao „po zadatku“.

Postoji, međutim, jedna knjiga, koja je u sovjetsko vreme odigrala veoma važnu ulogu u „podrivanju realnog socijalizma“, a da nikada nije bila zabranjena, mada se nije niti izdavala. Ta knjiga je neobično popularan kuvar iz prošlog stoleća – *Molohovec*. U tom kuvaru su ljudi mogli pročitati i takve „recepte“: „Ako su vam došli iznenadni gosti i nemate ništa spremljeno da ih poslužite, idite u podrum i donesite šunke, kiselog kupusa, milerama, meda, desetak jaja...“ i tako dalje. Te recepte su desetljećima čitali ljudi, koji su o šunki mogli samo da sanjaju, koji su morali u redovima da čekaju satima da bi kupili jaja, mleko ili hleb. Za obične ljude nije bilo destruktivnije knjige od tog predrevolucionarnog kuvara.

U Vašingtonu, 24. novembra 1996

SMRT JEDNOG OD SIMBOLA SOVJETSKE EPOHE

U Parizu je u 71. godini umro Andrej Sinjavski, ruski pisac, koji je zajedno sa Aleksandrom Solženjicinom i Josifom Brodskim, bio najistaknutiji predstavnik ruske literature u toku četvrt veka, od početka šezdesetih do kraja osamdesetih godina. Od kada je 1973. otišao u emigraciju, predavao je rusku književnost na Sorboni i štampao brojne knjige – romane, pripovetke, zbirke eseja i literarne kritike, knjige, koje su sa ruskog bile prevedene na sve kulturne jezike u svetu.

Mada za razliku od Solženjicina Sinjavski nikada nije bio „socijalni kritičar“ sovjetskog sistema, te je uvek podvlačio da je njegov sukob sa režimom isključivo „stilistički“, igrom slučaja njegovo suđenje u februaru 1966. je označilo datum od kojeg se računa rađanje masovnog disidentskog pokreta sovjetske inteligencije. Naime, tada je suđeno dvojici pisaca – Andreju Sinjavskom i Juliju Danielu zbog toga što su u toku nekoliko godina u Francuskoj objavljivali svoje knjige pod pseudonimima – Abram Terc (Sinjavski) i Nikolaj Arzak (Daniel). Bili su, naravno, osuđeni na dugogodišnju robiju, ali po prvi put posle staljinskih monstruoznih procesa tridesetih godina, desilo se to, da optuženi ne samo da nisu priznali svoju krivicu, već su odlučno branili svoje pravo da pišu i objavljuju literarna dela pisana „po svojoj savesti“, a ne pod partijskim rukovodstvom u stilu „sorealizma“.

Takav, nevideni u sovjetskom sudu, stav optuženih je izazvao pravi duhovni potres u širokim krugovima moskovske i uopšte sovjetske inteligencije, i rezultat suđenja je bila pojava bezbrojnih „samizdatskih“ proglašenja, časopisa i knjiga. Stoga se suđenje Sinjavskom i Danielu, u danas već bezbrojnim istorijskim knjigama o disidentskom pokretu u SSSR-u, tretira kao datum rođenja masovnog disidentstva.

Sam Sinjavski u stvari nikada nije bio disident, niti je želeo da to bude. U Moskvi je predavao književnost u Institutu Akademije nauka i štampao literarne studije pod svojim pravim imenom u sovjetskim časopisima. Kada je počeo pisati pripovetke i romane, odlično je shvatao

da nema nikakve šanse da ih objavi u SSSR-u, ne zbog političkog sadržaja, već zbog stilistike – modernistička groteska i satira metafizičkog, a ne socijalnog plana, nešto što je zvanična sorealistička cenzura anatemisala. Igrom slučaja je našao mogućnost da svoje rukopise prebacuje u Francusku, gde su godinama štampani na ruskom, a skoro istovremeno prevedeni na druge jezike, ali pod pseudonimom Abram Terc. Istim kanalom i pod pseudonimom Arzak koristio se i moskovski pesnik Julij Daniel. Pola decenije zapadna javnost, a ni sovjetska politička policija nije znala ko se krije iza pseudonima, međutim, u jesen 1965. KGB je otkrio identitet „zločinaca“ te su Sinjavski i Daniel bili uhapšeni.

Sinjavski je odrobijao 6 godina, a po izlasku na slobodu, 1973. emigrirao u Francusku, gde je odmah dobio profesuru na Sorboni. U Parizu je produžio svoju neobično plodnu književnu delatnost, te je i dalje svoje istorijsko-kritičke studije objavljivao pod pravim imenom, a pripovetke i romane pod pseudonimom, u šali objašnjavajući da se kao književni stvaralac oseća jednom ličnošću, a kao književni teoretičar – drugom. Na Zapadu je dobio brojne književne nagrade, ali ne i Nobelovu, mada je veliki broj kritičara smatrao i smatra da su njegove knjige u umetničkom planu daleko iznad stvaralaštva Aleksandra Solženjicina.

Sredinom sedamdesetih godina zajedno sa ruskim prozaikom Vladimirom Maksimovim pokrenuo je časopis „Kontinent“, koji se pre par godina preselio iz Pariza u Moskvu. Međutim, nakon nekoliko prvih brojeva razišao se sa Maksimovim, te je zajedno sa svojom suprugom Marijom Rozanovom osnovao, i do smrti izdavao, časopis „Sintaksis“. U dnevne političke događaje se retko mešao, mada je ostalo upamćeno upozorenje ruskoj inteligenciji, te poziv da se suprotstavi Borisu Jeljcinu, posle toga što su po naredbi ruskog predsednika tenkovi i artiljerija rasturili ruski parlament 1993. Taj apel je potpisao zajedno sa Vladimirom Maksimovim, sa kojim nije komunicirao deceniju i po, posle neuspele saradnje u „Kontinentu“.

Posle 1989. mnoge knjige Sinjavskog-Terca su štampane i u Rusiji, koju je autor počeo posećivati još u vreme Gorbačova. Nema nikakve sumnje da je Sinjavski već izvršio veliki uticaj na razvoj ruske književnosti, a u budućnosti se može očekivati još veći. Nije nimalo teško pratiti taj uticaj u satirično-grotesknom stvaralaštvu brojnih današnjih ruskih prozaika, kao što je recimo Ljudmila Petruševska. Stvaralaštvo Vladimira Vojnoviča često izgleda kao razrada satiričnog romana Sinjavskog *Ljubimov*, štampanog deceniju pre *Života Ivana Čonkina*. Roman Viktora Peļjevina *Čapajev i praznina*, štampan prošle godine u časopisu „Znamja“ i nagrađen danas najuglednijom ruskom književnom nagradom Buker,

takođe se ne može zamisliti bez metafizičkih pripovedaka Abrama Terca. Slično se može reći i za kritiku i esejistiku Sinjavskog. Tako darovita i blistava knjiga kao što je *Eros nemogućeg* – istorija Frojdove psihoanalize u Rusiji mladog autora Aleksandra Etkinda (prvo izdanje 1993, Sankt Peterburg), mogla je biti napisana samo u duhovnoj klimi stvorenoj knjigama Sinjavskog *Šetnje sa Puškinom*, *U senci Gogolja*, i *Studija o V. Rozanovu*. Naročito mnogo galame i protesta je izazvala knjiga o Puškinu, u kojoj Sinjavski radikalno ruši nacionalistički mit o Puškinu, a ne Puškino stvaralaštvo.

Igrom okolnosti i ja sam na izvestan način imao učešća u sudbini Andreja Sinjavskog. Naime, kada sam po prvi put uhapšen u martu 1965. u Zadru zbog reportaže „Leto moskovsko“, za vreme mog boravka u istražnom zatvoru, neki prijatelji iz Francuske su mi bili poslali paketić sa nekoliko knjiga izdatih na Zapadu na ruskom jeziku. Kako se očito radilo o romanima i zbirka priča, a ja sam na zadarskom Filozofskom fakultetu predavao rusku književnost, taj paketić sa knjigama policija nije zadržala, već mi je bio uručen. Tako sam u pauzama između saslušanja ili jednočasovne šetnje po krovu zadarskog zatvora, prvi put pročitao nekoliko knjiga Abrama Terca. Tako su me tada duboko potresle, da sam kasnije iste godine, nakon izlaska iz zatvora i suđenja, napisao esej od stotinak stranica o stvaralaštvu Terca. Tada kada sam ga pisao još se nije znao identitet autora koji se skrivao iza pseudonima Terc. Sudeći po pseudonimu, ja sam napisao da se verovatno radi o sovjetskom piscu jevrejskog porekla. Tek početkom iduće godine pseudonim je otkriven i svetska štampa je najavila suđenje Sinjavskom i Danielu u Moskvi. Tada sam doznao da sam pogrešio: Sinjavski je bio stoprocentni Rus.

Međutim, moj esej o Tercu je sledećih godina (u to vreme i Sinjavski i ja smo bili u zatvoru), pod nazivom *Bekstvo iz epruvete* preveden je na nekoliko evropskih i neke azijske jezike, a štampan je i na ruskom kao zasebna knjiga u izdanju Posev u Frankfurtu, te je igrom slučaja postao prvom knjigom koja je bila posvećena stvaralaštvu Sinjavskog. To je bio razlog zašto se pokojni Andrej Donatovič Sinjavski-Abram Terc prema meni odnosio prijateljski, i zašto smo se bezbroj puta sastajali i provodili duge večeri u veselim ili ozbiljnim razgovorima i u Vašingtonu (Sinjavski je redovno jednom godišnje dolazio da drži predavanja na nekim američkim univerzitetima) i u Parizu (kuda sam ja redovno dolazio, a jednom bio gost u kući Sinjavskih nedelju dana), i na raznim konferencijama u drugim evropskim zemljama. Laka mu bila crna zemlja.

Vašington, 27. februara 1997

MONDIJALIZAM ILI PLANETARNA KULTURA

Nedavno je poznati ruski kritičar i esejist Aleksandar Genis u svojoj knjizi *Babilonska kula*, posvećenoj umetnosti naših dana, zapisao i ovu misao: „Istiniti pluralizam kultura ne vodi ka njihovom nasilnom izjednačavanju, već prema onoj sintezi koja se, u stvari, i naziva planetarna civilizacija. Put ka toj civilizaciji za Istok leži u prihvatanju zapadne nauke, a za Zapad – u prihvatanju istočne mistike.“

U tom smislu je, zaista, teško naći neku drugu zemlju u svetu u kojoj postoji takav ogroman interes za sva moguća istočnjačka učenja i drevne religije kao što je slučaj sa Sjedinjenim Državama. Bezbrojne organizacije, naučni instituti, specijalizovane izdavačke kuće, časopisi, određene radio i televizijske stanice, privatne „duhovne škole“ i tome slično, bave se isključivo izučavanjem i praktikovanjem svih vrsta joge, meditacije, budizma i zen-budizma, parapsihologije, mistike, akupunkture i uopšte takozvane „netradicionalne medicine“.

Takve aktivnosti i posvećenosti drevnim učenjima nema ni u jednoj istočnoj ili dalekoistočnoj zemlji, gde se sa uspehom osvaja i unapređuje moderna kompjuterska, i uopšte – elektronska, tehnologija uvezena sa Zapada. Japan, Tajvan, Južna Koreja, Singapur, Hong-Kong, a sad već i cela Kina su najbolji primeri tog razvoja. Ma koliko da je pad komunizma vodio ka renesansi nacionalističkih i etničkih pokreta (ponekad ekstremnih, kao u bivšoj Jugoslaviji), sada je već potpuno jasno da je taj politički trend veoma kratkotrajan, da će uskoro nestati sa planete, te da je saznanje o tome da je nacionalizam bilo koje nacije ne manja opasnost za otvoreno društvo od totalitarnog komunizma, već duboko prodrta u svest najaktivnijeg dela čovečanstva.

Recimo u SAD danas živi 73,6 procenata belaca (od kojih samo Slavena ima više od 10 miliona), 12 procenata crnaca, 10,2 procenta doseljenika iz Latinske Amerike i 3,3 posto Azijata. Ukoliko bi se dozvolilo slobodno useljenje svima koji to žele, verovatno bi se broj stanovnika u Sjedinjenim Državama u roku od par godina udesetostručio i još više pojačao rasnu i nacionalnu izmešanost. Treba imati u vidu da su čak poznati

nemački komunisti kao što je to bio Bertold Brecht, Leon Fejtfanger i bezbrojni drugi, tražili utočište radije u Njujorku nego u Moskvi, a Trocki je sve do smrti neuspješno pokušavao da se iz Meksika prebaci u SAD.

Međutim, čak i bez ikakvog vanrednog useljavanja, ukoliko se trend sadašnjeg rasta stanovništva nastavi i u budućnosti, demografi su izračunali da će 2050. godine u SAD živeti samo 52,8 procenata belaca, 24 posto Latinosa, 13,6 posto crnaca i 8,2 posto Azijata. Razume se da u takvom etnički-nacionalno i rasno izmešanom društvu, svaki nacionalizam, svaka etnička ili rasna isključivost, da o „etničkom čišćenju“ i ne govorimo, predstavlja smrtnu opasnost. Zapadna Evropa polako ali sigurno ide istim putem u nacionalno i rasno izmešana društva, a Ruska Federacija, sa svojih devedeset nacija osim ruske, je to uvek i bila.

Eto to je razlog zašto će u dogledno vreme Srbije i opet da se pretvori u Foču, zašto će se i u Foči i u Banjaluci, kao, uostalom, svuda diljem Republike Srpske a takođe i hrvatske Herceg Bosne, da se obnavlja i ponovo grade porušene bogomolje muslimanske, hrvatske ili srpske. Jedino je pitanje – kakvom brzinom će se taj proces odigravati. Kao što se zna, demokratske zemlje daleko sporije donose i ostvaruju političke odluke od bilo kojih diktatura.

A proces stvaranja jedinstvenog planetarnog društva je sve ubrzaniji, i smešno je čak i pomisliti o tome, da će taj proces da zaustave, ili tek malo uspore, protivnici takozvanog „mondijalizma“, kojih se u naše vreme ne malo pojavilo u bivšim jugoslovenskim republikama, te u bivšem Sovjetskom Savezu. Činjenica je, da su skoro sve bivše republike Jugoslavije ili SSSR-a, danas kao „nezavisne“, daleko manje suverene na svojoj vlastitoj teritoriji nego kada su bile samo sastavni delovi bivših federacija. O ekonomskoj, finansijskoj i kulturnoj situaciji da i ne govorimo. Mnoge od tih država su zaista postale „banana republike“, što i daje gorivo „antimondijalistima“, koji, razume se, optužuju druge (svetska zavera), a ne sebe zbog teškog položaja.

Čitajući filipike protiv „mondijalizma“ u jugoslovenskoj ili ruskoj štampi (u Moskvi ulogu Dragoša Kalajića igra ideolog „nacionalboljševizma“ Aleksandar Dugin, a obojica su članovi redakcijskog saveta moskovskog „antimondijalističkog“ časopisa „Elementi“), čovek može lako da zamisli slične filipike ideologa plemenskih zajednica u vreme stvaranja modernih nacija i država: „Uništiće našu autentičnost, doneće nam razne zaraze i razvrat!“

Kritika zapadne, a naročito američke mas-kulture je umesna, uz napomenu, da u samoj Americi postoje brojni kritičari te kulture, i da osim mas-kulture na Zapadu postoji i druga, autentična kultura. Činjenica da

upravo mas-kultura ima takav uspeh u društvima u kojima žive protivnici „mondijalizma“, više govori o nivou kulture tih društava, nego o Zapadu.

Svakako „planetarna kultura“ o kojoj piše ruski autor nema nikakve veze sa mas-kulturom, kako je razumeju protivnici „mondijalizma“. Pri osporavanju neke kulture, ideje ili čak vojne sile, jedino je umesno demonstrirati kontra kulturu, kontra ideju ili kontra silu. Ostalo je samo golo blebetanje. A upravo te kontra ideje nigde nema, ako se ozbiljno ne prihvati Duginov „nacionalboljševizam“ ili Kalajićevo „neodesničarstvo“ pomešano sa „vizantinizmom“, što su tipične i tradicionalne azijske reakcije na evropski progres. Da li protivnici „mondijalizma“ žele da odbace modernu tehniku i tehnologiju, koja danas praktički sve više stiže sa azijskog Istoka nego sa Zapada? Ili ideje duhovnog preporoda, kojim se toliko bave u Americi?

Naravno, sama po sebi svest o sopstvenoj sili i jačini za bilo koje društvo ili državu je veoma opasna (*Sila Boga ne moli*), i ta opasnost stalno vrebja jedinu današnju super-silu SAD. Međutim, do sada ako je Amerika u nečemu i grešila, to je bila neodlučnost da se ta ogromna sila iskoristi za dobrobit mira i demokratije. Sama činjenica da je neki narod slabiji i malobrojniji ni u kom slučaju ne garantuje da je u pravu. Policija je u većini zemalja jača od bilo koje lokalne mafije, pa kada policija puca i progoni mafijaše koji su kidnapovali, recimo, neko dete sa ciljem da dobiju bogati otkup – u pravu je jači, to jest policija.

Još uvek su u SAD prejake snage izolacionizma, te američke verzije suprotstavljanja „mondijalizmu“. Pa ipak te snage su svake godine sve slabije, i svest o neminovnosti stvaranja jedinstvene svetske demokratske zajednice sve očiglednija. U tom planu su neobično indikativne mnogobrojne konferencije i diskusije koje se ove godine vode među američkom političkom elitom o neophodnosti kreiranja novog „Maršalovog plana“, ovoga puta za države bivšeg SSSR-a i Istočne Evrope, sve sa ciljem da se današnja „Vajmarska Rusija“ ne pretvori u novi bastion „naciboljševizma“, prema receptima Aleksandra Dugina.

Svet je, zahvaljujući razvoju nauke i tehnike, postao toliko mali i međuzavisan, da bilo koji događaj na bilo kojem delu planete izaziva trenutni odjek i brojne posledice na svim kontinentima. Eto i to je razlog zašto će svi oni optuženi za ratne zločine i genocid (a biće ih daleko više nego što se danas pretpostavlja) sa sve tri strane u balkanskoj klanici, još desetljećima da budu gonjeni po celom svetu i dovođeni na suđenje u Hag. Taj proces je tek na samom, samom početku, a i sam sud će nesumnjivo uskoro da se pretvori u stalni međunarodni organ, i neće biti vezan isključivo za zemlje bivše Jugoslavije.

Čini mi se da bi u svakodnevnoj praktičnoj političkoj situaciji, uključujući i izbore u svim državama naslednicama SFRJ, bilo veoma korisno ne gubiti iz vida ove najvažnije istorijske, civilizacijske i političke pravce razvoja čovečanstva. Postoji, istina, mogućnost ostajanja po strani od tog puta stvaranja planetarne kulture i globalne („mondijalne“) civilizacije, ukoliko pristanemo da ostanemo u rezervatu, kao nekada severnoamerički Indijanci. Ali ko bi tako nešto pozeleo izuzev plemenskih vođa, koji se, što je i lako objašnjivo, drže maksime – *bolje prvi u selu nego drugi u Rimu?*

U Vašingtonu 30. septembra 1997

AMERIČKI SAVETNICI I RUSKI IZBORI

Ovih dana je američka televizija izazvala malu političku senzaciju. Televizijska mreža ABC je emitovala polučasovnu emisiju pod nazivom „Tajno oružje“, u kojoj je pokazano da su u ruskim predsedničkim izborima aktivno učestvovali američki stručnjaci za izborne kampanje, koji su, po mišljenju koje su sami izneli, a koje očito deli američka javnost, umnogome doprineli pobedi Borisa Jeljcina. Sve do sada se učešće američkih savetnika držalo u tajnosti. Sada, posle Jeljcinove pobeđe, smatra se da više nema razloga da se ta činjenica skriva.

Trojicu poznatih stručnjaka za izborne kampanje iz Kalifornije, kojima nije važno za koga u stvari rade, jer su oni samo nosioci moderne političke tehnike, izbornog *nou-hau* (*know-how*), kontaktirali su i angažovali ljudi bliski Borisu Jeljcinu 4-5 meseci pre izbora. Amerikanci su sa svojim saradnicima otišli u Moskvu, gde su izolovano živeli na jednom spratu hotela u kojem je bio smešten Jeljcinov izborni štab, svakodnevno pratili i analizirali događaje, nastupe kandidata, ankete izbornog tela, te preko Jeljcinove ćerke Tatjane slali uputstva i savete Borisu Nikolajeviču kako da vodi izbornu kampanju.

Po njihovoj priči, upravo zahvaljujući tim savetima Jeljcin je započeo sa kampanjom „američkog stila“, to jest stalno je putovao po zemlji, beskrajno se rukovao s običnim svetom a ne samo sa lokalnom administracijom, ukopavao sadnice drveća i tome slično. Takođe je, sledeći, navodno, savete Amerikanaca u pravo vreme započeo „negativnu“ propagandu protiv svog glavnog protivnika Zjuganova, te je uspeo da ostvari glavni strateški plan svojih američkih savetnika, a to je da nametne u izbornoj kampanji kao glavnu temu komunističku prošlost, a ne vreme svoje vlastite vladavine, što je neuspešno pokušavao da učini Zjuganov. Naravno, bezbrojni dokumentarni i umetnički filmovi na televiziji o zločinima komunista su učinili svoje. Ljudi imaju utisak da biraju između totalitarne prošlosti i još uvek nepoznate, ali ipak slobodnije budućnosti, zaboravljajući na bednu sadašnjost.

Prekookeanski savetnici su čak obuzdavali Jeljcina kada se on bio previše razigrao te počeo da pleše tvist na rok koncertu. Oni su smatrali

da je potrebno da istraje u stilu kandidata koji upozorava na pogubne i tragične posledice moguće pobede totalitarnih snaga. Ozbiljnost takvog momenta je isključivala veselo poskakivanje na pozornici. Takođe su obuzdavali „negativnu propagandu“ Jeljcinovog štaba, koja bi mogla biti uvredljiva za milione zjuganovskih glasača, to jest za sve one mase danas ojađenih ljudi koji se sa nostalgijom sećaju bedne, ali ipak u potpunosti obezbedene egzistencije vremena „realnog socijalizma“.

Sve u svemu, upute američkih stručnjaka za izborne kampanje su bile razumne, te ja lično sumnjam u to, da se i u Rusiji ne bi našli takvi „stručnjaci“. Takođe se može reći da i sa moralne tačke gledišta angažovanju inostranih savetnika za tehničko usavršavanje predizborne kampanje nema šta da se prigovori. To je isto kao kada se obolelom državljaninu u lekarski konzilijum pozivaju najbolji stručnjaci iz inostranstva. U tome nema ničeg antipatriotskog. A činjenicu da se aktivnost američkih „izbornih stručnjaka“ sve do Jeljcinove pobede držala u tajnosti, objasnio je jedan od savetnika na početku televizijske emisije. Po njemu razlozi za to su bili – ranije loše rusko iskustvo sa ekonomskim savetnicima sa Harvarda i Jela, čija je „šok-terapija“ dovela do pada proizvodnje za oko 50 procenata (više nego za vreme Drugog svetskog rata), te do vrtoglave inflacije i sadašnje ekonomske i socijalne krize u Rusiji.

Ono što izaziva neslaganje sa celom pričom je tvrdnja, da pobeda Jeljcina na ruskim izborima označava trijumf demokratske političke misli i moderne američke izborne tehnike, što su stalno i sa vidljivim zadovoljstvom naglašavali i „izborni savetnici“ i voditeljica programa. Ma koliko da je poraz nacional-komunističkih snaga na ovim izborima pozitivna činjenica, način na koji je Jeljcin dobio izbore nema mnogo veze ni sa trijumfom demokratije ni sa „američkom izbornom tehnikom“. Naime, sada se otkriva da je Jeljcinov štab potrošio između 100 i 500 miliona dolara na troškove kampanje. Naravno državnih para, a ne svojih ili od dobrovoljnih priloga. Tako nešto u Sjedinjenim Državama je apsolutno nezamislivo. Osim potpunog monopola Jeljcina na televiziji, pare su iskorištene za kupovanje bezbrojnih novinara u štampi. Jeljcin ne samo da je odbio javne debate sa svojim protivkandidatima, što čini osnovu američkih izbora, već je i onemogućio svom protivkandidatu u drugom krugu glasanja da uputi poslednju desetominutnu plaćenu televizijsku poruku biračima pred izbore. Navodno, Nezavisna ruska televizija je samoinicijativno donela odluku o neemitovanju poruke Zjuganova, obrazlažući to time što su pare za tu emisiju prekasno stigle, što je Zjuganov odmah opovrgao, ali šta mu je to vredelo. Jeljcin je takođe uložio nekoliko milijardi dolara za isplatu zaostalih penzija i radničkih

plata u toku same predizborne kampanje, totalno podrivajući nacionalni budžet i uprkos otvorenom protivljenju državne banke.

U Americi, čak i mali deo onoga što se činilo u Jeljcinovoj izbornoj kampanji, izazvao bi grandiozan skandal i poraz kandidata i pre samih izbora. Upravo imajući to u vidu američki izborni savetnici se mogu vrlo brzo naći u istom društvu „loših savetnika“, kao i američki ekonomski stručnjaci. I njih u Rusiji mogu uskoro da optuže za izazivanje društvene krize kao i ekonomiste. Ekonomski stručnjaci se brane time, što tvrde da „šok-terapija“ koju su savetovali Jeljcinu, nije bila dosledna, te da sve dosadašnje Jeljcinove ekonomske reforme u Rusiji podsećaju na to, kao kad bi neko „iz samilosti“ prema kućetu odsecao rep parče po parče, umesto jednim rezom. Kako će se braniti savetnici za izbore – nije sasvim jasno, ma da su i sami u televizijskoj emisiji „Tajno oružje“ priznali da su pretpostavljali postojanje korupcije u Jeljcinovoj izbornoj kampanji, mada ih o tome niko nije obavestio.

U Vašingtonu, 11. jula 1996

AKTIVNA I PASIVNA NESLOBODA

Reč totalitarizam, kao nekada reč – fašizam, totalno je izgubila svaki sadržaj. Totalitarizam i fašizam danas nisu određeni pojmovi već uvrede, koje se upotrebljavaju da bi se ocrnilo neku pojavu, društvo ili ličnost. Time se postiže veoma kratkotrajan cilj, a često čak i potpuno suprotan efekat od željenog. Koliko puta su razne južnoameričke diktature nazivane fašističkim, iako se radilo o klasičnim vojnim režimima, ili čak umerenim autoritarnim, kojima ni na pamet nije padalo uvođenje korporativizma kao u fašističkoj Italiji, ili rasnih zakona kao u nacističkoj Nemačkoj?!

Koliko puta se u štampi moglo pročitati da je, recimo, titovski režim bio totalitaran, ili da je čak Miloševićeva vlast – totalitarna? Međutim, već mnogo godina na svetu postoji samo jedna zaista totalitarna država, a to je – Severna Koreja. Već posle 20. kongresa KP SS Sovjetski Savez je počeo da gubi mnogo značajnih elemenata totalitarizma i da se pretvara u autoritarnu policijsku državu. Sa Jugoslavijom se to isto desilo koju godinu ranije, a govoriti o posttitovskoj, ili današnjoj, drugoj i po Jugoslaviji kao o totalitarnoj zemlji je jednostavno smešno. Na taj način upotrebljavati pojam „totalitarizma“ znači zaboraviti ili nikada i ne spoznati – šta je to u stvari totalitarizam, i čime se to on razlikuje od „obične“ diktature, ili autoritarnog, policijskog režima. A to je već opasno, jer stvara preduslove da se pravi totalitarizam, verovatno nekog novog tipa, uopšte na vreme ne prepozna.

A između autoritarne i totalitarne diktature postoji ogromna, i to kvalitetna, a ne kvantitativna razlika. Ako je nemačko-američki sociolog Hanna Arendt među prvima opisala i izanalizirala moderna totalitarna društva, tek je ruski emigrantski filozof Roman Redlih u knjizi *Staljinizam kao duhovni fenomen*, skoro istovremeno kad i Hanna Arendt, krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina, pokazao osnovnu razliku između autoritarnog i totalitarnog društva.

Ne radi se o tome, da je u totalitarnim društvima veći stepen neslobode i da obuhvata šira područja života ljudske zajednice. Ne može se

reći ni da su totalitarna društva uvek krvavija od autoritarnih. Vojna diktatura u Argentini u drugoj polovini našeg veka je odnela sigurno više ljudskih žrtava nego totalitarni režim u Čehoslovačkoj posle 1968. Takođe nije reč o tome, da su totalitarna društva uvela apsolutnu kontrolu u ekonomsku sferu života društva, a autoritarna nisu. Hitlerizam je čist primer totalitarizma, a u nacističkoj Nemačkoj privreda i poljoprivreda je ostala u privatnim rukama. Naravno, slobode nema ni u autoritarnom ni u totalitarnom društvu, međutim, kvalitet neslobode se radikalno razlikuje.

U autoritarnim društvima ljudi su lišeni slobodne štampe, slobode javne reči, političkog udruživanja, slobodnih izbora, mogućnosti demonstracija, nezavisnih sindikata i tako dalje. Sloboda građanina je u takvim društvima ponekad surovo ograničena svemoćnom policijom.

Međutim, u totalitarnom društvu, najdublju suštinu kojeg je opisao Georg Orwell u romanu *1984*, čovek *mora* da čita zvaničnu štampu, *mora* javno da iskazuje podršku vladajućoj partiji, *mora* da bude član zvaničnih sindikata, *mora* da glasa na jednopartijskim izborima (otuda postojani rezultati takvih izbora – 99% za jedinog kandidata), *mora* da učestvuje na proslavama godišnjica revolucije, paradama i „demonstracijama“ na kojima se slave njegovi totalni tlačitelji – vođa i partija. Ako se u autoritarnim sistemima radi o fizičkom sprečavanju realizacije slobode čoveka, često i po cenu javne ili tajne likvidacije, to jest radi se o „klasičnoj“, *pasivnoj* neslobodi, – u totalitarnim društvima 20. stoleća ta nesloboda je podignuta na viši stepen: čovek je, da bi sačuvao glavu, prisiljen da *aktivno* podržava režim koji ga mrcvari. Tako čovek sam postaje svoj zatvorski čuvar i mučitelj, pri čemu, da bi sačuvao bar neko samopoštovanje, svest o svom realnom položaju potiskuje tako duboko, da sam počinje verovati u svoju iskrenu odanost totalitarnom režimu. To objašnjava inače paradoksalnu činjenicu da onog trenutka kada nestaje straha od totalitarne vlasti, umesto desetina miliona odanih vernika totalitarnog režima, koji su mu godinama verno služili i klicali, bukvalno u roku od par dana ili nedelja ostaju samo male, savršeno beznačajne grupice tragikomičnih „većitih protestanata“.

To je ta kvalitativna razlika između *aktivne* i *pasivne* neslobode. To je razlika između totalitarizma i autoritarizma. Sve ostale razlike su drugostepene.

Upravo zbog fundamentalne razlike ta dva tipa neslobode, poticali su brojni nesporazumi između begunaca i emigranata iz totalitarnih zemalja i ljudi koji su ih simpatizali u demokratskom svetu. Ne retko su jučerašnji „građani“ totalitarnih društava, našavši se na Zapadu, na

zaprepaštenje svojih domaćina sa oduševljenjem govorili: „Hvala Bogu, najzad smo slobodni, ne moramo više da izlazimo na izbore, ne moramo biti članovi sindikata, ne moramo više da ušestvujemo na demonstracijama, dobrovoljnim radnim akcijama i da čitamo novine.“ Sve te aktivnosti su, naravno, u njihovoj svesti bile povezane sa upražnjavanjem *aktivne* neslobode. Suprotno tome, begunci iz autoritarnih, obično – desnih diktatura su odmah, i sa oduševljenjem, započinjali slobodnu političku aktivnost koja im je bila onemogućena u uslovima *pasivne* neslobode.

Upravo u toj kvalitetnoj razlici između totalitarizma i autoritarizma leži uzrok psihološkog šoka koji je zapadnom svetu priredio, nakon proterivanja iz SSSR-a, Aleksandar Solženjicin 1974. Nedugo nakon dolaska na Zapad on je posetio Španiju i veoma je toplo opisao u televizijskim intervjuima. Zapanjio ga je – rekao je – nivo slobode u toj zemlji, o kojoj je većito u sovjetskoj štampi čitao da je fašistička. A kad tamo – svuda ima kopi-mašina, kojima se ljudi koriste bez ikakve kontrole. U SSSR-u su vlasti, zbog bujanja „samizdata“ strogo kontrolisale sva sredstva umnožavanja. Taj zabavan slučaj se desio još u vreme frankizma u Španiji.

Totalitarizma u čistom vidu, kakav je opisao Orwell, naravno, nigde nikada nije bilo, ma da je naš vek video celi spektar neslobodnih društava koja su se nalazila negde između apsolutnog totalitarizma i „klasične“ autokratije. Poslednjih godina mnoga takva društva popunjavaju spektar koji se prostire između autoritarnih i demokratskih društava. U tom delu spektra se danas nalazi većina postkomunističkih država. Pri tome nije teško uočiti neke nove paradoksalne fenomene. Recimo – potpuna anarhija u ekonomsko-finanjsijskoj sferi, nezamisliva ne samo u autoritarnim društvima, već i u liberalno-demokratskim. Ne retko i apsolutna sloboda štampe, mada ne i televizije. I ujedno, u mnogim takvim društvima na vrhu vlasti se nalaze još uvek isti ljudi iz prethodne, komunističke epohe.

Pa ipak, danas se totalitarnim društvom može nazvati samo Severna Koreja i u manjoj meri Vijetnam i Kuba. U Kini, zna se, hapse disidente i tenkovima rasteruju studentske demonstracije, ali niko više od Kineza ne očekuje svakodnevno recitovanje „Crvene knjžice“ i „srećom ozarena lica“ na paradama pred tribinama gde stoje članovi Centralnog komiteta. Aktivna nesloboda se transformisala u pasivnu.

Da li to sve znači, da je minula opasnost totalitarizma, te najstrašnije rak-rane čovečanstva, koja je udarila pečat upravo istoriji 20. stoleća? Nažalost, to se ne može reći. Svaki put kada uzimaju maha ideje koje opravdavaju limitiranje slobode individue i socijalno nasilje u ime bilo kakvog „višeg“ cilja, one vode ili ka autoritarizmu ili ka totalitarizmu.

Pri čemu „viši“ ciljevi ne moraju biti oni već iskompromitovani kao što su – odbrana i dobrobit rase, nacije, domovine, klase, religije i tako dalje. Ciljevi mogu biti novi i plemeniti, kao – očuvanje prirode, civilizacije, ljudskog roda, zdravlja, jednakosti i tome slično.

Međutim, nije stvar samo u ciljevima. Autoritarna društva su često proglašavala mnoge od pomenutih ciljeva za svoje zvezde vodilje, pa ipak nisu zbog toga postala totalitarna. Stvar je samo u vrsti neslobode koja se uvodi u društvo. Osnovno je pitanje – radi li se o aktivnoj ili pasivnoj neslobodi. Neverovatan razvoj tehnike, paralelno praćen, nažalost, neviđenim osiromašenjem duhovnog života modernog čoveka, stvara preduslove za razvoj upravo totalitarizma. Uvek je na svetu bilo mnogo konformista, ali postoji ogromna razlika između konformizma koji pristaje na ograničenje slobode i konformizma koji pristaje na aktivno služenje zlu.

U Vašingtonu, 28. marta 1994

ĐILAS I MIHAJLOV

Stanovišta Alekse Đilasa i Mihajla Mihajlova prema Hrvatima.

„Naša reč“ za studeni 1981. godine donijela je opširan razgovor između sina Milovana Đilasa, Alekse Đilasa i Mihajla Mihajlova, iz kojega se jasno vidi razlika, koja postoji između hrvatskih demokratskih nacionalista i ovih „Jugoslavena“, koji se ubrajaju u „demokratske disidente“ te su samo protiv komunističkog režima, ali su uglavnom za čuvanje neke tobože „demokratske Jugoslavije“.

U tom razgovoru Mihajlov je prije svega izjavio, da nema „nikakvih simpatija za albanski ili bilo kakav drugi nacionalizam“, no ipak smatra, „da ovogodišnji krvavi događaji na jugu ‘Jugoslavije’ ubrzavaju kraj onoga, što mi nazivamo ‘Titovom Jugoslavijom’“, jer se u očima svjetske javnosti „demaskira navodno humani jugoslavenski socijalizam i time posredno smanjuje politička i moralna potpora jugoslavenskom komunističkom režimu na Zapadu“. Mihajlov smatra, da bez obzira na to, što je taj kraj (Kosovo) nekada pripadao Srbiji, „da će se prije ili kasnije srpski narod morati pomiriti s time, da je Kosovo danas etnički albansko“. Ali Kosovo će se moći zadržati u okviru „Jugoslavije“ – veli Mihajlov – sve dok „Albanija ne postane demokratska država“! Dakle, bar privremeni teror nad nacionalno svijesnim Albancima!

Mihajlov je protiv albanskog nacionalizma, isto onako kao što je protiv hrvatskom nacionalizmu. No Aleksa Đilas tvrdi, u istom razgovoru, da je izvjestan broj disidenata i opozicionalaca iz Beograda smatrao još krajem šezdesetih godina da treba voditi dijalog i surađivati s demokratskim hrvatskim nacionalistima, ali „u vrijeme kada je ‘hrvatsko proljeće’ bilo u punom procvatu, nitko u Zagrebu nije želio dijalog“. Dalje Đilas postavlja pitanje „jasnog i nedvosmislenog kriterija za ograničavanje demokratskih od nedemokratskih nacionalista“.

Na to Mihajlov odgovara, da je suradnja između hrvatskih i srpskih disidenata najvažniji preduvjet za bilo kakvu demokratizaciju i promenu sadašnjeg stanja u „Jugoslaviji“!?! Mihajlov čak postavlja ničim dokazanu tvrdnju, da je drakonska osuda protiv dr. Marka Veselice pala

samo zato, jer je on, navodno, „zastupao usku suradnju i koordinaciju zagrebačkih i beogradskih disidenata“. Režim navodno smatra, da suradnja demokratskih snaga Zagreba i Beograda predstavlja daleko veću opasnost od bilo kakvog isključivo nacionalističkog pokreta. Za tu svoju tvrdnju, Mihajlov ne pruža baš nikakvog uvjerljivog dokaza.

Što se tiče podjele Hrvata na „demokratske“ i „nedemokratske“ nacionaliste – prvi smatraju da je demokracija preduvjet rješenja svakog pa i nacionalnog pitanja. Tu se Mihajlov izražuje za „priznanje slobode, demokratskim putem izražene, odluke svih jugoslavenskih naroda o svojoj budućnosti u okviru, ili izvan okvira, današnje Jugoslavije, ili, što je isto – odbijanje apriornog rješenja bilo čijeg nacionalnog pitanja bez prethodne demokratski izražene volje naroda. „Bez demokratskog rješenja“ – veli Mihajlov, svako drugo rješenje bi bilo nalik na monstruoznu Nezavisnu Državu Hrvatsku iz vremena Drugog svjetskog rata. – Tu treba naglasiti, da ovdje dolazi do izražaja Mihajlova mržnja prema stvaranju slobodne i nezavisne hrvatske države od 1941. do 1945, za koju se kako reče naš veliki Stepinac, hrvatski narod plebiscitarno izjavio. O zahtjevu Hrvata za svojom državom na čelu narodnog samoodređenja ne može biti nikakve diskusije, niti nadglasavanja. „Jugoslavija“ je dosad donijela toliko zla hrvatskom narodu, da hrvatski narod ne treba nikakvog plebiscita o postanku te genocidne tvorevine.

Zanimljivo je stanovište Mihajlova prema Mirku Vidoviću, predsjedniku Sabora HNV-a. Mihajlov doslovce veli: „I najvažnije – neophodno je podvući, da odnos prema Jugoslaviji kao cjelini nije i ne može biti faktor razgraničenja između demokratskih i nedemokratskih nacionalista. Na primjer, moj stari prijatelj iz Zadra, Mirko Vidović,... vidi cilj svoga djelovanja u stvaranju Hrvatske izvan okvira Jugoslavije, ali kao uvjereni demokrata, uvjeren je da je to moguće postići upravo demokratskim putem. Nasuprot tome ja sam duboko uvjeren, da je demokratizacija jedini put, koji može spasiti narode Jugoslavije od krvavog međunacionalnog obračunavanja i, što više, da je demokratizacija jedini put za očuvanje jugoslavenske zajednice naroda. Tako sa Mirkom Vidovićem kao demokratom ja mogu surađivati usprkos tome što su nam ciljevi sasvim različiti, ni u kom slučaju ne bih mogao surađivati sa ljudima, koji *a priori* odbacuju demokratsko rješenje i za koje je bilo nezavisna Hrvatska bilo integralna Jugoslavija, vrijednost veća od demokracije. Eto, to su, mislim ujedno i kriteriji za suradnju disidenata raznih jugoslavenskih naroda“.

Ovaj je stavak utoliko značajan, što u njemu Mihajlov priznaje da Vidović i on imaju sasvim različite ciljeve u svom političkom radu. Vidović je za „stvaranje Hrvatske izvan okvira Jugoslavije“, tj. za Jugoslaviju.

Mihajlov drži da on i Vidović mogu surađivati na temelju demokracije, dok je svakom imalo kulturnom čovjeku jasno, da takva „demokracija“ ne može postojati u bilo kakvoj „Jugoslaviji“: komunističkoj ili kraljevskoj. U svakom slučaju, kako je to dokazala nedavna povijest, svaka „Jugoslavija“ znači uništenje i genocid hrvatskog naroda. Prema tome, jedan Vidović, koji se bori za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu ne može i ne smije imati ništa zajedničko s nekim, koji je na stanovištu produljenja života krvavoj tamnici „Jugoslaviji“.

Radi toga, svi hrvatski nacionalisti, koji su u velikoj većini demokratski raspoloženi, odbacuju svaku političku suradnju s ljudima kao Đilas i Mihajlov, jer su nam politički ciljevi sasvim različiti. Doduše, ima jedna hrvatska novina koja prihvaća gornje Mihajlovljeve teze i koja hoće da se hrvatsko pitanje „riješi“ „unutar Jugoslavije“! Vjerujemo da će Sabor HNV-a otkloniti taj i takav stav, koji se temelji samo na možebitnoj promjeni režima, ali ne zajamčuje hrvatskom narodu njegovu slobodu i državnu nezavisnost. Takvoj otvorenoj „jugoslavenštini“ nema mjesta u hrvatskim narodnim redovima, a pogotovo ne u Hrvatskom narodnom vijeću, koje neborivo stoji na stanovištu slobodne i samostalne hrvatske države, protiv svake „Jugoslavije“.

U daljnjem dijelu razgovora s Đilasom, Mihajlov se obara na ekstremne nacionalističke ideologije, koje prema njemu, „svojim djelovanjem i proglasima daju u stvari neocjenjivu podršku jugoslavenskoj diktaturi“. To je najobičnija floskula. Uzmimo na primer slučaj Albanaca. Zar su oni svojim „ekstremističkim“ ustankom na Kosovu pomogli „jugoslavensku diktaturu“? Očito je, što priznaje i sam Mihajlov na drugom mjestu, da je taj ustanak uzdrmao temelje „Jugoslavije“ i stvorio kaos u državnoj upravi, koji sve više i više dolazi do izražaja!

Mihajlov priznaje, da je Hrvatsko narodno vijeće „svojim demokratskim stavom i akcijom uspjelo steći izvjesna priznanja u zapadnom svijetu“. A upravo to Vijeće stoji na stanovištu, da demokratske floskule Mihajlova i kompanije ne dovode za Hrvate do nikakvog rješenja i da će samo unutrašnji slom „Jugoslavije“ i stvaranje nezavisnih država tamošnjih naroda dovesti do mira u tom dijelu svijeta. Usprkos svojoj demokratskoj strukturi, Hrvatsko narodno vijeće ne može surađivati s Đilasima i Mihajlovima, jer se oni nalaze na protivnim linijama ogromne većine hrvatske emigracije. Ako Mihajlov nazivlje našu borbu za svojom državnom samostalnošću „ekstremizmom“ i ako je protivnik svakog nacionalizma“, kako on tvrdi, onda hrvatski nacionalisti nemaju s njima ništa razgovarati. A mi mu također nećemo zaboraviti da je u stilu velikosrpske retorike upotrijebio za plebiscitarno proglašenu

Nezavisnu Državu Hrvatsku riječ „monstruoza“, dok takve pogrдне riječi ne upotrebljava nigdje za svoju ljubljenu „Jugoslaviju“, koja zapravo predstavlja najveću „monstruoznost“ u hrvatskoj povijesti.

Izraz „demokratska Jugoslavija“, za kojom idu Mihajlov i oba Đilasa, otac i sin, predstavlja očito protuslovlje, jer takva tvorevina uopće ne može postojati. „Jugoslavija“ se uvijek temeljila i može se samo temeljiti na bajonetima, na sili i nasilju i odsustvu svake demokracije! To bi moralo biti poznato Mihajlovu i Đilasima kao kulturnim ljudima, pa ako oni usprkos tomu promiču tu lažnu parolu o „demokratskoj Jugoslaviji“, onda se tu ne radi ni o čemu drugom nego o pokušaju jedne ponovne prevare, kojoj je namjera, da bi se hrvatski narod zadržao u jednoj trećoj „Jugoslaviji“!

Kao demokratski hrvatski nacionalisti odlučno otklanjamo takvo „rješenje“. Pristaše smo samostalne, demokratske i nezavisne hrvatske države. Budući da je u Đilas-Mihajlovljevoj „demokraciji“ uključena mogućnost jedne treće „Jugoslavije“, nema nikakve sumnje da oni zloupotrebljavaju riječ „demokracija“ u svoje prozirne, protuhrvatske svrhe. Demokracija ne postoji, ako je neki narod silom uklopljen u neku zločinačku državu, koju on neće, a koja je po naravi stvari nedemokratska i diktatorska.

Svaki onaj Hrvat, tko prihvaća dilasovsko-mihajlovske teze o „promjeni“ režima zapravo radi na očuvanju „Jugoslavije“ i zato mu nema mjesta niti u hrvatskim redovima niti u Hrvatskom narodnom vijeću.

Observer (pseudonim)

„Danica“, * 15. siječnja 1982, Chicago

* „Danica“ je bila franjevački nedeljnik i njen glavni urednik bio je fratar dr Častimir Majić a upravitelj fratar dr Zoran Ostojić. Po svoj prilici je jedan od njih koristio pseudonim Observer.

Fašizam i ličnost

TOTALITARIZAM JE ZANOSAN I JEDNOSTAVAN

Još pre sto godina Vladimir Solovjov je rekao: „Da bi se pobjedila laž komunizma, mora se priznati njegova istina“. Nema namere da prihvatam ulogu *advocatus diaboli* ali ću ipak, sledeći primer ruskog filozofa pokušati da utvrdim da li ima bilo čega pozitivnog u fašističkim pokretima našeg veka. Ako ima – neće biti moguće pobediti laž fašizma ne priznavši i ne prihativši njegove istine. Naravno, ja znam u kojoj mjeri ove reči mogu ponekom delovati bogohulno, pa ipak smatram da je Solovjov apsolutno bio u pravu.

Neću se uplašiti da još jednom iskažem bogohulnu ideju: ogromnoj većini njegovih sledbenika na duhovnom planu fašizam daje smisao života, bez čega, kao i bez hleba, čovek ne bi opstao na zemlji. Fašistički pokret pruža svojim sledbenicima mogućnost da se bore za stvaranje poretka u ovom beznadežno neuređenom svetu. Fašizam se zamišlja kao borba *kosmosa* protiv *haosa*. Smisao i poredak se uvode u život neustrahovano, hrabrom voljom ljudi ujedinjenih za dostizanje jedinstvenog nadličnog cilja. Pobjeda fašizma na bilo kojem mestu naše planete – uvek je *trijumf volje*.

Kakvim god nam se činio taj „novi poredak“ kojem fašizam teži – a na osnovu istorijskog iskustva mi odlično znamo kakav je to „poredak“ – ipak se mora priznati da takve odlike, kao što je postojanje nadličnog cilja koji daje smisao čovekovom životu na zemlji, zbližavanje sa drugim ljudima u težnji za ostvarenjem tog cilja, borba protiv zla – opet ostavljam po strani šta je zlo za fašističke pokrete – težnja za integralnim načinom života – odatle i dolazi pojam totalitarizam kojim je Musolini objašnjavao karakter fašističke države – sve to nisu nikako neke negativne duhovne realnosti.

Istina totalitarnih pokreta našega veka je i u tome što je život borba, borba na smrt koju vodi ljudska duša, a ne nikako neki prijatni odmor u letovalištu ili ugodan san. Istina je i u saznanju o neposrednoj blizini smrti. Jer nisu samo članovi esesovskih formacija nosili na svojim

uniformama simbol smrti – lobanju sa ukrštenim kostima – već su i monaški redovi svih crkava jednako budili prijatno usnulu ljudsku svest podsećanjem na skori kraj života – *memento mori* ili seti se smrti. Pritom valja naglasiti da je većina, na primer nacističkih fanatika bila spremna ne samo da ubija, već i da gine za stvar kojoj su služili.

Razume se, raspad države i društva, ekonomska kriza i sve druge nevolje koje su prethodile usponu fašističkih pokreta, samo su beskrajno uvećali broj ljudi koji su izbačeni iz normalne, često i monotone kolotečine života, i sve ih to i nehotice budi iz sna. A ljudi koji se probude traže ne samo hleb nasušni već i odgovor na pitanje o smislu života. I upravo tada taj odgovor i dobijaju od totalitarnih i fašističkih pokreta. Nema ni smisla naglašavati da je taj odgovor lažan. Svi mi to odlično znamo.

I buduće „besklasno društvo“ i „hiljadugodišnji Rajh čiste arijske i germanske rase“ i ona sasvim operetska Musolinijeva nova Rimski imperija – sve to u obliku nadličnog cilja ne može da izdrži nikakvu kritiku. I razume se, kakve su najviše vrednosti takva su i sredstva za njihovo ostvarivanje: u prvom je redu uništenje klasnih, rasnih i nacionalnih neprijatelja. Pa ipak se može reći da je istinski komunistički, fašistički nacionalistički pokret lažan odgovor na pitanje koje je apsolutno ispravno. I što je najvažnije, čovečanstvo danas i nema tačan odgovor ne samo na problem političko-socijalno-ekonomskog stanja – već nema odgovor ni na problem duhovno-egzistencijalnog stanja. I dok se takav odgovor ne pronađe, bojim se da ćemo jednako i iznova voditi naprosto krvavu borbu sa fašizmom.

Često se govori o iracionalnosti totalitarnih pokreta. Tobože postoje ispravni odgovori umesti tih lažnih koje ističu fašistički pokreti. Međutim, stvar je u tome što su odgovori savremenog sveta na egzistencijalne probleme ništa manje iracionalni. Ni demokratske društvene institucije, ni tržišna privreda, ni grandiozni naučno-tehnički napredak, pa čak ni spasavanje čovekove okoline nisu niti mogu biti cilj čovekovoga života na zemlji. Sve su to samo sredstva, ali ne i ciljevi. Cilj života ne mogu biti samo pravno, demokratsko uređenje, blagostanje, fizičko zdravlje, uvećavanje i akumulacija znanja o kosmosu i strukturi fizičkoga sveta.

I tu se približavamo još jednom paradoksu: postaje jasno da je fašizam dao smisao života milionima ljudi koji su se borili protiv njega. Hteli oni to ili ne svi oni koji su za vreme Drugog svetskog rata bili spremni da poginu u borbi sa nacistima, nalazili su u tome smisao života. Upravo zato jer se u njihovom životu pojavio nadlični cilj – uništenje fašizma, i oni su radi toga žrtvovali svoj život. I komunizam i fašizam i uopšte svi totalitarni pokreti novijeg doba, kao što je to odavno zapaženo,

jesu pseudoreligijske pojave. Religija znači veza. Veza između spoljašnjeg i unutrašnjeg sveta, između ljudske duše i Tvorca. Svako drugo ujedinenje-povezivanje – bilo na temelju nacije, klase, rase, crkve i tako dalje – je pseudoreligijsko i lažno. Uzgred, kao što je delatnost komunističkih partija kompromitovala ideje socijalizma, tako je i aktivnost istorijskih crkava uveliko deformisala samo poimanje religije, ljudske duše, greha, iskupljenja i Tvorca.

Smatra se da je naročito opasan vid postkomunističkog fašizma – nacionalizam koji se povezuje sa crkvom i, ma kako to delovalo paradoksalno, s ostacima boljševizma. Ali, još je Dostojevski, i sam gorljivi nacionalista, kao pisac umetničkih dela, u *Zlim dusima* razotkrio da je nacionalizam istovremeno i ateizam. „Ja ću verovati u Boga“, kaže Šatov koji je prototip ruskog nacionaliste.

Kraće rečeno, nemoguće je boriti se protiv pseudoreligioznosti odsustvom religioznosti. Sa *Zlim dusima* se može uspešno boriti samo istinska duhovnost, a ne odsustvo duhovnosti koje je zapljusnulo savremeni svet. Kada na našoj planeti nema Franje Asiškog i Sergija Radonješkog ko bi onda među malogradanima mogao da se odupre „svetosti“ Pavla Korčagina ili Če Gevare ili čak i poznatog nacističkog heroja Horsta Vesela?

Iz lista „Литературная газета“, 15. februar 1995
„Republika“ br. 131–132, 1–31. januar 1996 (preveo Mirko Đorđević)

STEPENOVANJE STRADANJA

Odgovor Zagorki Golubović i drugima.

U „Republici“ od 16. do 28. februara ove godine objavljen je kritički članak Zagorka Golubović „Prekranje istorije“ sa podnaslovom „Šta je istina o disidentima Praxis grupe u Jugoslaviji“. U tom članku Zagorka Golubović kritikuje neke moje izjave o disidentstvu osmočlane grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu koji su 1975. isključeni sa univerziteta i onemogućeni da štampaju svoje radove i istupaju u javnosti skoro celu deceniju. Po mišljenju Z. Golubović ja u tom svom tekstu prekranjam istoriju netačno prikazujući slučaj grupe profesora, te mene „ne zanima istina“. Autor članka me upućuje da pročitam knjigu Nebojše Popova *Contra fatum. Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968–1988*, izdatu u Beogradu 1989.

U „Republici“ od 1. do 15. marta štampani su takođe kritički tekstovi o mojim stavovima – „Disidenti i ‘disidenti’“ Stevana Lanjia i „Merila za razlikovanje“ Nikolaja Timčenka.

Prvo, ne radi se o mom tekstu, već o razgovoru sa urednicima „Republike“ Nastasjom Radović i Mirkom Đorđevićem, štampanim pod naslovom „Disidentstvo – stvarnost i legende“ („Republika“, 1–15. februar 1998). Razgovor je vođen par sati u leto prošle godine, magnetofonski beležen, ja nisam imao prilike da pregledam tekst jer živim na drugoj strani naše planete, te se u tekstu potkralo dosta sitnih faktičkih grešaka koje ja pripisujem mojoj nejasnoj i ponekad teško razumljivoj dikciji, pogotovo kad je reč o zapisu na magnetofonu. Naravno, misli koje sam izneo o disidentstvu beogradskih praksisovaca ne spadaju u kategoriju grešaka nastalih takvim putem.

Poslušavši savet Zagorka Golubović ja sam temeljito pročitao obimnu knjigu *Contra fatum* Nebojše Popova, zbog čega i moj odgovor na veoma ostru optužbu – „prekranje istorije“ toliko kasni. I pročitavši tu temeljnu studiju o celom slučaju, ilustrovanu ogromnom dokumentacijom, došao sam do zaključka da sam bio u potpunosti u pravu ocenivši u razgovoru sa urednicima „Republike“ da je disidentstvo grupe beogradskih profesora bilo najblaže. Ipak, moram da priznam da sam previše

uprostio stvari (ili kako Z. Golubović kaže „sažeo“), kada sam u tom razgovoru rekao da su profesori o kojima je reč, posle stvaranja Centra za filozofiju i društvenu teoriju u okviru Instituta društvenih nauka 1981. kuda su dospeli „bili zadovoljni“ i „prestali da se bore“. Da sam imao priliku da autorizujem tekst razgovora, svakako bih izmenio formulaciju, ali ne i osnovnu misao. U svakom slučaju, priznajem svoju krivicu, pa ako takva nezgrapna formulacija predstavlja „prekranje istorije“, tada sam zaista kriv.

Međutim, neočekivano, knjiga Nebojše Popova mi je dala argumente za tvrdnju da upravo Zagorka Golubović „prekranja istoriju“ (upotrebljavam tako oštar izraz jedino iz osećaja ironije prema naslovu članka Z. G.). Ona naime tvrdi da su osmoro profesora: „Stavljeni na berzu rada, gde su proveli od januara 1975. do početka 1981. godine. Dakle, bili su bez posla šest godina“. Nebojša Popov pak tvrdi i dokumentuje da je grupa profesora „stavljena na raspoloženje 1975. da bi posle šest godina 1980. bila isključena iz radnog odnosa“ (*Contra fatum*, str. 167). Istina, na strani 328 iste knjige, u Otvorenom pismu Univerzitetskom komitetu SKS Beograda, koje je grupa profesora uputila 23. februara 1981, čitamo i ovo: „... mi smo samo početkom 1975. primali lični dohodak koji smo imali na Filozofskom fakultetu. Kasnija povećanja nisu važila za nas, tako da smo 1980. godine primali samo oko 60 posto od onoga što su dobijale odgovarajuće kolege s fakulteta“. Dakle, uprkos realnom smanjenju ličnih dohodaka za 40 odsto u toku šest godina, ipak profesori, iako bez zaposlenja, nisu bili i bez plata. To ipak ne znači biti na birou rada.

Druga tvrdnja Zagorka Golubović koju knjiga Nebojše Popova negira je da „Praxis“ nikada nije bio zvaničan časopis. Na strani 79 knjige *Contra fatum*, u žalbi koju su članovi ogranaka SK sa filozofije i sociologije, uključujući i proganjane profesore, uputili u oktobru 1968. Šestom kongresu SK Srbije i Devetom kongresu SK Jugoslavije, povodom odluke Gradske konferencije SK Beograda o raspuštanju ogranaka SK na katedrama za filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, nalazimo i ovakve tvrdnje: „... Korčulanska letnja škola i ‘Praxis’ dobijaju sredstva za rad iz saveznog i republičkog budžeta, od fonda za naučni rad“.

I dalje. Odbacujući optužbe da je „Program Saveza komunista u direktnom sukobu sa shvatanjima ‘Praxisa’ ne samo u oblasti teorije, već u prvom redu na političkim pitanjima“, komunisti raspuštenih ogranaka pišu: „Kad bi to zaista bilo tako, oni članovi ogranaka za sociologiju i filozofiju koji su članovi Saveta i Redakcije ‘Praxisa’ snosili bi partijsku odgovornost. Međutim, da to nije tako, vidi se iz toga: što u užoj redakciji ‘Praxisa’ sede članovi SK koji nisu nikada uzeti na partijsku odgovornost

zbog toga što uređuju 'Praxis', što odgovarajući organi SKH i dalje sa njima saraduju kao sa urednicima 'Praxisa' i što se časopis i dalje objavljuje, zahvaljujući društvenim sredstvima koja mu dodeljuju odgovorne društvene institucije". Ta činjenica što su se protiv „Praxisa“ vodile česte političke kampanje, te što je posle nešto više od jedne decenije izlaženja zabranjen i „Praxis“ i Korčulanska letnja škola, ne menja ništa u činjenici da su časopis i škola bili ne samo dopušteni već i finansirani od strane režima, te se u tom smislu mogu okarakterisati kao zvanični.

Međutim, ja u razgovoru sa urednicima „Republike“ nisam posebno govorio o slučaju beogradskih praksisovaca, već sam ih samo pomenio kao ilustraciju moje tvrdnje da je disidentski pokret u Titovoj Jugoslaviji bio najslabiji od svih sličnih pokreta u komunističkim zemljama. Dok je u SSSR-u i celoj Istočnoj Evropi cvetao samizdat, objavljivali se razni ilegalni informacioni bilteni i listovi (najslavniji 'Hronika tekućih događaja' u Moskvi), stvarali se nezavisni sindikati sa milionskim članstvom (najznačajniji poljski, „Solidarnost“), osnivala se udruženja za podršku političkim zatvorenicima i tako dalje, u Jugoslaviji od svega toga nije bilo ni traga, izuzev pokreta pisanja peticija osamdesetih godina, te sastanaka „kućnog Univerziteta“ u Beogradu u isto vreme. Razlozi za to su jasni: bile su otvorene granice u zapadni svet za jugoslovenske gastarbajtere, u mnogim sferama kulture i umetnosti nije bilo nikakvog socrealističkog dogmatizma, te izuzev u čisto političkoj sferi nije bilo onog strasnog pritiska i osećaja bezizlaznosti koji je punio redove disidentskog pokreta u zemljama „realnog socijalizma“.

Pri svemu tome nije bez značaja bila i činjenica da Zapad iz pragmatičnih razloga nije davao skoro nikakvu podršku većini jugoslovenskih disidenata, a najbolja ilustracija toga je da je Radio Slobodna Evropa, osnovan 1951. godine, započeo emisije za Jugoslaviju tek 1994. godine.

U tom kontekstu sam i pomenio slučaj grupe beogradskih profesora, a knjiga Nebojša Popova me je ubedila da sam potpuno u pravu. Naravno, i oni su bili godinama pod teškim pritiskom: isključeni su iz partije i sa Univerziteta, nisu ih štampali u zemlji, smanjila im se plata za 40 odsto, i tako dalje. I oni su se borili disidentskim sredstvima – žalbama, otvorenim pismima, peticijama; čak su se obratili Međunarodnoj organizaciji rada, tada kad su došli u opasnost da ostanu i bez plata. I njih su podržali brojni svetski poznati filozofi i sociolozi, uglavnom levičari. Na strani 258 knjige *Contra fatum* čitamo da je u ime podrške proganjanim profesorima: „List italijanskih komunista 'Unita' objavio (27. februara 1981) pismo osamnaestorice redovnih profesora Univerziteta u Rimu, inače članova KP Italije (dvojica među njima... članovi su

Centralnog komiteta KP Italije), koje su oni uputili direktoru lista“. I tako dalje i tako dalje.

I režim se povukao: stvorio je za njih Centar za filozofiju i društvenu teoriju. To je bio zaista disidentski način borbe i disidentska vrsta pobeđe. U osnovi je stalno bilo pozivanje na zakon, ustav, razne međunarodne obaveze koje je Jugoslavija prihvatila i ratifikovala, a takođe i animiranje što šire javnosti. To je i bio bit disidentsva. Naravno, u početku se grupa profesora neprestano pozivala na Program Saveza komunističara i na Marksa, ali s vremenom se i to menjalo.

Ako su profesori 1975. godine tvrdili: „Naše zalaganje za socijalističku demokratiju, za veću slobodu opredeljenja i javne reči predstavljeno je mnogim zlonamernim napadima kao 'zalaganje za višepartijski sistem'. Razume se, ne može se navesti nijedan podatak, nijedan naš tekst koji bi to potvrdio“ (iz Inicijative za pokretanje postupka za ocenu ustavnosti u Ustavnom sudu Jugoslavije, *Contra fatum*, str. 206) – šest godina kasnije, 1981, dogurali su do ovakvih tvrdnji: „Nama se prebacuje da se bavimo 'političkom delatnošću' i da predstavljamo 'političku opoziciju'. Međutim, suština samoupravnog oblika društvene organizacije upravo je u tome da svi građani imaju pravo da se bave političkom delatnošću... Ono društvo koje tvrdi da ima političku opoziciju, a tu opoziciju progoni, nalazi se u tom pogledu ispod nivoa koje je čovečanstvo dostiglo s građanskom revolucijom osamnaestog veka“ (Otvoreno pismo Univerzitetkom komitetu SK Beograda, *Contra fatum*, str. 326).

Kako u knjizi N. Popova piše jedan iz grupe profesora, Svetozar Stojanović:

„Što se mene tiče, u zaključku mogu reći da je progon podstakao i ubrzao moju intelektualnu i političku evoluciju: od reformističkog pripadnika partije, u izvesnoj meri opčinjenog horizontom naslikanim 'demokratsko-komunističkim' idealima – do nezavisnog demokratskog socijaliste; ali i od revizionističkog marksiste – do postmarksiste“ (str. 400).

Za takvu evoluciju Svetozaru Stojanoviću je trebalo dve decenije progona. Mada, pošteno govoreći, svi progoni kojima je bila podvrgnuta grupa beogradskih profesora bili su neobično blagi u odnosu na progone nekomunističkih disidenata. Njih (grupu profesora) nisu hapsili, sudili, slali na robije ili u psihijatrijske klinike, izbacivali sa posla bez ikakve plate, izbacivali iz stanova, decenijama odbijali da izdaju pasoš, ili pak obratno – silom izbacivali iz zemlje i oduzimali državljanstvo, i tako dalje i tako dalje. Da im se tako nešto desilo, evolucija o kojoj govori S. Stojanović tekla bi daleko većom brzinom, mada treba priznati da je neke profesore iz grupe (M. Marković, Lj. Tadić) odvela u čudne vode.

Ta činjenica što su bili „autentični marksisti“ naravno ne govori mnogo protiv njih. Treba se samo prisjetiti da je jedan veliki procenat disidenata u svim komunističkim zemljama počinjao „disidentsku karijeru“ pridržavajući se sličnih stavova. Čak je i Aleksandar Solženjicin prvi put bio uhapšen 1945. kao aktivni oficir Sovjetske armije na frontu u Nemačkoj zbog pisama svojem prijatelju, takođe borcu na frontu, u kojima je neoprezno kritikovao režim sa „autentično lenjinističke platforme“. Osam godina konoclogora je izvanredno ubrzalo njegovu evoluciju. Isto se desilo sa čuvenim disidentom generalom Petrom Gri-gorenkom, koji je već u poststalinističko vreme na konferenciji partijskog aktiva njegove armijske oblasti, kritikovao režim sa „autentično marksističko-lenjinističke platforme“. Naravno, izleteo je iz partije i iz armije, a kada je uporno nastavio da piše žalbe i peticije partijskim i državnim vlastima, lišen je i penzije, pa najzad zatvoren u psihijatrijsku kliniku, odakle ga je posle više godina borbe uspela spasiti demokratska svetska javnost. I njegova evolucija je brzo tekla. A takvih slučajeva u SSSR-u i bivšim komunističkim zemljama bilo je bezbroj. Isti slučaj je i sa sadašnjim kineskim disidentima, većina kojih je u ranoj mladosti verovala u marksizam-maoizam.

Sve to potvrđuje ispravnost reči Zagorka Golubović u knjizi *Contra fatum* (str. 394): „U takvoj političkoj klimi (staljinizam – M. M.) svi koji ne pristaju na partijske države, patronažu i nastoje uporno da ostanu 'svoji' neizbežno postaju disidenti, pa i onda kada se zalažu za socijalizam, jer shvatanje socijalizma kao procesa emancipacije individua i društva svakako destruiira birokratsku logiku i na njoj zasnovani poredak“.

Ali ako je to tako, ako oni koji „nastoje uporno da ostanu svoji neizbežno postaju disidenti“, s kakvim pravom Zagorka Golubović sve one disidente koji su neuporedivo brže nego naši praksisovci prošli kroz neminovnu duhovnu i idejnu evoluciju, te nisu priznavali ne samo Lenjina, već ni Marksa (ni mladog, koji je inspirisao praksisovce, ni starog ni sredovečnog) kao utemeljitelje budućeg humanog društva, s kakvim pravom ih naziva „desnima“? I Đilas, i ja, i brojni drugi disidenti, i mnogi učesnici neuspelog pokušaja osnivanja nezavisnog *socijalističkog* glasila u Zadru 1966, deklarirali smo se kao demokratski socijalisti. Ja sam, recimo, već desetak godina član Nacionalnog komiteta američkih socijaldemokrata (ne treba mešati sa drugom socijalističkom grupacijom u SAD – demokratskim socijalistima, gde se u rukovodećim organima nalazi profesor Bogdan Denić). Zagorka Golubović u čistoj dogmatskoj tradiciji sve one koji se nisu pridržavali marksizma, tačnije *Praxisove* verzije marksizma, karakteriše desničarima. I, veoma značajno je pomenuti, da je ne samo Đilas, već su i mnogi drugi „desni disidenti“, kao na primer

učesnici neuspelog zadarskog pokušaja – dr Franjo Zenko, danas direktor Instituta za filozofiju u Zagrebu, Danijel Ivin, i ja sam – ne jednom govorili i pisali u zapadnoj štampi o značaju liberalnog praksisovskog marksizma u borbi za demokratizaciju jednopartijskog sistema. Nažalost, nije mi poznato da su i praksisovci nas, to jest nemarksističke disidente, barem jednom podržali u javnosti. I u tome je, takođe, bio jedan od korena neuspeha disidentskog pokreta u Jugoslaviji.

Sećam se juna 1968. godine. Maj, juni i juli te godine proveo sam po kazni u izolaciji, izdržavajući robiju u požarevačkoj kaznionici – Zabela. Vesti Radio Beograda, koje su grmele preko razglasa u KP domu u prvoj polovini juna su bile krajnje uzbudljive, pogotovo za one koji su umeli da „slušaju između redova“. Ni najmanje mi nije smetala činjenica što su parole sa kojima su istupili studenti bile komunističke, te što je proglašen „Crveni univerzitet – Karl Marks“. Sve je to bilo nevažno. Najvažnije je bilo to što su po prvi put otkako je Tito sa KPJ došao na vlast, studenti tako masovno izašli na ulice i otvoreno protestovali protiv režima. To je bio dašak slobode u memljivom podzemlju totalitarne vlasti. I, nažalost, bilo je odmah jasno, barem meni, da taj studentski pokret nema budućnosti, te da će ga režim brzo izmanipulisati, te se čak tim demonstracijama pravdati za neuspeh i likvidaciju liberalnih reformi u privredi.

Od tada će proći skoro trideset godina do pojave masovnog pokreta nemarksističkog opredeljenja, kada će u zimu 1996/97. skoro tri meseca trajati demonstracije u Beogradu i mnogim drugim gradovima Srbije sa tipično disidentskim parolama: za poštovanje zakona, ustava, za pravnu državu, a ne za komunističku utopiju (tačnije antiutopiju). Masama je trideset godina trebalo za takvu evoluciju, grupi profesora izgnanih sa Filozofskog fakulteta oko dve decenije. Međutim, prvi čovek koji je posle Drugog svetskog rata, i ne samo u Jugoslaviji, najbrže prošao tu, ponavljam – neminovnu – evoluciju bio je Đilas, koga u svetu s pravom nazivaju rodonačelnikom disidentskog pokreta u komunističkom svetu.

Stevan Lanji u članku „Disidenti i 'disidenti'“ zamera meni što ponavljam jedno opšteprihvaćeno mišljenje o Đilasu, ali je iz njegovog teksta jasno da on jednostavno ne zna činjenice niti o Đilasovom robijanju (na robiji je Đilas prevodio Miltonov *Izgubljeni raj*, te pisao pripovetke koje nikako nisu „ugrožavale“ režim), niti o načinu iz Jugoslavije tajno iznetog rukopisa knjige *Nova klasa* (zbog čega je po drugi put suđen) i tako dalje. Drugim rečima, Lanji o Đilasu ne zna mnogo, i njegova dela nije čitao. A šteta, u dvadesetom veku o samom postojanju Crnogoraca u svetu se zna samo zbog toga što je postojao Đilas, a ne Njegoš. Svidalo se to nekome ili ne, ali to je činjenica. Koliko ja znam, Milovan Đilas je i dalje najprevođeniji i najcitiraniji autor koji je ikada pisao na srpskohrvatskom

jeziku. Naravno da je svima poznato da mnogi ljudi ne mogu oprostiti Đilasove grehe iz njegove komunističke prošlosti, iako glavnom inicijatoru Titu – opraštaju. Srpski nacionalisti, ibeovci, mučenici sa Golog otoka, svi u Đilasu vide većeg krivca negoli u Titu ili Rankoviću, mada je Đilas, za razliku od njih, u Mitrovici odrobijao devet godina.

Lanji očito nije informisan ni o Trockom, koji nije pobjegao iz Sovjetskog Saveza, već je bio nasilno isteran, kao kasnije i Solženjicin, Bukovski i brojni drugi disidenti. Ni u kakvoj komunističkoj štampi Trocki nije mogao sarađivati (sva je bila pod kontrolom Staljina), već je sam, sa grupicama istomišljenika (Četvrta internacionala) izdavao u Njujorku svoj Bilten opozicije i neke druge ilegalne biltene u SSSR-u. Tačno je da on nije bio disident, jer je principijelno zastupao diktaturu (logično – „proletarijata“), a ne pravni poredak. Naravno, disidentima se ne mogu nazvati ni protivnici komunista iz vremena ruskog građanskog rata. I oni su maštali samo o uništenju komunističkog režima, bilo kojim sredstvima, što je neke od njih odvelo u savez sa nacistima kada je počeo Drugi svetski rat. Disidenti su pojava druge polovine 20. veka.

Ja sam poslednji kome se može prebaciti disidentsko „solunaštvo“, koje Lanji pominje. Ja uvek pišem i govorim o tome da, nažalost, disidentski pokret, čak i tako masovan kao u Poljskoj, nije srušio komunistički režim. Taj sistem se sam od sebe urušio, zbog sklerotičnosti i apsurdnosti „negativne selekcije“ kadrova, pri prvom pokušaju reformi. Nažalost, disidenti tome nisu uspjeli mnogo da doprinesu. Takođe, uvek podvlačim da većina disidenata nije dobrovoljno započela borbu sa režimom služeći se jedinim oružjem – što širom informacijom javnosti o načinu na koji totalitarna partija gazi svoje sopstvene ustave i zakone. Većina, uključujući i mene, je bila naterana na to.

Disidentstvo je neminovno u jednopartijskom društvu. Inače, njegovi koreni leže u samoj ljudskoj prirodi. U društvu gde nema prava, već o svemu odlučuje samovolja partije (svejedno – komunističke, fašističke, nacističke itd.) ugroženi pojedinac nema drugog puta da sačuva svoju ličnost, ili religioznom jezikom – da „spasi svoju dušu“ – do borbe za poštovanje prava, zakona, ustava.

Nikolaj Timčenko u članku „Merila za razlikovanje“, pozivajući se na misli Aleksandra Zinovjeva, bivšeg disidenta, koji je danas jedini od disidenata postao paradoksalni hvalilac društva, kritikom kojeg se proslavio, pravi razliku između akademika Andreja Saharova, kojeg između ostalih i Vaclav Havel smatra najkrupnijim i najčistijim disidentom u istoriji, i nekim Andrejem Silkovim, koji je smatrao da je borba za pravnu državu (ruski – „pravozaštitniki“, kako su u Rusiji disidenti

sami sebe nazivali) u stvari kompromis sa totalitarnim društvom i samo kozmetičko ulepšavanje sistema, a da sistem jednostavno treba rušiti svim raspoloživim sredstvima. Kao što su komunisti govorili – „sa klasnim neprijateljem se ne razgovara“. U svakom slučaju je jasno da upravo Andrej Saharov, koji se decenijama javno i neustrašivo borio za disidentske ciljeve poštovanja prava, zakona i ustava, simboliše u najboljem smislu reči pojam disidentstva, a Andrej Silov predstavlja nastavak ruske duhovno-političke tradicije koja je i dovela do Oktobarske tragedije.

I još nekoliko reči o emigraciji, u čemu Zagorka Golubović vidi zasluge grupe profesora, te piše: „... interesantno je napomenuti da su po isključenju sa fakulteta svi dobili pasoše nazad, ali nijedan profesor nije emigrirao“. Naravno, to je veoma pohvalno, ali opet treba uzeti u obzir relativnu blagost progona kojem su bili podvrgnuti. Njih niko nije sudio za članke koje su nastavili objavljivati na Zapadu. S vremena na vreme su predavali kao gostujući profesori na zapadnim univerzitetima (recimo, Mihajlo Marković u Americi), pasoše su imali, a državljanstvo niko nije ni pokušao da im oduzme.

Čudan je taj podozrivi i negativni odnos bivših (o sadašnjim da i ne govorimo) marksista i komunista prema političkoj emigraciji. Osnivači komunističkog pokreta Marks i Lenjin su veći deo svog svesnog života proveli kao politički emigranti (prvi u Engleskoj, drugi u Švajcarskoj). Ista je situacija s Trockim i većinom lidera boljševičkog pokreta. I ne samo boljševičkog. Osnivanje Masarikove Čehoslovačke Republike se 1918. uopšte desilo u Americi, u Pitsburgu, gde su tada najznačajniji opozicioni politički lideri iz Austro-Ugarske živeli u emigraciji. Moglo bi se ređati beskrajno mnogo primera toga da su upravo dugogodišnji emigranti odlučno uticali na sudbine svojih naroda bilo pozitivno, bilo negativno. I pri svemu tome mora se naglasiti da je emigracija sama po sebi neobično teško i mučno iskustvo.

Što se tiče disidentske emigracije, neophodno je naglasiti da zbog prirode disidentske borbe za pravno društvo, većina najistaknutijih disidenata nije sama otišla u emigraciju, već je bila nasilno izbačena iz svojih zemalja.

Drugima su za vreme boravka u inostranstvu oduzimali državljanstvo, te nisu dozvoljavali povratak u domovinu. To je bio slučaj sa pesnikom Josifom Brodskim, muzičarem Mstislavom Rostropovičem, teatarskim rediteljem Jurijem Ljubomovim i bezbrojnim drugim. Slično je bilo i sa poljskim filozofom Lešekom Kolakovskim. Od jugoslovenskih disidenata jedino sam ja, i to posle već deset godina boravka na Zapadu, bio lišen državljanstva i to rešenjem Republičkog SUP-a BiH, zbog toga

što sam „... svojim radom u inostranstvu naneo štetu međunarodnim i drugim interesima Jugoslavije...“ Međutim, godinu dana kasnije Vrhovni sud BiH mi je državljanstvo vratio. To su već bila druga vremena i interesantno je napomenuti da je celi slučaj izazvao lavinu protesta u zemlji, te da je čak nekolicina iz grupe profesora (uključujući i Zagorku Golubović) 11. januara 1989. potpisala peticiju Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja upućenu Predsedništvu SFRJ i Predsedništvu SR BiH sa zahtevom da mi se vrati državljanstvo. Dakle, da je Jugoslavija potrajala još koju godinu, verovatno bi se formirao jedan zaista široki disidentski pokret u kojem marksisti ne bi okretali glave od „desnih disidenata“.

Kao što sam već pomenuo, to „desni“ disidenti je veoma netačna i uslovna karakterizacija. Mnogi od nas smo poznavali ne samo komunističku praksu već i celu dogmatiku marksizma, ne manje od autora iz „Praxisa“. I nismo marksizam dogmatski odbacivali, već smo voljom sudbine nešto brže ideološki evoluirali nego grupa beogradskih profesora. Dokaz tome može biti polemika o Marksovom pojmu otuđenja koja je vođena na stranicama londonskih časopisa „Encounter“ i „Survey“ 1972. Đilas je kritikovao samu Marksovu ideju „otuđenja“, a ja sam branio Marksa od Đilasa. I Đilasov i moj tekst je iste godine štampala Tošićeva „Naša reč“ na srpskohrvatskom kao brošuru, a u Beogradu se taj moj tekst pojavio tek 1990. u mojoj prvoj knjizi štampanoj u Jugoslaviji – *Leto moskovsko – Đilas protiv Marksa* (izdanje „Novo Delo“).

Dakle, da završim: nije mi ni na kraj pameti bilo da „omalovažavam“, kako kaže Z. Golubović, praksisovce, a naročito ne beogradske. Međutim, zaista je njihovo disidentstvo bilo najblažeg tipa. Oni nisu bili u potpunosti izbačeni iz sistema, a na osnovu čega se u svetu davao naziv – disident. A naš pokušaj osnivanja sličnog, ali nemarksističkog i otvoreno nezavisnog od Saveza komunista Jugoslavije, časopisa, 1966. godine, završio se hapšenjima, izbacivanjima sa posla, sudenijima, a za mene lično i dugogodišnjom robijom. Naravno, to nije nešto čime bi se čovek mogao hvaliti, ali može da osvetli fenomen disidentstva u totalitarnim (i autoritarnim) sistemima. To je i bio cilj mog razgovora s urednicima „Republike“.

O izazovima razvoja
demokratskog društva

DEMOKRATIJA SE OSVAJA

Neki se sad ovde bez vođe osećaju nelagodno, ali ako prođe neko vreme i ne pojavi se novi autokrata svi će se polako navikavati na demokratsku proceduru.

Jugoslovenski „disident broj dva“ iz doba komunizma Mihajlo Mihajlov od letos ponovo živi u Jugoslaviji. Posle penzionisanja vratio se (sa dvesta kutija knjiga!) iz Vašingtona, gde je kao profesor i predavač na univerzitetu živeo godinama. Prošli zimski semestar je, međutim, držao predavanja u Moskvi, pa ga pitamo da li su ta tri grada – Vašington, Moskva i Beograd – tri potpuno različita sveta.

„Ne, Moskva je“, kaže, „veoma nalik Beogradu u političkom i egzistencijalnom smislu, po ubistvima, kidnapovanjima, mafiji. Jedino što je tamo malo čvršći čovek, Putin, na vlasti“.

Pitamo ga i šta za Amerikance znače nedavni avionski napadi na Vašington i Njujork, a on odgovara da je užasno to kad se u jednom društvu rodi strah, jer tamo ima straha.

„Ljudi onda relativno lako pristaju na to da im prisluškuju telefone i da budu doneti zakoni koji proširuju prava policije. S tim što nekome nesigurnost građana uvek odgovara i nastoji da je održi, jer tako može da ojača svoju vlast. Čim su slobode limitirane, nečija je vlast veća“, ističe naš sagovornik.

Ko je manipulisan

Kako Mihajlov komentariše to što su Amerikanci, uz odobravanja iz sveta, bombardovali ceo Avganistan, iako je za terorističke napade odgovorna jedna teroristička organizacija?

„To je većito aktuelno pitanje. Postavljeno je i posle bombardovanja Drezdena 1945. godine i atomskih bombi bačenih na gradove u Japanu. Pa i u drugim situacijama kad je stradalo nedužno stanovništvo. Ali, to ne znači da građani uopšte nisu odgovorni za vlast koju imaju. U demokratskim sistemima su odgovorni, ali u nedemokratskim takođe. Jer, kao što je rekao Gete, svaki narod ima vlast koju zaslužuje.“

Mada su i mogućnosti manipulacije građanima velike?

„Teško može biti manipulisan onaj ko se tome suprotstavlja. Jer i u vreme Trećeg rajha u Nemačkoj bilo je onih koji nisu verovali u propagandu nego su potajno slušali Bi-Bi-Si.“

I vi lično niste hteli da budete predmet manipulacije šezdesetih godina, u vreme kad je Titov režim ovde imao veliku podršku?

„Ja sam slučajno uleteo u to. Nisam hteo da budem „disident“, ali posle pada Hruščova moji tekstovi su Sovjetima zasmetali...“

Kako Mihajlov doživljava političke promene do kojih je u Srbiji došlo posle poraza Miloševića?

S više optimizma, kaže, nego većina njegovih prijatelja. Uočava ofanzivu monarhista i klerikalaca, što je i očekivano. Nije pristalica povratka monarhije.

„Nije problem u monarhiji jer mnoge evropske kraljevine i carevine su demokratske zemlje. Ali ovde monarhija nije tako bezazlena, zbog odsustva demokratske tradicije. U današnjim demokratskim evropskim monarhijama po nekoliko vekova su vodili borbe za ograničenje vlasti monarha, i tako su Švedska, Norveška, Danska, Španija, Engleska – postale demokratske. Niko im nije poklonio demokratiju nego su se često krvavo borili za nju. Ovde nema te demokratske tradicije i zato bi vlast monarha bila opasna. Pogotovo što princ Aleksandar dugo ne bi mogao da shvati mnogo toga što se ovde dešava. Ni ja koji sam ovde živio 44 godine mnoge stvari sad ne mogu da shvatim“, objašnjava Mihajlov.

O Aleksandru Karadorđeviću inače govori veoma lepo. Upoznao ga je još 1978. godine u Čikagu kao čoveka izrazite demokratske kulture. „Kad bih se na izborima opredeljivao između njega i bilo kog od ovdašnjih političara, glasao bih za njega. Ali kao predstavnika neke partije, a ne monarha“, kaže.

Samodržavlju ima kraja

Povodom pominjanja princa Aleksandra pitamo profesora kakav je naš odnos prema vođama? Odgovara da su ljudi ovde, kao i u Rusiji, gotovo navikli na autoritarne lidere i samodržavlje. Ali i takva tradicija se može menjati. Primer za to je Kemal Ataturk, diktator koji je u Turskoj dekretom uveo višepartijski sistem. Isto je mogao i Tito da postupi. Da je uveo višepartijski sistem koji bi funkcionisao dok je on bio živ, ne samo da bi otvorio mogućnost za razvoj demokratije nego bi sačuvao Jugoslaviju.

Kod nas su višepartijski izbori održani deset godina posle Tita, i to prvo u federalnim jedinicama?

„Prema nekim procenama, čak bi se i Španija posle Franka raspala da su u toj zemlji bili prvo regionalni a ne federalni izbori. Ovde je, podseća Mihajlov, bilo obrnuto. A poznato je da na regionalnim izborima lakše pobeđuju nacionalisti, što se u Jugoslaviji i dogodilo.“

Da li posle Broza i Miloševića treba strahovati od pojave nekog novog autokrate?

„Mnogi narodi su se s tim problemom suočavali, pa i oni koji sad žive u demokratskim sistemima. Vekovima su imali vladare diktatore. U Francuskoj su oborili Luja, pa je došao Napoleon, kasnije Napoleon III. Ali je ipak došlo vreme za demokratiju. Tako će verovatno biti i ovde. Neki se sad čak nelagodno osećaju, jer nema vođe, ali ako prođe neko vreme i ne pojavi se novi autokrata, svi će se polako navikavati na demokratsku proceduru i demokratiju.“

Kažemo bivšem disidentu da se on posle 22 godine vratio da stalno živi u ovoj osiromašenoj i iscrpljenoj zemlji, ali da mnogi mladi ljudi upravo poslednjih godina odavde odlaze...

„To je“, odgovorio nam je, „veoma brojna nova emigracija, ali predsednik je da je ona – nenacionalistička. Bežali su od ratova, u potrazi za životnom perspektivom. Većinom su obrazovani, povezani kompjuterima. Mnogi se ljute kad ih pitate koje su nacionalnosti“.

Negde u Italiji izlazi jedan mesečnik na kojem piše: Izdavači su „omladina srpska i hrvatska“. Neke ranije generacije emigranata su zbog svog nacionalizma odigrale negativnu ulogu tokom nedavnih sukoba i ratova. Po toj analogiji nadajmo se da će ove nove imati pozitivan uticaj na Srbiju i Jugoslaviju.

„Politika“, 11. decembar 2001 (Branislav Radivojča)

Domaćin liderima

Dok je živio u Vašingtonu Mihajlo Mihajlov je dočekivao mnoge poznate ličnosti, ali i obične ljude iz naše zemlje. Upoznao je tamo i naše političare i stranačke lidere – Vuka Draškovića, Šešelja, Đinđića, Koštunicu...

„Pre nekoliko godina bio sam na prijemu u ambasadi Francuske ovde u Beogradu, na kojem sam sreo Koštunicu. On me je podsetio na to da je bio i kod mene u kući u Vašingtonu. Negde pred rat, on i Kosta Čavoški su bili kod Predraga Pajića, kustosa u Kongresnoj biblioteci, našeg čoveka, i Pajić ih je doveo u moj stan. Međutim, te posete gotovo da se nisam setio, jer puno je sveta proteklih godina dolazilo“, priča Mihajlov.

Solženjicinov orijentir

„Usamljenik koji diše snagom svoje vere u snagu intelektualnog čina, Mihajlov je mnogima bio pravo otkriće i nije nimalo slučajno što će ga A. S. Solženjicin u delu *Arhipelag Gulag* pomenuti kao nekog ko mu je bio duhovni orijentir na putu jedne pobune protiv ruskog komunističkog totalitarizma. Kada se godine 1964. vratio sa studijskog putovanja iz Moskve i počeo da objavljuje zapise pod naslovom *Ljeto moskovsko* usledila je intervencija sovjetskog ambasadora lično kod Tita koji je javno zatražio sudsko gonjenje... Osuđen je 1966. na tri godine koje je izdržao, kasnije 1974. na još sedam godina od kojih je izdržao tri i, konačno, pošao na Zapad kuda mu se nije išlo.“

Iz pogovora Mirka Đorđevića
u knjizi M. Mihajlova *Planetarna svest*

ŠTA JE TO LUSTRACIJA

Nema optužbi bez pokrića.

Najopasnija je lustracija bez zakona, ističe Mihajlo Mihajlov, nekadašnji disident. Mere lustracije je lakše primenjivati neposredno posle pada režima nego kasnije, kad se predstavnici starih vlasti učvrste u novim strukturama. Zato je najavljena lustracija ovde pomalo zakasnela, primećuje Mihajlo Mihajlov, naš nekadašnji veliki „disident“, podsećajući na to da su neki visoki predstavnici bivših garnitura i dalje na važnim položajima.

Skupština bi zato trebalo što pre da donese zakon o lustraciji i izabere komisije kojima bi bio omogućen pristup dosijeima. Veoma bi, pri tom, bilo važno da lustraciji ne budu izloženi samo oni koji su izvršavali naređenja nego i oni koji su ih izdavali. Utisak je, međutim, da se do ovih drugih dolazi veoma teško, o čemu rečito govori i mnoštvo nerazjašnjenih ubistava s političkom pozadinom.

„Najviše se o lustraciji govori u pravosuđu, ali iz ličnog iskustva znam da su mnoge sudije samo izvršavale, i to nevoljno, nečije naloge. Zato bi komisije trebalo da pronađu nalogodavce, a ne samo izvršioce. Bez nalogodavaca, biće to polovične mere.“

Na pitanje da li postoji opasnost da se lustracija pretvori u „lov na veštice“ Mihajlov odgovara da ta opasnost postoji, ali da je ona mnogo veća ako nema zakona o lustraciji. Bez jasnih zakonskih odredbi koje bi precizno regulisale ko podleže ovim merama, „lova na veštice“ može biti, što u atmosferi stalnih političkih obračuna nije nimalo nerealna opasnost.

Potpuna javnost

Zakon bi zato trebalo što pre doneti, formirati komisije i omogućiti im uvid u celokupnu dokumentaciju. Rad komisija mora biti potpuno otvoren za javnost da bi se izbegla bilo kakva pomisao na njihovo nepravedno postupanje. Zakon je pre svega zato i potreban: da se niko ne optužuje bez pokrića i bez javne odgovornosti za optužbe. Na primedbu da se pre naglašava značaj policijskih dosijea kao ne baš pouzdanih dokumenata iz prošlosti za donošenje tako važnih odluka kao što su

mere zabrane obavljanja javnih funkcija, Mihajlov odgovara da dosijei zaista mogu biti i falsifikovani. Ali, oni su samo jedan, i to svakako ne glavni, izvor saznanja.

Nekadašnji „disident broj dva“ („broj jedan“ je bio Đilas) kaže da su apsurdni predlozi da lustracija obuhvata period od 1945. do danas. Jer, mnogi kandidati za lustraciju iz ranijih decenija ne samo da nisu aktivni u politici nego „nisu ni među živima“. Zato je, uzimajući u obzir to da bi ovaj režim trebalo da se distancira od prethodnog, logično da se mere odnose na devedesete godine.

Druga je stvar što istovremeno treba rehabilitovati žrtve ranijih procesa, ali to nije u domenu komisija za lustraciju. Rehabilitacija je potrebna, kao što je bila i u Sovjetskom Savezu, kad su još u vreme Gorbačova pregledali presude i donosili dokumente o tome da je „taj i taj nevin represiran“. Za umrle, rodbina je dobijala takve dokumente.

Kako lustrirati one koji su pripadali bivšem režimu, a u međuvremenu su „pretrčali“ na stranu političkih pobednika? Mihajlov kaže da je to stari problem. Uvek će oni koji su prebegli na pobedničku stranu biti manje ili uopšte neće biti predmet lustracije. Ali, ako su njihova ogrešenja o nečija prava bila očigledna, ni oni verovatno neće izbeći postupak. Smisao lustracije i jeste u tome da očigledni primeri zloupotrebe položaja budu sankcionisani zabranom obavljanja javnih funkcija, što treba da doprinese ozdravljenju društvene klime i porastu poverenja građana u javne službe – policiju, sudstvo, upravu, medije...

Gorko iskustvo

Mihajlo Mihajlov je, inače, na drastičan način i sam svojevremeno osetio kako to tužiocima, policija i sudovi izvršavaju naloge političara. S tim što je nalog za njegovo hapšenje daleke 1965. godine saopštio Tito lično.

„Mene su tri dana ‘supovci’ u Zadru, gde sam radio kao asistent na fakultetu, držali zatvorenog, a da nisu znali zbog čega su me zatvorili. Pitali su me šta sam to napisao kad me je drug predsednik pomenuo u govoru. Uhapsili su me posle Brozovog govora okružnim javnim tužiocima u kojem je rekao da političari, eto, moraju da skreću pažnju tužilaštvima na to šta je krivično delo.

‘Tamo neki Mihajlov kleveće bratski Sovjetski Savez, što je novi vid dilasovštine...’

Titov govor je objavljen na prvim stranama svih novina, a ja sam tog 4. marta, kao i obično, otišao na fakultet. Usput sam kupio novine, ali ih nisam čitao. Ušao sam u zgradu u kojoj su me svi tako gledali da

sam prvo otišao u toalet da se vidim pred ogledalom misleći da na mom licu nešto nije u redu. Otišao sam zatim u kabinet, u koji je odmah ušao jedan vanredni student za kojeg se ispostavilo da je ‘supovac’. Odmah us vrata je rekao: ‘Profesore, dođe vrijeme’. Za njim su ušla dva milicionera i dva svedoka.

Tek u zatvoru sam pročitao Titov govor. Posle deset dana, bez ikakvog zakonskog osnova, na fakultetu su prekinuli radni odnos sa mnom“, priseća se nekih detalja iz svog slučaja hapšenja – jednog od najdrastičnijih primera kršenja ljudskih prava zbog zadovoljenja političkog hira.

„Politika“, 6. jun 2002 (Branislav Radivojša)

Provincijalne rasprave o „srpskim deobama“

LIČNI STAV

*Povodom „Apela petorice“, „Ravnogorske čitanke“ i felj-
tona „Neminovna tragedija Draže Mihailovića“.*

Osećam potrebu da objasnim čitaocima „Danasa“ zašto sam posle potpisivanja „Apela petorice“, objavljenog istovremeno u ovom listu i u „Politici“ 19. juna, objavio članak (štampan kao feljton) o tragediji generala Mihailovića koji su mnogi shvatili kao tekst upravo suprotan idejama „apela“.

Naime, posle emitovanja nekoliko nastavaka serije „Ravnogorska čitanka“ na RTS-u, a naročito posle pomenutog apela štampanog pod naslovom „Izazovi zdravoj pameti“, koji sam imao čast da potpišem zajedno sa gospodinom Desimirom Tošićem, Mirkom Tepavcem, Živoradom Kovačevićem i Aleksandrom Nenadovićem, u štampi je započela žučna polemika o četnicima, partizanima, građanskom ratu u Srbiji i o antifašističkoj borbi. I u „Danasu“ i u „Politici“ objavljuju se pisma čitalaca i feljtoni u nastavcima o vremenu Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Kako to obično biva u sredinama naviklim samo na „crno-bele“ kvalifikacije, malo ko je primetio da se u „apelu petorice“ „Ravnogorska čitanka“ pominje samo u dve rečenice te da je ceo apel uperen protiv mogućnosti obnavljanja građanskog rata, između ostalog i pokušajem glorifikovanja i mitologiziranja pokreta otpora Draže Mihailovića skoro na isti način kako je to rađeno pri stvaranju „titovskog mita“. U onom delu „Čitanke“ koji sam imao prilike da vidim, to je veoma uočljivo. Dok je u vreme komunističke Jugoslavije plakat-poternica okupacionih vlasti iz 1943. bio reprodukovana samo sa Titovim likom, u „Čitanci“ je taj isti plakat pokazan samo sa Dražinim likom. U stvarnosti, plakat je imao oba lika i za oba lidera konkurentskih pokreta otpora nudila se ista cena „za živog ili mrtvog“ – 100.000 zlatnih rajhsmaraka.

Jedna je stvar revizija istorije i demontiranje „titovskog mita“, a sasvim druga stvar građenje novoga, ovoga puta Dražinog mita i to u Bulajićevom stilu. Eto, to je i bio razlog zašto sam objavio članak o generalu Mihailoviću napisan skoro pre tri decenije i to napisan ovde,

a ne u emigraciji, u vreme kada su mnogi današnji Dražini „nastavljači i sledbenici“ još aktivno učestvovali u tridesetogodišnjoj kampanji blaćenja generala u jugoslovenskoj štampi. Članak je bio napisan na ruskom, za rusku publiku i u originalu naslov je bio „Zakonita tragedija“. Desimir Tošić je članak dao prevesti i štampao ga u londonskoj „Našoj reči“ koju je tada uređivao, odakle je i preštampan za „Danas“. U to vreme je bio preveden na glavne svetske jezike i izazvao je ne mali interes, i to ne samo u dijaspori.

Činjenica da se na suđenju, koje mi je uskoro posle toga bilo održano u Novom Sadu, taj članak uopšte nije ni spominjao, iako je figurirao u istrazi, govori o političkoj mudrosti tadašnjih vlastodržaca jer sam ja bio spreman dokazati svaku reč iz tog teksta te sam suđen zbog nekih drugih članaka. Naravno, to bi mi malo koristilo da već skoro celu deceniju nisam bio poznati disident te da svim mojim suđenjima nisu uvek prisustvovali brojni predstavnici svetske štampe.

Nažalost, u ne baš najboljem prevodu, u „Našoj reči“ članak je skraćena a mnogi akcenti su pomereni. Osnovna ideja tog teksta jeste da je poraz pokreta Draže Mihailovića u građanskom ratu bio potpuno zakonit i neminovan te da je umnogome ponavljao poraz belih armija iz vremena građanskog rata u Rusiji (1918–1922). Naravno, to uopšte ne znači da je general bio izdajnik i kvistling. Sama po sebi je neozbiljna optužba da je Mihailović kolaborirao s okupatorom dok su tokom celog rata, skoro od samog početka pa praktično sve do kraja 1944, u njegovom štabu bili engleski i američki oficiri za vezu. Da su pojedini lokalni komandanti četničkih odreda to činili – nema nikakve sumnje, kao uostalom i četnici Koste Pećanca koga su pripadnici pokreta generala Mihailovića upravo zbog toga likvidirali. Nema nikakve sumnje ni u to da su klali. Partizani su streljali i u tom su smislu bili moderniji (što je i bio jedan od razloga zašto su pobedili), međutim, veliko je pitanje koji pokret je ostavio više žrtava za sobom.

Komunisti su bili nadmoćniji po tome što je partizanski pokret bio internacionalan ili nadnacionalan. U jednoj mnogonacionalnoj zemlji, kao uostalom i na celoj našoj planeti, nikakav nacionalistički pokret ne može pobediti na dugu stazu. Naravno – nije marksizam mobilisao mase u NOB-u, ali je internacionalizam – titovsko „bratstvo-jedinstvo“, davalo garanciju svakom učesniku da ga niko neće ubiti samo zato što pripada susednoj etničkoj grupi. Čak i partizanske pesme većinom nisu bile nacionalne. Najpoznatije i najpopularnije kao „Po šumama i gorama“, „Bilećanka“, „Komandant Savo“ i mnoge druge samo su prevedene sa ruskog, odnosno uzeta je ruska melodija. Sećam se komičnog slučaja

od pre tridesetak godina kada se u SFRJ na brojnim konkursima neko vreme aktivno tragalo za novom jugoslovenskom himnom koja bi zamenila „Hej Sloveni“. Tada su mnogi ozbiljni kulturni delatnici predlagali da se za himnu adaptira partizanska pesma „Po šumama i gorama“. Očito se ta pesma toliko srodila s partizanskim pokretom da se niko nije setio kako je to samo prevod ruske pesme „Po dolinama i po uzgorjama“, koju su, uzgred rečeno, u građanskom ratu pevali i crveni i beli (s raznim rečima), a potiče još iz vremena napoleonovskih ratova („Pesma sibirskih strelaca“).

Međutim, mit o „izdajniku“ generalu Mihailoviću je i te kako pomagao da se održi i učvrsti diktatura Komunističke partije. Današnji pokušaj stvaranja „obrnutog mita“ o vođi „trećeg srpskog ustanka“ takođe jedino služi duhovnom porobljavanju i, u krajnjoj liniji, ponavljanju građanskog rata – sada već s novim generacijama za koje je Drugi svetski rat daleka istorija. Da, zahvaljujući komunističkoj diktaturi, nije bilo mitskog odnosa prema NOB-u i Drugom svetskom ratu, današnje generacije bi na rat između četnika i partizana gledale isto tako ravnodušno kao na rat „crvene i bele ruže“ koji se vodio u Engleskoj pre nekoliko vekova. Svi smo mi potomci i četnika i partizana, i Kaina i Avelja, i besmisleno je danas obnavljati ravnogorsku ideju, monarhiju, školsku veronauku i slične stvari, te, naročito, raspirivati davnašnju mržnju i neprijateljstva. Kuda to vodi najbolje pokazuje rat u Bosni prisilno okončan pre sedam godina.

Ako se pri kretanju u prostoru, ukoliko se pokaže da je izabrani pravac čorsokak, može vratiti na polazište i krenuti drugim putem, u vremenu, to jest u istoriji, to je nemoguće. Ka izabranom cilju moguće je ići samo bez vraćanja na polaznu tačku i krenuti sa mesta u kojem se u datom trenutku nalazimo (ukoliko sam cilj nije tek povratak na prethodno stanje). U istoriji povratka nema. Svaka restauracija je tragikomična. Setimo se restauracije kraljevske kuće Burbona posle pada Napoleona prvog ili kasnijeg „carstvovanja“ Napoleona trećeg u Francuskoj, što je dalo povoda Marksu da primeti kako sve što se u istoriji ponavlja prvi put se odigrava kao tragedija, drugi put kao farsa.

Međutim, i farsa može biti i te kako krvava, mada ne i dugoročna. Oni procesi protiv kojih su istupila petorica potpisnika apela – ideološko, političko, organizaciono itd. jačanje krajnje nacionalističke desnice, nije samo jugoslovenski specijalitet. U Rusiji, te u većini postkomunističkih zemalja, dešavaju se identični procesi. *Stoga mi izgledaju tako duboko provincijski rasprave o srpskim deobama u Drugom svetskom ratu te pozivi na nacionalnu slogu na bazi reakcionarne desne ideologije.*

Sve ono što se dešavalo na ovim terenima u prošlom stoleću nema nikakve specijalne veze sa Srbima i srpskom istorijom, već daleko više s velikim globalnim procesima dvadesetog stoleća, koji su se sinhrono odigrali na celoj planeti.

Kao što je mit o NOB-u bio preduslov za održanje titovske diktature u Jugoslaviji (a taj mit se nije mogao održati u slučaju priznavanja nepobitne činjenice da je general Mihailović zaista bio prvi vođa anti-hitlerovske gerile u Evropi, te da se na ovom tlu vodio prvenstveno građanski, a ne oslobodilački rat), tako je i mit o Oktobarskoj revoluciji poslužio za očuvanje diktature KPSS za mnoge decenije u Sovjetskom Savezu. Još i danas, ako pitate naše savremenike koga su oborili Lenjin i boljševici u Oktobarskoj revoluciji, u 99 odsto slučajeva dobićete odgovor: rusku monarhiju, cara Nikolaja drugog, stari i konzervativni društveni sistem. I malo ko ovde zna da je u februaru 1917. ruska monarhija oborena a car uhapšen bez ikakvog učešća boljševika (većina ih je na čelu s Lenjinom u to vreme bila u emigraciji u Švajcarskoj). Deset meseci kasnije Lenjin i boljševici su izveli državni udar i oborili Privremenu vladu na čelu s liderom Socijalrevolucionarne partije Kerenskim.

Mitovi, mitovi, mitovi... O broju žrtava u Jasenovcu, o broju streljanih u Kragujevcu, o broju izginulih u Drugom svetskom ratu itd., itd. Kao najbolji primer za ilustraciju upotrebe mitova u političke svrhe može se uzeti „evidencija“ o broju sovjetskih žrtava u Drugom svetskom ratu. U martu 1946, pošto je u gradiću Fulton u Sjedinjenim Američkim Državama Winston Churchill održao govor u kojem se obrušio na Sovjetski Savez zbog stvaranja „gvozdene zavese od Baltika do Trsta“, te porobljavanja Istočne Evrope (a taj govor se u historiografiji smatra za početak „hladnog rata“) – Staljin je dao intervju za „Pravdu“ u kojem je indirektno odgovorio na optužbe iz Fultona. On je podsetio na činjenicu da je Rusija često doživljavala vojne invazije sa Zapada (teutonske, Napoleonovu, Hitlerovu itd.) te da se mora zaštititi stvaranjem određene tampon zone prijateljskih država. Naročito je podvukao ogroman broj sovjetskih žrtava nacističke najezde među vojnim i civilnim stanovništvom. Tih žrtava, rekao je Staljin, bilo je oko 7 (slovima – sedam) miliona (J. V. Staljin, *Sočinjenja*, tom 3/XVI, str. 38–43, 1946–53). Ta brojka je ušla u sve posleratne enciklopedije i uzimala se kao istinita.

Početakom šezdesetih godina, u vreme Berlinske krize, njegov naslednik Nikita Hruščov je u jednom govoru ustvrdio da je sovjetskih žrtava u Drugom svetskom ratu bilo 20 miliona. Kasnije, u vreme Brežnjeva, baratalo se cifrom od 30 miliona čime se opravdavalo stvaranje moćne armije, nuklearnog oružja i ogromne okeanske vojne flote.

Međutim, ipak je teško verovati da je Staljin umanjivao broj žrtava jer za to nije imao baš nikakvog razloga. Upravo suprotno.

Ili, recimo, mitovi o brojnim nemačkim divizijama koje su zbog borbi s partizanima bile vezani za ovo tlo umesto da se bore na Istočnom frontu. Prema pouzdanim istraživanjima, za borbu protiv partizana (sedam ofanziva) Nemci su koristili trupe koje su sa Istočnog fronta bile upućivane na odmor u Jugoslaviju. A šta bi tek bilo kada bi čovek poverovao u realnost popularne televizijske serije „Otpisani“ u kojoj se priča o herojskom otporu u okupiranom Beogradu. Prema veoma pedantnim nemačkim arhivima u toku okupacije Beograda od aprila 1941. do oktobra 1944. (kada su sovjetske trupe započele operaciju za oslobođenje grada), za sve tri i po godine rata ubijen je samo jedan nemački vojnik.

Nikakvog „pomirenja“ između nekadašnjih boraca suprotstavljenih snaga u građanskom ratu, a niti novih mladih snaga koje mnogi danas pokušavaju da uvuku u obnovljeni sukob, nema i ne može biti bez destrukcije još živućih ili danas nastajućih mitova. Apel petorice je uperen protiv danas nastajućeg mita u Srbiji, a koji je nacionalistička emigracija negovala preko pola veka. Moj članak o Draži Mihailoviću „Zakonita tragedija“, štampan kao feljton u „Danasu“, bio je uperen protiv mita na kojem se držala Titova diktatura, a pisan je upravo onih godina kada je posle pada „liberala“ počelo obnavljanje i učvršćivanje tog mita. Prema tome, nema ničeg kontradiktornog u tome što sam potpisao apel petorice i objavio „Zakonitu tragediju“.

Interesantno je napomenuti da me je ne mali deo srpske nacionalističke emigracije, očito osetivši da u *mojoj destrukciji Titovog mita nema elemenata podrške Dražinom mitu*, oštro napao upravo zbog tog mog članka o Draži. U čikaškim novinama *Srpska borba* lider organizacije „Dušan Silni“, dr Slobodan Drašković, sin nekadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, ubijenog u atentatu 1922, objavljivao je članke o tome da ja „rehabilitujem generala Mihailovića kao Titov agent“, da je moja rehabilitacija Draže Mihailovića samo moralni i politički udar za srpski narod i „državnički plus“ za Broza, te da je srpskim četnicima najmanje potrebna takva „rehabilitacija“ njihovog vođe.

„Draža je ubijen, četnički pokret je slomljen, srpski narod je porobljen. U toj situaciji, i to posle 30 godina ispunjenih i sovjetskom i zapadnom pomoći Brozu, komunistička ‘rehabilitacija’ Draže Mihailovića i srpskih četnika od strane Broza značila bi njihovu potpunu istorijsko-političku likvidaciju. Broz bi priznao da Draža nije bio izdajnik i kolaborater okupatora, a srpski narod bi iz silne zahvalnosti za Brozovu dobrotu u državništvo imao da se pomiri s komunizmom. Operacija

‘rehabilitacije’ značila bi da Draža i četnici pripadaju prošlosti i da se jednom za svagda skidaju sa dnevnog reda“, pisao je vođa organizacije „Dušan Silni“.

Kasnije, 1975, kada sam ja već po drugi bio put osuđen i nalazio se na izdržavanju kazne u Sremskoj Mitrovici, dr Slobodan Drašković je objavio te svoje članke u knjižici koju je nazvao *Titoizam, đilasizam, mihailovizam*. Uzgred rečeno, iz nekih reakcija na feljton još uvek se provlači titovski odnos prema „neprijateljskoj emigraciji“. Zaista je krajnje vreme da se shvati da je masovna emigracija najbolji dokaz bolesnog društva. Zdravo društvo ima opoziciju, bolesno – emigraciju. To je aksiom, bilo da se radi o političkoj ili ekonomskoj emigraciji.

„Danas“, 30. avgust 2002

PROVETRAVANJE KNJIGA

Vratio se nakon 23 godine. Vratio se i kaže kako nije imao nameru da u Americi provede ceo život. Vratio se Mihajlo Nikolajevič Mihajlov (67).

„Zbog čevapčića“, kaže u šali. Finansijski je nezavisan jer se nedavno penzionisao. Kako je samo dvadesetak godina radio u SAD, žali se da mu je penzija za Ameriku veoma mala, ali za Beograd sasvim dovoljna. Međutim najvažniji razlog njegova povratka jeste taj što kao istraživač želi da živi u Beogradu. Ima osećaj da se upravo ovde, na Balkanu, mora pojaviti jedna sinteza, koja će imati značaj daleko veći od regionalnog. „Na Balkanu su se spleli svi najdramatičniji svetski problemi – politički, ekonomski, socijalni, religiozni, etnički i moralni. Rešenja za njih pronađena ovde biće univerzalna“, kaže Mihajlov.

Gospodine Mihajlov, kada ste se prvi put sreli sa knjigom i kojom?

„Još u detinjstvu. Sećam se prve knjige koju sam pročitao: *Legenda o Tilu Ujlenšpigelu*. To je poznata holandska bajka.“

Vaš maternji jezik je ruski, da li ste čitali i ruske bajke?

„Da. Mi smo kod kuće u porodici govorili ruski, sestra i ja. Sestra je tri godine mlađa, tek sa decom na ulici, pa onda u školi, naučili smo srpski tako da sam čisti bilingvista.“

Vi ste čovek knjige, Vaše studiranje je takođe vezano za književnost.

„Studirao sam prvo dve godine svetsku književnost u Beogradu. Svetsku književnost je otvorio profesor Đurić. Nakon dve godine studiranja u Beogradu otišao sam u Zagreb na komparativnu književnost, diplomirao '59. godine, pa sam dobio stipendiju za postdiplomske studije. To sam završio, a onda mi je primljena teza za disertaciju o romanima Dostojevskog, ali to nikada nisam odbranio jer sam bio uhapšen. Mnogi poznati ljudi iz sveta književnosti studirali su samnom: Danilo Kiš, Mirjana Miočinović, Muharem Pervić, Adem Demačić, Pero Mužijević...“

Vi ste uhapšeni zbog teksta objavljenog u „Delu“. Taj reprezentativni časopis uređivao je Pervić koga ste pomenuli?

„Delo' je zajedno sa Pervićem uređivao Milosav Mirković. Ne znam ko je od njih dvojice doneo odluku da se moja knjiga štampa. Te '64. godine sam radio kao asistent pri katedri za rusku književnost u Zadru. To je bila, tada, filijala Zagrebačkog sveučilišta, pa sam predavao modernu rusku književnost, a u okviru kulturne razmene između Jugoslavije i SSSR-a proveo sam pet nedelja u Moskvi i Lenjingradu. Uzevši u obzir da sam pisao o sovjetskoj kulturi i literaturi, i pošto govorim ruski, nije mi bilo teško da se sretmem sa nekoliko desetina pisaca i sa nekima za koje tada niko nije znao. Među tima koji su tada bili nepoznati i u Jugoslaviji i na Zapadu bio je i Bulat Okudžava.“

Od tog putovanja nastala je knjiga?

„Da, nastala je literarna reportaža *Leto moskovsko* koja je trebala biti štampana u tri nastavka u časopisu 'Delo'. Ali. Šta se desilo? U oktobru '64. godine pao je Hruščov. Situacija se izmenila i novi trijumvirat Brežnjev – Kosigin – Podgorni pokušao je nekakvu restalinizaciju. Posle drugog nastavka moje literarne reportaže *Leto moskovsko* u februarском broju 'Dela' za 1965. sovjetski ambasador Puzanov je napravio zvanični protest. Tito, koji je stalno pokušavao da balansira između istoka i zapada, osetio je da treba da reaguje i onda me je, na nekoj konferenciji okružnih javnih tužilaca, napao rekavši da je to što pišem napad na bratski Sovjetski savez, da je to nova forma dilasizma. Istog dana kada je njegov govor štampan u novinama ja sam uhapšen.“

Koliko ste proveli u zatvoru?

„Tada, prvi put, u zatvoru sam proveo 40 dana, u istrazi. Potom sam pušten, pa sam u aprilu 1965. osuđen na godinu dana. U junu je po prvi put u nekoj socijalističkoj zemlji trebala da bude održana konferencija svetskog PEN-a, na Bledu. *Leto moskovsko* je već počelo da biva prevedeno i inostranstvu, a Artur Miler, tadašnji predsednik svetskog PEN-a, postavio je uslov jugoslovenskim vlastima: ili će Mihajlo Mihajlov biti oslobođen, ili se konferencija neće održati na Bledu. Dve nedelje pre konferencije Vrhovni sud Hrvatske uslovio je moju kaznu tako da tada nisam išao u zatvor. Godinu dana kasnije, '66. godine pao je Ranković na Brionskom plenumu i izgledalo je kao da počinje talas liberalizma. Bio sam na slobodi, ali sam izgubio radno mesto, pa sam izgubio pasoš i mogućnost da štampan bilo šta u Jugoslaviji. Međutim, nakon tog talasa liberalizacije izgledalo je da će se moći koristiti jugoslovenski

zakon koji je tada predviđao da pet građana ima pravo i mogućnost da osnuju nezavisno glasilo. Sa prijateljima iz Beograda, Zagreba, Zadra, Sarajeva, Novog Sada pokušao sam, u avgustu '66. godine, da osnujem nezavisni časopis. Ali, bio sam uhapšen i tada, u septembru, osuđen na godinu dana. Robijao sam u Mitrovici, a 22. novembra su me prebacili u Centralni zatvor i tada su iz Zagreba, Zadra i drugih gradova prebačeni moji drugovi koji su nastojali da formiraju nezavisni časopis. Počeli su sa istragom, navodno smo se udružili protiv naroda i države. Ostale su držali samo po par meseci, a mene su u proleće '67. godine osudili na četiri i po godine. Vrhovni sud Srbije je smanjio kaznu na tri i po godine i to sam odležao.“

Drugi put ste uhapšeni '74. godine. Smatra se da je s Vašim hapšenjem doveden u vezu takozvani Barski kongres neokomunističke partije.

„To je bila jedinstvena stvar u komunističkim zemljama. Druga komunistička partija održala je ilegalni kongres pa je UDBA počela da hapsi sve moguće bivše ibeoovce. Zapadna štampa je pisala tada da se Jugoslavija približava zapadu i da se hapse svi prosovjetski elementi. Jasno je bilo da će nekog 'prozapadnog' morati uhapsiti, kao protivtežu.

U to vreme sam pisao u 'Njujork tajmsu' i nekim drugim američkim časopisima pa sam uhapšen u oktobru '74. godine. U februaru '75. godine, u Novom Sadu, osuđen sam na sedam godina zbog četiri članka, ali je krajem '77. godine u Beogradu bio nastavak Helsinške konferencije i bila se podigla dreka što me osuđuju zbog članaka objavljenih u najuglednijim svetskim novinama. Pomilovan sam nakon tri godine i dva meseca što je čak bilo protivno zakonima, jer je propis da se bar pola kazne odleži kako bi bilo moguće pomilovanje. Uglavnom od '65. do '78. godine čak više od pola vremena sam proveo u zatvorima. Ni sloboda mi nije bila laka. Godinama sam bio praćen na japanski način. Ne prate vas da bi videli s kim se srećete, već da bi drugi videli da ste praćeni.“

U zatvoru ste štrajkovali glađu čak 43 dana. Jednom ste izjavili da ste posle sedam dana gladovanja bili u blaženstvu.

„Gladovati je teško samo prvih sedam dana. Posle toga prestajete osećati bilo kakvu glad, valjda telo pređe na unutrašnje rezerve i zaista se nikada nisam lepše osećao.“

Da li je Vaš odlazak u Ameriku bio iznuđen od strane tadašnjih vlasti?

„Bio je kao ponuda. Po izlasku iz zatvora nastavio sam da pišem. Nisu mogli ponovo da me hapse nego su u martu '78. godine dvojica iz

UDB-e pokucala na moja vrata. Mislio sam da će da me hapse ili da me pretresaju, a oni su mi rekli: 'Vi ste tražili pasoš. Hoćete li pasoš?‘“

Dobili ste pasoš i otišli u Ameriku.

„Čim sam otišao u Ameriku Okružni sud u Beogradu je sazvao konferenciju za štampu i saopštio da je protiv mene izdat nalog za hapšenje. Ja sam već bio u Americi i mogu reći da sam imao veliki publicitet, stalno sam negde istupao, kongresmeni i senatori su me zvali na razne večere, lančeve i slične prigode. Međunarodna Liga za ljudska prava mi je dodelila svoju nagradu za 1978. godinu. Nekoliko drugih sličnih organizacija – takode. Prve godine mog boravka u Americi imao sam jednu turneju. Za dva meseca obišao sam 36 država, bila je to komercijalna turneja, držao sam predavanja na univerzitetima, zapravo uvek jedno predavanje: 'Jugoslavija juče, danas i sutra'. Nakon toga sam počeo da radim kao vizing profesor na univerzitetima jer je moja knjiga o ruskoj literaturi *Ruske teme* tada bila veoma popularna u univerzitetskim krugovima.

Predavao sam prvo na Jejlju (Yale), potom dve godine na Univerzitetu Virdžinija, onda godinu dana na Ohaju. Posle sam predavao u Škotskoj, u Glazgovu, pa u Zigeni, u Nemačkoj i imao sam takve šanse do kraja života, međutim, veoma je naporno stalno se seliti, a i bio sam u specifičnoj situaciji, nije mi bilo lako da se stacioniram negde, sinatrali su me previše politički poznatim, te ovo, te ono.“

A '86. godine ste došli na Radio Slobodna Evropa. Kasnije ste mnogo puta, a jednom i u moj mikrofon, davali izjave za Slobodnu Evropu, ali vi niste bili novinar?

„Bio sam ideološki i intelektualni analitičar i komentator za ceo komunistički blok. Bio sam pola godine u Minhenu, a kasnije u Vašingtonu sve do '94. godine kada sam počeo da radim kao analitičar u Institutu Eliot koji se bavi međunarodnom politikom, a radi u okviru Univerziteta Džordž Vašington.“

Šta ruska književnost znači u Americi? Koliko je izučena, kako je prevođena, kako su je znali Vaši studenti?

„Ah, pazite, ruska književnost je ruska književnost i poznata je, naravno. Ako niko nema nikakvog pojma o jugoslovenskoj književnosti to je jedna činjenica, ali ruska književnost se zna. Ono što je mene zapanjilo je to što oni američki pisci koji su u Evropi užasno poznati i smatrali se klasicima – njih malo ko zna. Recimo Džek London, skoro niko nije

čuo za njega, a kažem vam da na svakom univerzitetu postoji slavistički centar i postoji masa ljudi koji poznaju rusku književnost. Od '65. godine, od kako sam uhapšen i preveden na razne jezike pišem na ruskom. Ova moja poslednja knjiga *Planetarna svest* je pisana na ruskom osim dva prva članka koja su u Jugoslaviji štampana '64. godine (šezdeset četvrte!!!). Jednostavno, pisao sam na ruskom zato što u svetu ima na stotine odličnih prevodilaca sa ruskog, a veoma malo sa srpskog jezika.“

Koliko su Vaši studenti u Americi znali za neke ruske pisce koji jesu veliki, ali nisu poznati kao Tolstoj ili Jesenjin? Da li su Vaši studenti znali recimo za Tjutčeva?

„Znate, na američkim univerzitetima imate uvek masu ljudi koji sve znaju. Većina je, nažalost, na daleko nižem nivou od evropskih, a pogotovu nemačkih studenata.“

Koliko studenti iz Amerike znaju o jugoslovenskim piscima?

„Da vam pravo kažem nisam sreo ni jednog koji bilo šta zna o nekom jugoslovenskom piscu. Pričao sam i o jugoslovenskim piscima, ali mi to, iskreno rečeno, nije bilo u opisu radnog mesta.“

Šta Vam je najviše nedostajalo u Americi?

„Amerika je drugi svet, druga kultura. Kad god letim iz Njujorka za London, iako je isti jezik u ta dva grada, vidim da je reč o drugoj kulturi. Eto, u Americi nema roštilja. Ima ga zapravo u Čikagu, dva sata leta od Vašingtona. Jednom su me uhvatili kad sam unosio suvo dimljeno meso u Ameriku pa sam morao da platim globu, verovatno su mi tada i stavili ime u kompjuter tako da više nisam smeo da krijumčarim suvo meso.“

Poslednje što je štampao Mihajlo Mihajlo je Planetarna svest, a šta je poslednje što je Mihajlo Mihajlov čitao?

„Danas sam čitao 'Danas'. U poslednje vreme sam slabo čitao jer sam bio malo bolestan, a bavio sam se sređivanjem biblioteke pa sam more toga pregledavao. Skoro sam se doselio u Beograd i još uvek se nisam navikao na normalan život.“

Da li ste u Beogradu uspeali da vidite sve prijatelje?

„Imam mnogo prijatelja i još uvek ih nisam sve video, ali većinu jesam iako sam preokupiran sređivanjem biblioteke. Osim što sam doneo

ogromnu količinu knjiga iz Amerike, veliki deo moje biblioteke se nalazio ovde na tavanu kod prijatelja, neke u garaži. Te knjige iz garaže pune su memle. Dakle, provetravam knjige.“

Godinama se bavite i modernom ruskom filozofijom. Šta možete reći o stremljenjima u ruskoj filozofiji dvadesetog veka?

„Deo poslednje knjige bavi se modernom ruskom filozofijom, neoidealizmom koji na neki način završava celi sklop evropske filozofske misli koji je započeo sa raspadom jedinstvene zapadnoevropske kulture srednjeg veka. Mislioci ruskog neoidealizma (Šestov, Frank, Loski, Bulgakov, Berdajev, Iljin i mnogi drugi) se sada štampaju u Rusiji, na zapadu su bili štampani već odavno samo što njihov uticaj još uvek nije toliko snažan kakav se može očekivati u budućnosti.“

Šta nam možete reći o ruskoj književnosti danas?

„Pratim je, prošli zimski semestar sam bio viziting profesor u Moskvi, predavao sam ruske političke mislioe dvadesetog veka i zapanjilo me, u Moskvi, bujanje kulturnog života. Inače, sve ostalo je kao i u Jugoslaviji. Ekonomska kriza, stalno nekoga ubijaju, kidnapuju, kao i ovde, nema bitne razlike, ali kultura buja. Ne možete naći kartu za pozorište, a u Americi su pozorišta poluprazna. I nova književnost je, moram to naglasiti, veoma interesantna i obećavajuća. Vredelo bi svakako prevesti mnogoslojni roman Viktora Peljevina *Čapajev i praznina* ili njegove pripovetke. Takođe i poneka knjigu B. Akunina – to su majstorski istorijsko-avanturistički romani. Oba pisca su prošle godine dobili najviše literarne nagrade u Rusiji. Takođe je interesantna Tatjana Tolstaja.“

Imali ste prilike da se srećete sa mnogim velikim piscima širom sveta. u Americi su to bili Josif Brodski i Vasilij Aksjonov. Šta nam možete reći o njima, bili ste Rusi u Americi.

„Brodskog sam retko viđao. On je bio u Njujorku, a ja u Vašingtonu, a sa Aksjonovim sam drugovao dugo. Često mi je dolazio u posetu i čuveni satiričar Vladimir Vojnovič koji je svakog leta živio i predavao na jednom koledžu u Baltimoru na pola sata od Vašingtona, a sada je napola u Minhenu, a napola u Moskvi. Mnogo sam se družio sa Vojnovičem. I osim toga došlo je vreme da masa pisaca i glumaca iz Moskve dolazi u Vašington iz Moskve i više nema podele na časopise koji se štampaju u emigraciji i u Moskvi. Nema više podele na emigraciju i neemigraciju.“

Smatrate da emigracija aktivno učestvuje u kulturom životu Rusije?

„Apsolutno. Mnogi časopisi kao što je ‘Kontinent’ koji je dugo izlazio u Parizu, učestvuju u kulturnoj politici Rusije i sada se štampa u Moskvi. Ruski pisci pišu za ruske časopise u Americi gde ima oko milion i po Rusa. U samom Njujorku izlazi najstariji dnevni ruski list ‘Novoje ruskoje slovo’ koji postoji od 1908. godine.“

Bunjin piše da samo (G)ospod Bog zna veličinu ruske duše.

(Smeh) „Dostojevski je govorio da je ruska duša malo preširoka pa je treba suziti. Verovatno ima nešto u tome, ali barem do sada ruski narod nije bio ekstremno nacionalistički. Sada, nažalost, sve više postoji tih nacionalističkih partija u Rusiji i ideologa nacionalizma pa čak i čistog nacional-socijalizma.“

Da li je kultura nemoćna da se izbori sa nacionalizmom?

„Ako pogledamo zapadnu Evropu videćemo da se nacionalizam rodio kada je došlo da raspada univerzalne srednjovekovne hrišćanske civilizacije, to jest nakon pojave protestantizma. Svaki deo je postao svoj jedini cilj i smisao. Prva velika nadnacionalna ideja posle renesanse je bio komunizam. Zato je i imao takav uspeh uprkos tome što je zasnovan na lažnim premisama. Danas si bio proleter, a sutra si vladajuća klasa. Sve je to bilo ni na čemu zasnovano i nerealno. Duboko sam ubeđen da bez jednog velikog, nadnacionalnog pokreta celi svet može završiti kao ova prethodna Jugoslavija. Vidite, svet sve više nalikuje na prethodnu Jugoslaviju, sve više se tuku i sve više se pojavljuje konflikata. Nema nadnacionalne ideje. Globalizam, to je lepo, ali to je samo ekonomija. Nema duhovnog, nadnacionalnog pokreta.“

Da li ta nadnacionalna ideja može biti produkt individue ili šire svesti?

„Verovatno šire svesti uz dodatak onog što se naziva „otkrovenje“. Ako ne računamo komunističku ideju, sve do sada postojeće nadnacionalne ideje (a to uključuje i univerzalističke religiozne pokrete) su plod otkrovenja – budizam, hrišćanstvo, islam. To nije stvar racia, ne možemo kompjuteru dati zadatak da izmisli nadnacionalnu ideologiju, ili bolje reći ideju jer je reč ideologija iskompromitovana. Ako u svetu trend bude išao ovim putem bojim se da će za dvadeset godina svaki sused sa svakim da se kolje. Mnogo o tome pišem u ovoj mojoj knjizi *Planetarna svest* koja je pre par meseci štampana na srpskom u Beogradu.“

Časopis „Sent“ br. 1
3. oktobar 2001 (Enes Halilović)

DISIDENTSKE KUTIJE

Petak, 27. septembra

Nikada u životu nisam pisao dnevnik. Uvek sam se čudio ljudima koji su, ponekad decenijama, to radili. Verovatno je to pitanje psihološko: kojoj grupi ljudi čovek pripada. U slučaju literata, u najširem smislu, postoje dve vrste ljudi. Jedne reprezentuju Tolstoj, Tomas Man i bezbrojni drugi koji su svakodnevno redovno pisali i čak po nekoliko puta prepisivali napisano, te najurednije vodili dnevnike celog života. Takve ljude najbolje simbolizuje knjiga *Ni dana bez napisanog retka* sovjetskog pisca Jurija Olješe. Drugi psihološki tip reprezentuju pisci kao što je Dostojevski, koji je mogao mesecima da se bavi raznoraznim stvarima, uključujući kockanje, a pisao je samo u krajnjoj nuždi, na brzinu, u poslednjem trenutku, često samo da bi na vreme predao već prodati rukopis.

Mada je neko vreme izdavao časopis „Dnevnik pisca“ to nije imalo nikakve veze sa svakodnevnim disciplinovanim vođenjem dnevnika. Ni najmanje se ne upoređujući sa Dostojevskim (ja sam samo publicista, u najboljem slučaju – esejista), moram priznati da pripadam ovoj drugoj psihološkoj grupi.

To je glavni razlog zašto mi se čini tako teškim zadatkom da napišem čak i dnevnik za jednu nedelju. Postoji i drugi razlog. Celog života su na mene veći utisak ostavljale knjige, i uopšte pisana reč, nego ljudi. Tako da mi je teško, ili čak nemoguće setiti se imena i lica stražara u zatvorima u kojima sam robijao, islednika i sudija koji su me sudili, pa čak i osuđenika sa kojima sam proveo zajedno mnoge mesece, pa i godine. Međutim, odlično se sećam knjiga koje sam tokom celog života, a ne samo u zatvoru, pročitao. Uzgred rečeno, ne znam da li je dosad negde bilo obnarodovano, ali u zatvorskim bibliotekama su se mogle naći brojne knjige koje su posle 1945. godine bile „počišćene“ iz svih drugih biblioteka. Tako sam u Požarevcu, a naročito u Sremskoj Mitrovici, pročitao brojne knjige nedostupne u Titovoj Jugoslaviji.

Iz svih ostalih biblioteka su bile odstranjene, u Srbiji, kako se priča po odluci Mitre Mitrović, ministarke kulture.

Verovatno je i to razlog zašto ne volim da putujem, niti mi mnogo daju daleka putovanja, mada je sudbina htela da obiđem skoro celi svet. Više doznam i dublje shvatim neki daleki grad ili egzotičnu zemlju čitajući o njoj, nego gledajući uživo. Zato će ovaj „dnevnik“ biti više inspirisan pročitanim iz novina ili časopisa nego iz iskustva neposrednog života.

Ali i u tome moram da učinim iznimku. Već celu godinu dana živim u Beogradu, posle povratka iz dalekih zemalja, gde sam proveo skoro četvrt veka. I verovatno zato me ljudi često pitaju – zašto sam se vratio u Beograd, imam li ovde porodicu. Ja odgovaram da je moja biološka porodica razbacana po celom svetu. Sestra sa porodicom živi u Vašingtonu, brat od tetke sa porodicom u Tjumenskoj oblasti, u Sibiru. Ali ovde u Beogradu, odgovaram – da, imam blisku rodbinu: to je porodica advokata Nikole Barovića, porodica dugogodišnjeg disidenta i restoratera Zdravka Gvera, porodica neverovatnih antičehovskih sestara Pejović i drugi mnogobrojni prijatelji, koji mi više znače nego samo biološki rođaci. Nedavno sam upravo sa njima proslavio svoj (pitaj Boga koji) rođendan.

Subota, 28. septembar

Već nedeljama se u nedeljniku „Vreme“ vodi spor o tome – da li sama po sebi pripadnost srpskom narodu zahteva osećaj krivice za učinjena zločina tokom prošle decenije. Mada se otvoreno ne govori, reč je ipak o tzv. „kolektivnoj krivici“. Stvar nije tako jednostavna kako izgleda na prvi pogled. Uzmite na primer bivšeg nemačkog kancelara Vilija Branta. On ne samo da nije bio hitlerovac i nacista, već se aktivno iz emigracije borio protiv nacizma, te u poraženu domovinu došao 1945. u uniformi savezničkih armija što će, „patriotski“ rečeno, biti u uniformi neprijatelja i okupatora.

Znači da ni najmanje nije bio kriv za nacističke zločine. Međutim, kada je kasnije postao kancelar, te predstavljao nemački narod, on je u poseti Poljskoj klekao na kolena pred spomenikom žrtava fašizma u znak pokajanja i molbe za oprostaj. Znači Sonju Biserko, advokata Srđu Popovića i druge njihove istomišljenike treba upitati – da li su spremni da odu u Zagreb, Sarajevo i u Prištinu da bi (upravo oni) klekli u znak kajanja za grehe srpskog nacionalizma, kao što je to učinio Vili Brant, koji nije pozivao druge, zaista odgovorne Nemce da to učine. To je bit svega, a ostalo su samo priče.

Nedelja, 29. septembar

Izbori. Otišao sam da glasam, mada moram da priznam, da je osnovni razlog za to bio taj, što sam hteo da vidim kako se to sada radi. Poslednji put sam učestvovao u „izborima“ negde sedamdesetih godina u Novom

Sadu, kada je postojao samo jedan kandidat, a samo učešće u „glasanju“ se ocenjivalo kao verno-podanički gest. Tada je bio popularan vic: Stvorio Bog Evu iz Adamovog rebra i rekao Adamu – biraj ženu. Istina, 1992. sam takođe učestvovao ali ne kao birač, već kao kandidat na listi Građanskog saveza. Naravno, izgubili smo izbore. Posle završetka izbora se kod mene kod kuće, na Obilićevom vencu, sakupilo društvanje prijatelja iz redakcije lista „Republika“, i istovremeno članova Foruma za međunarodne odnose, te smo sa strahopoštovanjem pili tridesetogodišnju domaću breskovaču. Zaista prava „medicina“. Tek posle takvog pića postaje jasno zašto Francuzi nazivaju prepečenicu „vodom života“. Balonče od dve litre te vode života sam dobio od mog dugogodišnjeg prijatelja ruskog pisca Aleksandra Genisa, kome su to blago poklonili u Vojvodini gde je u Čortanovcima boravio desetak dana u „radionici pisaca“. Otvorenu bocu nije mogao da unese u Ameriku, te je meni poklonio. Došli smo do zaključka, da naš zajednički prijatelj Sergej Dovlatov ne bi umro od posledica alkoholizma da je imao na raspolaganju takvu vojvođansku vodu života, umesto veštačkih modernih bučkuriša, koji se danas masovno piju i u Njujorku i u Moskvi.

Ponedeljak, 30. septembar

Danas su neke beogradske novine objavile informaciju o tome da je u Sjedinjenim Državama izašla nova knjiga o Nikoli Tesli u kojoj se govori o tome kako je Teslu budno pratio FBI. Setio sam se toga, da sam pre dvadesetak godina video u jednom letovalištu na Atlantskom okeanu, u memorijalnoj biblioteci Edgara Kejsija (Ceisy) u mestašcu Virdžinija Bič, nekoliko velikih svezaka, debelih kao tomovi neke enciklopedije, Teslinih ličnih zapisa o parapsihološkim temama. Naime, Kejsi je između dva svetska rata bio čuveni „hiler“, u transu je postavljao precizne medicinske dijagnoze, mada je bio potpuno neobrazovan medicinski. O njemu su u SAD napisani desetine knjiga, a memorijalna biblioteka u Virdžinija Biču (Beachu) je zgradurina od četiri sprata. Sumnjam da bilo ko u Jugoslaviji zna za te Tesline rukopise.

Utorak, 1. oktobar

Današnje novine saopštavaju da je predsedništvo jedinstvene organizacije Samostalnog sindikata preduzeća „Prva iskra“ u Bariču stupilo u štrajk gladu. Čelnici sindikata smatraju da preduzeće duguje radnicima pet do deset mesečnih plata. Drugim rečima – štrajk je protestni. Poslednjih godina se štrajkovi takve vrste veoma često održavaju širom Srbije. Kako imam lično i ne malo iskustvo sa štrajkovima gladu, čini mi se da ne bi bilo neinteresantno da se i čitaoci „Danasa“ upoznaju s tim – šta štrajk gladu zaista znači.

Prvo i prvo, postoje dve vrste štrajka glada: običan i „suvi“ štrajk. Suvi štrajk je kada štrajkač ne uzima baš ništa u usta, i ne pije vodu. Takav štrajk je veoma redak, jer se već posle desetak dana od nedostatka vode u organizmu umire. Kako protestni štrajk glada nema za cilj smrt, već postizanje određenih ciljeva, jer se javnost animira štrajkom, većina takvih gladovanja se vrši uz pijenje vode. Ma koliko da običnom čoveku to izgledalo strašno, štrajk glada uz vodu dovodi do fatalnog ishoda tek nakon oko dva meseca. Za vreme vladavine „gvozdene ledi“ Margaret Tačer u Engleskoj, osuđeni teroristi Irske oslobodilačke armije su stupili u štrajk glada sa ciljem dobijanja „političkog statusa“ u zatvoru, što britanska vlada nije priznavala teroristima.

Oko desetak terorista je stupilo u štrajk glada, i mada je svetska štampa mnogo o njima pisala, gvozdена leđ se nije pokolebala, te su sedmorica osuđenika umrla od gladi, ali svi nakon šezdeset, pa i sedamdeset dana štrajka.

Za vreme boravka u Kazneno-popravnim domovima u Požarevcu i Sremskoj Mitrovici, ja sam tri puta stupao u štrajk glada. Najduži je bio krajem 1975. i početkom 1976. godine u Sremskoj Mitrovici. Tada je nas desetak političkih osuđenika stupilo u štrajk, zahtevajući status političkih zatvorenika (prema zakonima Titove Jugoslavije postojao je samo „politički kriminal“) i one iste privilegije koje su imali komunistički zatvorenici u Mitrovici pre Drugog svetskog rata. Nas su odmah pozatvarali u odvojene samice, te nikakvog kontakta nismo imali. Neki zatvorenici su izdržali deset neki dvadeset dana, a ja sam gladovao 43 dana. Istina, posle 33. dana su mi počeli davati injekcije glukoze, a kada su mi noge otekle kao kod slona (od deproteinaze) došla je lekarska komisija, te valjda zaključila da će mi srce popustiti, te su svi moji zahtevi ispunjeni, izuzev osnovnog: stvaranja specijalnog odeljenja za političke zatvorenike. Argument je bio – da su svi ostali osuđenici odavno prestali da štrajkuju, a meni će se ispuniti svi moji lični zahtevi.

E pa moje iskustvo sa gladovanjem je sledeće: teško je samo prvih 7-8 dana, kada čoveka muči intenzivna glad. Posle toga se čovek neobično lako i lepo oseća i fizički i duševno sledeće 2-3 nedelje. Uopšte ne oseća glad, jer telo prelazi na sagorevanje unutrašnjih rezervi. Posle tog perioda pomalo fizički slabiji, te dobija vrtoglavicu nakon naglih pokreta. Kada danas čitam u novinama da su posle desetak dana štrajka glada neki učesnici u kritičnom stanju, primam to sa nevericom.

Sreda, 2. oktobar

Kuća mi je još prepuna kutija sa kojekakvim papirima. Naime imao sam 32 kutije veličine pola metra sa pola metra sa pola metra, prepune

papira (stari računi za struju, sudske presude, diplome, rukopisi, moji štampani članci, prepiska sa brojnim ljudima iz zemlje i sveta i tako dalje. Sve to u neredu i izmešano bez ikakvog reda. Veliki deo sam doneo sa sobom iz Amerike, a ponešto je i ležalo ovde kod prijatelja na tavanima ili u garažama preko dvadeset godina. U podrumu, gde sam posle preseljenja smestio sve kutije, vlaga je počela da razjeda papir. U tom trenutku mi je Arhiv Srbije ponudio da preuzme moj arhiv, i ja sam se veoma obradovao što će se interesantni i važni dokumenti (o disidentskom pokretu, o Demokratskoj internacionali i jugoslovenskoj demokratskoj emigraciji i tako dalje i tako dalje) – spasiti od propadanja.

Celi mesec je jedna mlada istoričarka iz Arhiva Ljubinka Skodrić radila sa mnom prebirući i odbacujući bezvredne papire, a ostatak je odvezen u Arhiv. Zaostale su još neke kutije, ali radu je već kraj. Sve će praktično biti spašeno od buđi i vlage. U arhivi huverovskog Instituta na Univerzitetu Stanford u Kaliforniji takođe se nalazi moja kolekcija, ali samo na engleskom. Počeo sam danas da pretresam ostatak kutija sa osećajem lakoće od izvršenog preteškog posla.

Četvrtak, 3. oktobar

Danas je ovde u posetu došao moj prijatelj i dugogodišnji saradnik iz Amerike Rusko Matulić. Zaista neobičan čovek. Splićanin, jugoslovenske orijentacije, elektroinženjer, čiji je hobi – bibliografija. Upravo hobi. To je kao da imate hobi da učite napamet ili prepisujete telefonski imenik. Dosad je Columbia University press izdala tri debele knjige njegovih Bibliografija (popis svih članaka i knjiga o Jugoslaviji objavljenih na Zapadu od 1945. godine). Preko deset godina je pisao i uređivao dvomesečni Bilten Komiteta za podršku jugoslovenskih disidenata (u okviru Demokratske internacionale) koji se izdavao od 1980. do 1991. u Njujorku na engleskom jeziku. Bilten je u svetu bio ocenjen kao najbolji izvor informacija o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji osamdesetih godina. Rusko Matulić je prvi put u Beogradu, te prvi put u Jugoslaviji posle 1944. kada je iz Dalmacije kao dečak prebačen u Italiju, pa odande u Afriku. Njegova supruga Zorica je Beograđanka. Uvek me je čudilo što se takvi beskrajno marljivi i pošteni ljudi druže sa mnom. Time se ponosim više nego svim nagradama koje sam podobijao u belom svetu.

„Danas“, 5–6. oktobar 2002

NACIONALISTI VIŠE NEMAJU GLASAČE U SRBIJI

U Beograd se nakon 23 godine iz Amerike vratio Mihajlo Mihajlov. On je jedan od najpoznatijih političkih zatvorenika i disidenata Titove socijalističke Jugoslavije i čovek koga Solženjicin u *Arhipelagu Gulag* pominje kao duhovnog orijentira pobune protiv komunističkog totalitarizma.

Ovaj potomak ruskih emigranata je rođen u Pančevu, u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji 1934. godine. Žrtva Titovog progona Mihajlo Mihajlov je postao 1965, nepunih godinu dana pošto se vratio sa petonedeljnog boravka u Moskvi, gde je iz susreta sa ruskim književnicima nastala literarna sveska *Leto moskovsko*. Početkom 1965. beogradski časopis *Delo* štampao je dva od tri nastavka tih zapisa iz Moskve, a onda je pao sovjetski predsednik Hruščov, nova garnitura sa Brežnjevim na čelu izmenila je političku situaciju, pa je sovjetski ambasador u Beogradu uložio protest Titu zbog Mihajlovljevih tekstova. Tito je vrlo brzo reagovao, te je Mihajlova, tada profesora Filozofskog fakulteta u Zadru, 4. marta '65. uhapsila policija. Policiju koja je upala u Mihajlovljev kabinet predvodio je njegov student. Osuđen je na dve godine strogog zatvora. Međutim, tadašnji predsednik svetskog PEN kluba Artur Miller je uslovio Tita, da ako Mihajlov ne bude oslobođen, međunarodni kongres PEN kluba, najavljen tog leta u Sloveniji, neće biti održan u Jugoslaviji. Mihajlovu je kazna preinačena u uslovnu, ali naredne godine ponovo je uhapšen, jer je sa grupom jugoslovenskih intelektualaca pokušao da osnuje nezavisni časopis, te je osuđen na tri godine zatvora. Sa robije je izašao 1970. i odmah počeo da piše za strane novine. Ostalo je zabeleženo da je Mihajlov tokom robijanja, tri puta stupao u štrajk gladu, a jednom je gladovao čak 43 dana. Krajem 1974. godine zbog tri novinska članka osuđen je na sedam godina robije, ali je 1977. pušten, jer se u Beogradu održavala međunarodna konferencija o ljudskim pravima. Potom je dobio je pasoš i odmah se uputio u Vašington. Čim je izašao iz Jugoslavije, oduzeto mu je državljanstvo i na taj način onemogućeno da se vrati u zemlju. U SAD je sedam godina predavao rusku književnost i rusku filozofiju na raznim univerzitetima, a potom se zaposlio

kao analitičar i komentator na Radiju Slobodna Evropa. Tokom boravka u Americi objavio je sedam knjiga, literarno-filozofskih eseja.

Posle 23 godine, prvi put u Srbiji živite u jednom dužem periodu. Koji su vaši najjači utisci?

„Ima hiljadu stvari koje su drugačije, neke su bolje, neke gore. Zaprepašćuje me jezik u novinama koji je nekad bio deset puta civilizovaniji, novinari i urednici su nekad bili mnogo obrazovaniji. Onda, neka svakodnevna ubistva, kriminal, toga nije bilo u Titovo vreme, što ne govori mnogo dobrog o Titu jer ni u vreme Musolinija nije bilo mafije u Italiji. Pa onda te svađe u Skupštini Srbije, polivanje vodom predsednika parlamenta... Svaki dan mi se učini da sam se na sve navikao, a onda se opet nečim zapanjim. Recimo, gradska vlada u Beogradu nedavno je donela odluku da će novčano kažnjavati one koji kopaju po kontejnerima za smeće. Da oni imaju para, otišli bi u pekaru da kupe hleb, a ne bi kopali po otpadu. Zapanji me to i slično odsustvo elementarne logike.“

Da li biste se vratili da je Milošević ostao na vlasti?

„Ja bih se vratio, već sam ranije nameravao da dođem. Državljanstvo mi je vraćeno 1989, godinu dana kasnije mi je izašla prva knjiga *Leto moskovsko*, doduše sa zakašnjenjem od četvrt veka. Pa 1994. druga knjiga, pisao sam za vreme Miloševića u 'Borbi', pa 'Našoj borbi', pa 'Danasu'. Nameravao sam da se vratim, i bio sam duboko iznenađen što je Milošević pao bez krvi. Nesreća je što neke ljude iz sistema vlasti nisu uklonili odmah nakon Miloševićevog pada.“

Prošle godine bili ste na Kosovu, kao gost vašeg prijatelja Adema Demaćija? Kakvi su utisci?

„Dole je jako teška situacija. Jako je on tamo još uvek živa legenda, nismo smeli javno na ulici govoriti srpski. Za sada ne vidim nikakvog izlaza za situaciju na Kosovu. Ne zbog pitanja hoće li se Kosovo odvojiti od Srbije ili neće, već da li će ikada postati civilizivano društvo.“

A pitanje državnog statusa?

„Ni tu ne vidim rešenje. Zašto se Kosovo ne bi ujedinilo sa Albanijom? A ako Kosovo postane nezavisno, šta sa Makedonijom? Šta sa njenim glavnim gradom Skopljem gde živi mnogo Albanaca? Mislim da se situacija može rešiti izvesnim ukрупnjavanjem, kroz stvaranje jedne balkanske federacije.“

Koje zemlje bi činile tu federaciju?

„Jasno je da Grčka ne bi pripala toj balkanskoj federaciji jer je daleko ispred ostalih. Ali, postoji jedna grupa zemalja kao što su Srbija, Makedonija, Bugarska, Albanija, možda čak i BiH. Hrvatska je još uvek jednoglasno protiv bilo kakvog ujedinjenja. Međutim, i to je jedan dugi proces: potrebno je da svake zemlje pojedinačno izgrade demokratske sisteme, pa da se onda stvara taj savez, isto onako kako su to uradile članice Evropske unije. Međutim, istorija se ubrzava, tako da treba očekivati demokratsku opozicionu svest i probalkanske ideje u odnosu na sadašnja nacionalistička vodstva.“

Vidite li uporišta novog nacionalizma u Srbiji koji se javlja u momentu kad se pred njom otvara put u evropske i svetske demokratske integracije?

„Ja lično mislim, nasuprot mnogim mojim prijateljima, da je ovaj talas nacionalizma u završnoj fazi i da su to njegovi poslednji izdisaji. Ekstremističke i nacionalističke organizacije su najopasnije na početku i na kraju delovanja, kad već gube. Pogledajte ove poslednje predsedničke izbore u Srbiji sa čitavim spektrom nacionalističkih stranaka i lidera: Vojislav Koštunica, Vojislav Šešelj, Borislav Pelević. Međutim, uprkos tome što su patrijarh Pavle i čitava Srpska pravoslavna crkva pozvali građane da glasaju, 46 odsto glasača nije izašlo na izbore. A da ne govorimo o tome da je barem pet odsto građana glasalo za Košunicu samo da Šešelj ne bi došao na vlast, iako nikada ne bi glasali za Košunicu. To znači da nacionalisti nemaju glasače u Srbiji, samo još uvek nema prave političke opcije. Čak je i Miroljub Labus, predstavnik građanske opcije, posećio srpski manastir Hilandar, ali mu ni to nije pomoglo. Međutim, neke alternativne evropske opcije još uvek nema. Za sada.“

Jedna od skorih pojava u Srbiji, karakteristična i zloslutna, najavljuje obnavljanje rata između partizana i četnika? Kulminirala je školskim udžbenicima istorije.

„Da, samo moram da kažem da nacionalizam koji traje poslednjih 12-13 godina nije četnički nacionalizam. Radovan Karadžić i ostali nacionalistički lideri su se samo formalno proglašavali četnicima. Četnici Draže Mihajlovića jesu u par navrata imali sukobe sa Muslimanima, ali niko nije sistematski uništavao džamije. U Dražinom štabu je bilo Hrvata i jedan Musliman. Tako da se ni u kom slučaju ne može reći da je to jedan čisti srpski nacionalizam, kakav je kasnije zabeležen kod Radovana Karadžića i Ratka Mladića. Obnavljanje diskusije o četnicima i partizanima ima veze sa činjenicom da su Titove snage 1944/45. godine pobile

masu ljudi ovde u Srbiji. Neki od njih jesu saradivali sa četnicima, ali ne i sa Nemcima, neki ni sa četnicima. Mnogo ljudi je likvidirano samo zato što su pripadali buržoaziji. Dakle, ta diskusija je mnogo bitnija za taj ratni i posleratni period, nego za današnje vreme. Meni su zanimljiviji neki drugi nacionalistički ekscesi, poput antisemitizma, koji u Srbiji nikada nije postojao. Ali, i dalje mislim da su to poslednji potezi pred gašenje glavnog nacionalističkog talasa.“

Vi ste pre desetak godina ušli u polemiku sa akademikom Nikolom Miloševićem podržavajući Česlava Miloša u njegovom stavu da je većina srpske intelektualne elite stala iza velikosrpskog nacionalnog programa i tako skrivila protekli rat. Da li i danas tako mislite?

„Da, mislim, elita jeste podržavala nacionalistički program. Da su znali da će se rat ovako završiti naravno da ne bi to radili. Ali, tačno je da bi bez podrške Srpske akademije nauka i umetnosti, Udruženja književnika Srbije ili Dobrice Ćosića, Slobodan Milošević imao mnogo manji uticaj u narodu.“

Nedavno je u nedeljniku Vreme završena jedna zanimljiva polemika sa sporom – da li pripadnost srpskom narodu sama po sebi zahteva osećaj krivice za učinjena zlodela tokom prošle decenije. Mada se otvoreno ne govori, reč je ipak o takozvanoj „kolektivnoj odgovornosti“.

„Ja sam uvek bio protiv teze o kolektivnoj krivici. Tokom poslednje decenije sam sa predsednicom Helsinškog odbora u Srbiji Sonjom Biserko vodio polemike o kolektivnoj krivici i da li, kako ona tvrdi, srpski nacionalizam snosi veću krivicu od hrvatskog ili albanskog. Ja mislim da ne snosi, jer nacionalizam je nacionalizam, kuga je kuga. U jednoj kolumni sam pomenuo Vilija Branta, koji nije bio nacistički oficir, ali kada je postao nemački kancelar, on je kleknuo u Varšavskom getu i izvinuo se za zločine nacista. Pa sam napisao da bi, ukoliko postoji kolektivna krivica i odgovornost, ona trebala da ode u Vukovar, Sarajevo ili Prištinu i da se izvini. Ona mi je odgovorila da to ona ne treba da uradi, već Koštunica, kao srpski lider.“

Poznati srpski politikolog i istoričar Desimir Tošić smatra da je istinske disidente u bivšoj Jugoslaviji moguće izbrojati na prste jedne ruke: Milovan Đilas, Adem Demaći, Borislav Pekić i Mihajlo Mihajlov. Da li biste ovoj listi nekog dodali, ili oduzeli?

„Ne mislim da nas je bilo samo četvorica. Bilo nas je mnogo više, ali stvar je u tome da ne možete biti disident ako nemate javnu podršku

zapadnog sveta. Jugoslavija je bila u drugačijoj situaciji nego ostale istočnoevropske zemlje, jer je Tito bio heroj Zapada. Recimo, Radio Slobodna Evropa do 1994. godine nije emitovala program za teritoriju bivše Jugoslavije, iako je ceo komunistički svet bio obuhvaćen njenim programom. Zašto? Da se Tito ne bi naljutio na Zapad. Čak nije emitovan program ni za Albaniju, da se Tito ne bi uvredio ako bi se pominjalo Kosovo. Dakle, jugoslovenski disidenti su bili u takvoj situaciji da nisu imali otvorenu podršku Zapada.

Milovan Đilas je jedan od najkrupnijih revolucionara komunističke Jugoslavije i jasno je da je on dobio upravo zbog toga podršku. Demačić i Pekić su bili pisci pa nije bilo teško da se prihvate kao disidenti. Ja sam dobio pažnju jer je u moj slučaj bio upleten Sovjetski Savez, inače me zapadna javnost nikada ne bi ni pomenula.“

Dakle, Jugoslavija je u Titovo vreme imala veoma mnogo političkih zatvorenika, ali malo disidenata, jer ih Zapad nije priznavao takvim?

„Poslednjih godina Titovog života Jugoslavija je imala procentualno više političkih zatvorenika nego bilo koja istočnoevropska zemlja, ali o tome su svi ćutali. Jer, Tito je bio taj koga je Zapad podržavao. O političkom zatvoru na Golom otoku prva je pisala sovjetska štampa početkom pedesetih godina, ali joj niko nije verovao. Svi su mislili da se radi o prepucavanju Staljin – Tito. Dobar je primer bivšeg hrvatskog predsednika Franje Tuđmana. Kada mu je, kao komunističkom generalu, bilo suđeno 1972. godine zbog hrvatskog nacionalizma, u isto vreme u SSSR-u je bilo suđeno generalu Grgulijenu, koji je na nekom partijskom kongresu kritikovao sovjetsku vlasti sa marksističko-lenjinističkog stanovišta. I njega zatvoriše, najpre u zatvor pa u lučnicu, ali se u svetu digla takva bura da su ga morali pustiti. A o Franji Tuđmanu niko nije ni reči nigde napisao, iako su obojica generali. Takvih je slučajeva bilo more. Svi ti disidenti nisu niko i ništa bez pažnje javnosti, disident si samo ako javnost zna za tebe, a može da zna samo preko strane štampe, a ako vas strana štampa ne primećuje onda je gotovo, a ovde ih nije primećivala zbog Titove politike. ‘On jeste bandit, ali je naš bandit’, tako se za Tita govorilo u zapadnim novinama.“

Jednom ste rekli da je disidentstvo moguće samo u jednopartijskim sistemima. Znači li to da disidentstvo nakon Tita ovde više nije moguće?

„Tačno. Onog trenutka kada je stvoren višestranački sistem – disidentstva više nema. Ako se ne slažete sa jednom politikom, vi idite u opoziciju. Sa druge strane, naši disidenti su, barem ovi koje je podržavao

Zapad, mogli daleko više da učine i da kažu u današnjem višepartijskom sistemu gde svako govori šta hoće.“

Uprkos tome, u književnim krugovima u Beogradu postoje relativno sveže teorije da SFRJ nikad nije imala pravu disidentsku književnost i kulturu. Za 50 godina u Titovoj Jugoslaviji naša književnost, po toj tezi, nije napravila gotovo ništa osim nekolicine velikih imena: Danila Kiša, Borislava Pekića... Bili smo korumpirana komunistička zemlja, imali pasoše, mogli smo da putujemo i imali iluziju slobode. U Rusiji i Poljskoj imamo najbolje pisce upravo iz tog vremena.

„U emigraciji je mnogo knjiga štampano, to je cela biblioteka za koju ovde niko ne zna i neće da zna. Baš klasična disidentska literatura: opis ličnih iskustava iz logora, zatvora. Recimo, knjiga Rajka Kantunca *Pogledaj, Gospode, na drugu stranu*, koja je dobila nagradu književnog udruženja pisaca u emigraciji u Londonu, u Beogradu je prevedena, ali je i dalje vrlo nepoznata. Takvih knjiga ima na stotine, ali niko ne obraća pažnju na njih, ne znam zašto.“

Da li osećate potrebu da se vam danas ovde neko izvini. U Srbiji još uvek nije donet zakon o rehabilitaciji političkih osuđenika.

„Ne, mislim da je to besmisleno. Sadašnja vlasti nije ona koja je mene hapsila. U Hrvatskoj je Zakon o rehabilitaciju političkih osuđenika donet još 1994. godine i po tom zakonu svi politički osuđenici su mogli da se vrate na svoje stara radna mesta. I mene su zvali iz Zadra, ali nisam mogao da odem.“

Realno gledajući, nema ko da mi se izvini, niti vidim neku svrhu u tome, niti verujem da će se taj zakon ikada izglasati. Eventualno, mislim da bi trebalo da se izvinjenje uputi porodici nekog koga su streljali.“

„Balkan Reconstruction Report“, 15. maj 2003 (Goran Tarlać)

Jerusalimski samit o globalizaciji čovečanstva
**ISTOČNI TOTALITARIZAM I ZAPADNI
 MORALNI RELATIVIZAM**

Pre otprilike mesec dana, od 12. do 14. oktobra, održan je Prvi jerusalimski samit o kojem se tek danas počelo pisati, i to sa dosta nezaznivanja u američkoj i evropskoj štampi. Na skupu je učestvovalo stotinak istaknutih političkih i religijskih lidera, naučnika i filozofa iz Amerike, Evrope, Rusije, Indije i, naravno, Izraela. Trodnevni Samit je održan u čuvenom jerusalimskom hotelu „Kralj David“, a među fondacijama koje su ga sponzorisale bila je i Nacionalna koalicija jedinstva koja u Sjedinjenim Državama ujedinjuje preko dve stotine hrišćanskih i jevrejskih organizacija.

Srpski antiamerikanizam i simpatije za Izrael

U intervjuu koji sam dao za jedne lokalne novine na ruskom jeziku (u Izraelu je ruski jezik najmasovniji posle ivrita jer je svaki peti Izraelac došao iz Rusije), pitali su me, naravno, o antisemitizmu u Srbiji. Odgovorio sam da ga ranije nije bilo, a da se sada ponegde javlja, mada je veoma dvosmislen. Naime, sa jedne strane, on je vezan uz izraženi antiamerikanizam (te su se mnogi u Srbiji radovali 11. septembra: „Sada će i Ameri shvatiti šta znači biti bombardovan“, pa su čak i Bin Laden nazivali „Miladin“), a sa druge strane, Kosovo mnogi upoređuju sa srpskom Palestinom te imaju simpatije prema Izraelu. U svakom slučaju, bujanje nacionalizma bilo koje vrste automatski dovodi do antisemitizma, antitomizma itd.

Kako do tada nikada nisam bio na Bliskom istoku, prihvatio sam poziv i odleteo u Izrael, mada nakon bezbrojnih putovanja po celom svetu, moram priznati da najviše uživam u, za mene novoj, lagodnosti mirnijeg života. Međutim, nisam pogrešio i, osim što sam video Izrael, na samitu sam sreo i dosta starih poznanika iz Amerike i Rusije.

Iz Moskve su, između ostalih, došli: Sergej Filatov, predsednik Kongresa ruske inteligencije i poznati politički i javni delatnik, Grigorij Pomeranc, jedan od najvećih filozofa današnje Rusije, Valentin Nikitin,

akademik i pravoslavni teolog, Lidija Grafova, predsednica Foruma izbegličkih organizacija Rusije i poznata novinarka „Literaturnaje gazete“ i mnogi drugi.

Iz Zapadne Evrope, između ostalih, Rijk van Dam, član Evropskog parlamenta iz Holandije i Joel Kotek, francusko-belgijski politikolog. Iz Indije, direktor Indijskog instituta za konflikte K.P.S.Gill. Iz Kanade, iz Montreala, Steve Rodan, jedan od vodećih analitičara „Jane's Defence Weekly“, najcenjenije (londonske) publikacije u svetu o pitanjima rata i mira. Naravno, ako se ne računaju najbrojniji učesnici iz Izraela (među kojima je, osim profesora izraelskih univerziteta, bilo i ne malo današnjih državnika, kao na primer, bivši premijer a sada ministar finansija Natanjahu), najbrojniji su bili učesnici iz Amerike. Najpoznatiji među njima bio je Ričard Perle, na visokom položaju u ministarstvu odbrane u svim republikanskim administracijama. Ali, na Samitu je bio i Alan Keyes, jedan od kandidata za američkog predsednika 1996. pa, Yossef Bodansky, direktor Kongresnog komiteta za borbu protiv terorizma, te Daniel Pipes koji nastoji da primeni modificiranu doktrinu harvardskog profesora Ričarda Pipesa (inače, njegovog oca i savetnika Ronalda Regana u doba raspada komunističkog sistema), ali ovoga puta prema radikalnom islamu. Na skupu su, takođe, učestvovali popularni kolumnisti i voditelji televizijskih i radio programa kao Cal Thomas (Fox News), John Bačelor (ABC Radio Network) i mnogi drugi, visoki savetnici u NATO, Frank Gaffney i Paul G. Cerjan i Avi Beker, generalni sekretar Svetskog jevrejskog kongresa. Sa Balkana smo bili pozvani slovenački akademik Otto Luthar iz Ljubljane i ja iz Beograda.

Čitanje medija

Uprkos zvučnim imenima učesnika samita, i izraelska i svetska štampa sve donedavno nije mnogo komentarisala taj skup, a razlozi za to, po mom mišljenju, bili su sastav učesnika i tema o kojoj se govorilo, neobična za vreme u kojem živimo. Učesnici su bili predstavnici svih religija i predstavnici često oprečnih političkih opredeljenja. Ako su za američke učesnike novinari brzo pronašli etiketu „neokonzervativci“, to se nika-ko nije moglo primeniti za sve učesnike samita. Skup je bilo nemoguće označiti bilo „globalističkim“ bilo „antiglobalističkim“, mada je osnovna tema o kojoj se raspravljalo bila globalizacija čovečanstva. Takođe se ne bi moglo reći ni da je bio „prozapadni“ ni „antizapadni“. Organizatori samita su kao jednu od osnovnih teza skupa, koja je ušla i u završnu deklaraciju, izdvojili: „Učesnici jerusalimskog Samita su kako protiv istočnog totalitarizma, tako i protiv zapadnog moralnog relativizma.“

Drugim rečima, tri dana su se vodile rasprave o tome kako je, uprošćeno rečeno, globalizacija čovečanstva neizbežan proces, ali i da se ne može vršiti samo na nivou ekonomije, tehnologije i politike, već su neophodne moralna i duhovna osnova sveobuhvatne globalizacije. Upravo nedostatak takve duhovne „globalne ideje“ dovodi do pojave totalitarnih pokušaja globalizacije kakve su bile komunistička i nacionalsocijalistička ideja. Pojava treće po redu totalitarne ideologije – radikalnog islamizma, mogla bi dvadeset i prvi vek učiniti neuporedivo krvavijim čak i od dvadesetog veka.

Naime, dok komunistički globalistički pokret, kao i nacistički, nije bio samoubilački (sa malim izuzetkom japanskih pilota samoubica, kamikaza), već je težio vlasti nad ljudima kao svom osnovnom cilju, ekstremni islamizam (koji se nikako ne može poistovetiti sa islamom) teži za totalnom destrukcijom Zapada, to jest svih in/ak/omislećih u odnosu na islamizam, čak i po cenu sopstvenog uništenja. Ceo moralni i pravni sistem judeohrišćanske kulture osniva se na ideji da narušitelj zakona, kriminalac, ne želi i sam da umre. Međutim, taj moralni i pravni sistem postaje besmislen kada je reč o teroristi čiji je cilj samoubistvo uz maksimalnu destrukciju „neprijatelja“. Kako se suprotstaviti takvom protivniku demokratije – još uvek je otvoreno pitanje. Sticajem okolnosti, Jerusalim, duhovni centar tri najveće monoteističke religije (judaizma, hrišćanstva i islama), danas je u samom epicentru sukoba sa svetskim džihadom. U Jerusalimu u samoubilačkim akcijama terorista lete u vazduh autobusi puni apsolutno nevinih ljudi, često i samih Arapa. A istovremeno, taj grad je simbol suživota mnogobrojnih vernika tri najveće svetske religije.

Jedinstvena moralna osnova

Ideja organizatora samita sastojala se upravo u tome da je neophodno pronaći ili stvoriti moralnu i duhovnu osnovu za jedinstvo sveta, to jest globalizaciju, upravo u Jerusalimu. Tačnije, osvestiti ideju o neophodnosti jedinstvene moralne osnove i njenog tragičnog odsustva u našem vremenu. Jer, moralni pad čovečanstva u poslednjih stotinu godina je očit. Paradoksalno, čak je i teror bio „moralniji“ u devetnaestom veku. Tada su revolucionarne terorističke organizacije bile veoma aktivne u Rusiji, a anarhističke u Italiji i Španiji. Pa ipak se događalo, ne jednom, da su teroristi odustajali od terorističkog akta pred samo izvršenje jer su se u blizini nalazile žene ili deca. Danas se ne odustaje, naprotiv.

U svom nastupu sam rekao kako se potpuno slažem sa sloganom samita: „Gradimo mir na istini“, ali i da upravo zato savremeni svet

zahteva odstranjivanje svakog licemerja u procesu globalizacije. Naša planeta, zahvaljujući napretku nauke i tehnike, postala je sasvim mala i potpuno međuzavisna. Ona pripada celom čovečanstvu. Licemerno je smatrati kako je rat opravdan u slučaju kada neka zemlja drugoj pretili oružjem masovnog uništenja, a da kada je, na primer, reč o izvorima nafte nema opravdanja intervenciji. Međutim, presecanje izvora nafte za modernu civilizaciju nije ništa manje destruktivno od oružja masovnog uništenja. Posledice masovnog uništenja naftnih izvorišta za svet bi bile isto tako pogubne kao i upotreba nuklearnog ili biološkog oružja. I to ne samo za razvijeni svet. Sva ona bogatstva koja su stekle zemlje sa izvorištima nafte zauvek bi propala, a nafta bi u zemlji ležala beskorisno kao i hiljadama godina ranije. Neophodna je nova „globalistička“ (davno sam je već nazvao „planetarnom“) svest.

Eto, to su bile neke od tema o kojima se raspravljalo na Prvom jerusalimskom samitu i nije nikakvo čudo što novine, navikle na čisto političke sukobe globalista i antiglobalista, u prvi mah nisu znale kako da reaguju. U sadašnjim reakcijama na Samit pomaže im činjenica da je na samom skupu došlo do podele, čisto političke, na one učesnike koji su smatrali da Jerusalim jeste i predstavlja simbol mogućeg jedinstva čovečanstva i one koji su tome dodavali da grad, upravo kao takav, mora postati i nepodeljena prestonica izraelske države. Mediji prenose da je takvo mišljenje izraženo na skupu, međutim, treba dodati i da ono nije bilo dominantno. Osim toga, izdvajaju i ideju o stvaranju Saveta civilizacija koji bi zamenio Savet bezbednosti OUN.

Normalnost jerusalimske svakodnevice

Što se pak tiče života u samom Jerusalimu, moram reći da sam bio iznenađen normalnošću svakodnevice. Jerusalim, otprilike, ima stanovnika kao i Beograd (između milion i po i dva) svaki treći građanin je Arapin, ali ni po čemu se ne može videti kako je grad, u stvari, na prvoj liniji fronta. Ulice vrve svetom, kafići su puni, ljudi se normalno šetaju. Tek ujutru na televiziji doznajete da se nedaleko desila neka eksplozija ili pucnjava. Ipak, moram intimno priznati da, što se tiče osećaja „sve-te zemlje“ o kojem su mi mnogi raniji posetioci Jerusalima pričali, nisam osetio ništa. Naime, u izvesnom smislu, ceo grad je muzej, a ja sam oduvek imao nesavladivu odbojnost prema muzejsko-turističkim realitetima. Kako čovek da oseti duboki duhovni doživljaj, recimo, u Getzinmanskom vrtu, kada su tu pred njim parkirane desetine turističkih autobusa, posetioci škljocaju aparatima, suveniri se prodaju na svakom koraku i sve u tom stilu. Isto je na Grobu Gospodnjem, na Via Dolorosa

(krsni put Isusa), na grobu kralja Davida i jevrejskoj svetinji Zidu plača, ili pred džamijom Al Aksa, svetinjom islama. Ipak mi je bliži i više daje duši današnji živi Jerusolim, sa svojom čudnom izmešanošću religija i nacija, kada u četiri ujutru, iz hotela u samom centru grada čujete pozive na molitvu mujezina sa brojnih minareta, iako je grad potpuno pod kontrolom Izraela.

„Danas“, 15–16. novembar 2003

ISTEKLO VREME ZA GRLJENJE, DOLAZI VREME ZA KLIPOVE

Nadam se da će sudbina Borisu Tadiću biti sklonija nego njegovim prethodnicima i da će sačuvati glavu i slobodu. S druge strane, bojim se da će veoma brzo euforija da splasne, pogotovo što se sa mesta predsednika Srbije ne može bog-zna-šta uraditi i to bez većine u Skupštini. I upravo zato što se na izborima glasalo „protiv“ a ne „za“, on može veoma brzo da postane omražena figura.

Od uvođenja višestranačkog sistema predsednički izbori su održavani sedam puta. Pet puta se glasalo u dva kruga i nikada se nije desilo da u drugom krugu izađe više birača nego u prvom. Šta je nateralo građane da 27. juna izađu na izbore i obave svoju građansku dužnost?

„Mislim da je razlog za tako veliki izlazak u drugom krugu predsedničkih izbora bio isti kao i 24. septembra 2000. godine. Glasalo se ‘protiv’, a ne ‘za’, protiv mogućnosti da radikali opet prigrabe vlast. Takođe je bilo ne malo onih koji očito nisu shvatili da je limit na broj glasača ukinut, te su izlazili i precrtavali oba kandidata, mada im je u tom slučaju pametnije bilo da ostanu kod kuće, jer im se glasački listići ionako nisu računali.“

Pitanje sudbine

Upravo izabrani predsednik Srbije prvi je sin jednog disidenta u Istočnoj Evropi, koji je postao šef države. Kada smo mi u pitanju, to je i prvi predsednik koji nije komunista. Da li je u tom smislu Srbija napravila istorijski, da ne kažem tranzicioni iskorak?

„Čini mi se da ni Koštunica nije bio komunista. Tačno je da je otac novog predsednika Srbije bio disident, ali to još u Titovo vreme. Kasnije, koliko se sećam, vodio je promiloševićevsku propagandnu akciju zajedno sa pokojnom Klarom Mandić. Sa njima, kao i sa mnogobrojnim drugima današnjim političkim liderima, upoznao sam se u Vašingtonu.“

Fotelja na Andrićevom vencu nije donosila sreću onima koji su u njoj sedeli. A sedeli su Ivan Stambolić, Slobodan Milošević, Milan Milutinović... Znamo kako su i završili. Da li se izborom demokratskog predsednika ta priča ili slične priče završavaju?

„Nadam se da će sudbina biti više sklona Borisu Tadiću nego njegovim prethodnicima i da će sačuvati glavu i slobodu. S druge strane, bojim se da će veoma brzo euforija da splasne, pogotovo što se sa mesta predsednika Srbije ne može bog zna šta uraditi i to bez većine u Skupštini. I upravo zato što se na izborima glasalo 'protiv' a ne 'za', on može veoma brzo da postane omražena figura. Sve će se pripisivati lično njemu, i neminovna saradnja sa Haškim tribunalom, i nezaposlenost, koja se neće ubrzo smanjiti, i povećanje cene struje i svega ostalog... Da ne govorimo o tome da će mnogi političari koji su ga podržali na izborima, sada početi da mu stavljaju klipove u točkove.“

Sukob među pobednicima

Da li smo pobedom Borisa Tadića mi u stvari kupili žeton za peron na kojem se čeka voz koji ide ka Evropskoj uniji? Kada ćemo ući u taj voz? Ili, tačnije, da li ćemo uopšte ući u taj voz? Kakve su nam šanse?

„Pa, meni se čini da i nema mnogo smisla 'čekati voz' koji ide ka Evropskoj uniji. Tamo se dolazi samostalno. Uzevši u obzir da su kod nas reforme tek započele, plašim se da će dosta potrajati dok nas ozbiljno uzmu za kandidate. Ali, s druge strane, tačno je da Evropska zajednica ne može dugo da trpi 'crnu rupu' na Balkanu, pa će se možda odlučiti da uložiti napor (i pare) da bi ubrzala približavanje SCG Uniji. Pogotovo ako se na političkom polju naša zemlja pokaže kooperativnom, što za sada i nije naročito pokazala. Sve zavisi od svetske situacije, te će nam se možda sreća osmehnuti.“

Da vam je neko 6. oktobra 2000. rekao da će četiri godine kasnije glavnu političku bitku voditi Boris Tadić i Tomislav Nikolić šta biste mu odgovorili? Kako smo dovedeni u situaciju da moramo da se opredelimo između predstavnika radikala i demokratskog predstavnika?

„Naravno da imena dojučerašnjih rivala za mesto predsednika Srbije nikako nisam mogao predvideti, kao ni bilo ko drugi. Međutim, upravo tada sam napisao i govorio preko Glasa Amerike da se može veoma brzo očekivati sukob među pobednicima, upravo zato što je i tada glasanje bilo 'protiv' a ne 'za'. U onoj euforiji čini mi se da sam bio jedini koji je to predvideo.“

Zašto je DOS posle 5. oktobra dozvolio staroj vlasti da se jako brzo rehabilituje i vrati na političku scenu? Zašto su omogućili ljudima iz Miloševićevog režima da se vrate na velika vrata... pa danas slušamo priče zvane Karlovac-Karlobag-Ogulin-Virovitica? Da li verujete Tomi Nikoliću koji kaže da o tim granicama samo sanja?

„Pobednički DOS je bio veoma čudna mešavina svih mogućih političkih frakcija, uključujući i brojne Miloševićeve ljude koji su shvatili da s njim mogu sve da izgube. Nije nikakvo čudo što je 'Sablja' zakasnila tri godine. Što se tiče današnjeg lidera radikala u Beogradu, mislim da i kad bi želeo ne bi mogao drugo nego da sanja o granicama 'Velike Srbije'. Ko bi danas u Evropi dozvolio rat? Ko bi iz Srbije išao u rat? Za dugo vremena to je završena priča.“

Nije to bila izdaja

DOS je omogućio onima koji su radili za Miloševićev režim da operu svoje biografije i mirno se vrate na političku scenu, kao da ništa nisu uradili... Zašto demokratskoj vlasti nikada nije padalo na pamet da rehabilituje ljude koje su prethodni autoritarni režimi proganjali?

„Koliko se sećam, bilo je posle 5. oktobra nekog razgovora u Skupštini o rehabilitaciji ljudi koje je prethodni autoritarni režim proganjao. Barem mene su u vezi s tim intervjuisali. Sve je zapelo kod toga od koje godine računati žrtve koje treba rehabilitovati? Od 1945? Od 1948? Od 1966? Od 1980? Od 1987? Tako nekako se zaboravilo na tu ideju. Možda će ipak i to jednom da ispliva.“

Ranije su intelektualci u ime odbrane istine i struke bili spremni da se sukobe sa vlastima... Početkom 90-ih dolazi do druge pojave, napuštanja struke i davanja legitimiteta političkim odlukama koje su bile pogubne za državu... Kakva je situacija danas? Da li može da se govori o 'izdaji' intelektualaca?

„Da vam pravo kažem, ne znam na koje intelektualce mislite. Mnogi su se sukobljavali sa vlastima u Titovo doba i do dolaska Slobodana Miloševića na vlast. Mnogi (iako manjina) bili su permanentno u sukobu sa Miloševićevim režimom, setite se 'Borbe', 'Naše borbe', 'Danasa', 'Republike', Beogradskog kruga i tako dalje... Mnogi su i dalje ostali u sukobu i posle dolaska DOS-a na vlast (Nebojša Popov sa 'Republikom'). Tako da se ja ne mogu složiti sa 'izdajom inteligencije'. Druga je stvar što su mnogi intelektualci postali gorljivi nacionalisti u vreme Miloševića. Ali to nije izdaja. Takvi su, očito, uvek i bili.“

Kako komentarišete podršku koju je akademik Mihajlo Marković dao predsedničkom kandidatu SRS?

„Pa sasvim je normalno da akademici Mihajlo Marković i Kosta Čavoški podrže Nikolića. Oni već godinama zastupaju takve stavove. Ono što se meni čini mnogo važnijim je činjenica da SANU nije pozvala građane da izađu na izbore. To mnogo govori.“

Potruga za identitetom

„Nema ničega specifično ruskog, srpskog, kineskog, albanskog ili kambodžanskog u društvima nastalim nakon što su komunisti osvojili vlast u tim zemljama i nad tim narodima. Isto se može reći i za narode, kulture i države koje su potpale pod vlast fašista i nacista. Iako je proces tranzicije kod ovih naroda bio vezan za poraz u ratu, okupaciju i ogromna razaranja, kod naroda koji su preživeli komunističku epohu kao da je tranzicija nešto manje krvava i tragična, mada su njene crte skoro identične od Balkana do Kineskog mora. Ta činjenica se malo uočava zbog nekih, na prvi pogled, spektakularnih razloga, mirni razlaz nekih državnih zajednica i krvavi balkanski raspad drugih. Međutim, dublja analiza pokazuje da se radi samo o intenzitetu raspada do tada dominantnog tipa društva i kulture. U principu, proces je identičan u bivšem Sovjetskom Savezu, Istočnoj Evropi i kod nas na Balkanu. Ovaj proces je potpuno ispravno okarakterisan kao kriza identiteta. Upravo o tome se i radi, ali ni u kojem slučaju samo kod nas na Balkanu. Kriza identiteta je danas svetski problem, koji je, paradoksalno, zahvatio čak i narode i kulture koji su se celi vek suprotstavljali i fašističkom i komunističkom totalitarizmu, te upravo u borbi za odbranu slobodnog društva nalazili svoj identitet. Danas je i tome došao kraj. Potraga za identitetom je sveopšta“, mišljenje je Mihajla Mihajlova.

Planetarna svest

„Nemoguće je pronaći bilo kakav identitet u lokalnim, nacionalnim, istorijskim i kulturnim okvirima. Mnogo je gorkih reči rečeno o regresivnim tendencijama zamene komunističke pseudoreligiozne vere povratkom ka nacionalističkim i kvazitradicionalističkim vrednostima. Taj proces je nemoguće izbeći sve dok se na svetskoj sceni ne pojavi novi, globalni opštečovečanski i samorazumljiv identitet, tj. ono što ja nazivam planetarna svest kao ideja koja bi pretpostavljala otkrovenje identiteta, kako za učesnike postkomunističke tranzicije, tako i za društva koja su se celi dvadeseti vek suprotstavljala totalitarizmu. Identitet

je samo druga reč za otkrivanje smisla čovekovog života na zemlji... Posle raspada srednjevekovne hrišćanske Evrope proces traženja identiteta proticao je veoma slično kao i ovaj današnji. Verski ratovi i razaranja modernog nacionalizma, neverovatan napredak nauke i tehnike, a sve to „krunisano“ svetskim ratovima. Pa ipak se pojavio novi opštečovečanski identitet, nažalost, pseudoidentitet svetskog komunističkog pokreta. Međutim, sama ta činjenica daje nadu da će se i u budućnosti pojaviti autentični, umesto pseudoidentiteta. Možda je sadašnje odsustvo takvog identiteta najtragičnije ovde na Balkanu gde su koncentrisane sve moguće krizne tačke današnjeg sveta. Ali, to samo znači da rešavajući naše probleme, hteli mi to ili ne, rešavamo probleme celog čovečanstva“, kaže Mihajlov.

„Srpska reč“ br. 349, 7. jul 2004 (Mirjana Kalinić)

MANIPULACIJA BROJKAMA

Koliki je stvarno broj ljudskih žrtava u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji u toku Drugog svetskog rata.

U zemljama u kojima nema nezavisne štampe ne postoji nikakva mogućnost kontrole tačnosti statističkih podataka koje daju zvanične ustanove. Ne postoji, takođe, nikakva mogućnost opovrgavanja tih podataka. Budući da se statistika često koristi u cilju opravdavanja svih mogućih političkih ciljeva, svaka sumnja u zvanične statističke podatke izjednačava se sa zločinom. Ipak, s vremena na vreme, bilo u disidentskim krugovima socijalističkih zemalja ili pak u zapadnoj štampi, izražava se sumnja u tačnost opšteprihvaćenih brojki koje su neprestanim ponavljanjem postale skoro nešto sveto. Tako je nedavno doveden pod sumnju broj žrtava Drugog svetskog rata i u Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji. Poznato je da se već decenijama tvrdi da je SSSR u ratu izgubio 20 miliona ljudi, a Jugoslavija 1.700.000. U tačnost broja sovjetskih žrtava posumnjao je u emigrantskoj štampi Aleksandar Vardi,¹ a broj jugoslovenskih žrtava u Beogradu spori Milovan Đilas, poznati disident i Titov bliski saradnik.²

Stvar je u tome što je brojku od 20 miliona prvi put saopštio Nikita Hruščov početkom šezdesetih godina – do tada se smatralo da je broj sovjetskih žrtava bio trostruko manji. Nakon što je u svom poznatom govoru u Fultonu 1946. Winston Čerčil optužio SSSR za narušavanje sporazuma o nezavisnom položaju istočnoevropskih zemalja, Staljin je objavio Odgovor na pitanje dopisnika „Pravde“, u kojem se pozivao na ogromne sovjetske gubitke u borbi sa nacistima, koji su indirektno pravdali sovjeticizaciju ranije nezavisnih zemalja istočne Evrope. Evo šta je Josif Visarionovič rekao: „Kao rezultat nemačke invazije Sovjetski Savez je nepovratno izgubio, u sukobima s Nemcima, ali i zahvaljujući nemačkoj okupaciji i odvođenjem sovjetskih ljudi u nemačko zarobljeništvo – oko sedam miliona ljudi... Moguće je da su negde skloni da zaborave ove kolosalne žrtve sovjetskog naroda, koji je obezbedio oslobođenje Evrope

1 Aleksandar Vardi, „SSSR je izgubio 20 miliona ljudi?“, *Panorama* br. 271, 1986.

2 „Dise Haastad“, *Dagens Nyheter*, 24. 05. 1986.

od Hitlerovog jarma. No Sovjetski Savez njih ne može zaboraviti“.³ Iako je broj stanovnika – prema popisu – SSSR 1949. pokazivao da postoji smanjenje – u odnosu na popis iz 1939. – tokom deset godina za nekih 20 miliona – ipak tokom čitave decenije, sve do Hruščovljeve izjave, cifra gubitaka u ratu, koju je izneo Staljin, nije osporavana.⁴

Poznati sovjetski demograf Boris Uralnis, u svom istraživanju gubitaka naroda koji su učestvovali u ratu, navodio je šest miliona kao broj nemačkih gubitaka, i dodavao je samo da su „naši gubici bili manji“. Na Zapadu se takođe smatralo da je SSSR, sve u svemu, u Drugom svetskom ratu imao nešto više od šest miliona žrtava.⁵ Popis iz 1959. je pokazao da je 14 godina nakon završetka rata u Sovjetskom Savezu bilo 21 milion žena više nego muškaraca. Očevidno su ovi podaci podstakli Hruščova da javno objavi cifru od 20 miliona žrtava. Nakon četvrt veka stalnog ponavljanja ovu cifru počeli su da navode čak i lideri na Zapadu, kako je nedavno učinio i predsednik Regan u televizijskoj emisiji juna meseca 1984. godine. Tih 20 miliona žrtava bilo je odlično opravdanje rastućeg jačanja sovjetskih oružanih snaga u cilju agresije protiv susednih zemalja, kako je to bilo u Čehoslovačkoj 1968. ili u Avganistanu 1979, kao i sjajan dokaz miroljubive politike sovjetske države koja je toliko stradala za vreme rata. I ko je onda u pravu – Staljin ili Hruščov? Misli se da to niko neće saznati sve dok se ne ukaže mogućnost slobodnog istraživanja sovjetskih arhiva. Staljin je imao neke razloge da umanjuje cifru sovjetskih gubitaka, jer kolosalni gubici koji trostruko nadmašuju nemačke nikako ne uvećavaju slavu genijalnog vojskovođe i „vođe svih vremena i naroda“. To takođe nije svedočanstvo prednosti sovjetskog sistema. Skoro 4 miliona zarobljenika u toku prve godine rata – to je rekord u čitavoj svetskoj istoriji, da o mrtvima i ne govorimo – s jedne strane cifra nemačkih gubitaka na svim frontovima svetskog rata, koja je do novembra 1944. iznosila samo jedan milion poginulih, s druge strane – sve je to, moguće, podsticalo Staljina da umani broj žrtava rata. U krugovima sovjetskih statističara govorilo se da je broj od sedam miliona, koji je navodio Staljin, samo broj prema izveštajima vojnih odseka koji su javljali porodicama da je njihov „najbliži pao smrću hrabrih u borbama sa fašističkim zavojevačima“. Istovremeno umanjivati gubitke preko mere, i suprotno, takođe nije imalo mnogo političkog smisla. Staljin je, kao i Hruščov, ili sada Gorbačov, brojem žrtava pravdao svoju agresivnu spoljnu politiku. Ovako

3 J. V. Staljin, *Dela*, tom 3, XVI, 1946–1953, str. 38–43 (na ruskom).

4 Maksudov, „Ljudski gubici u SSSR-u 1918–50“, u: *SSSR – unutrašnje protivvečnosti*, br. 11, 1984.

5 Information Please Almanach – Atlas i Yearbook, New York, 1974.

ili onako, niko ne spori činjenicu da je od 1939. do 1949. umrlo ili poginulo nekih 20 miliona sovjetskih građana. Pitanje je samo koliko je od tog broja poginulo u ratu. Jer u cifru od 20 miliona ulaze ne samo poginuli na frontu – poznato je da je sovjetska armija ratovala „prolivši mnogo krvi“ svojih vojnika – ne samo milioni ratnih zarobljenika koji su Staljinovom krivicom umrli od gladi, jer je on odbijao svaku saradnju sa Crvenim krstom, za njega su svi zarobljenici bili „izdajnici domovine“ – i ne samo sve žrtve među civilnim stanovništvom. U taj broj su uključene sve žrtve represije i nasilnog preseljavanja mnogih naroda, kakvi su pripadnici karačajevskog, čečenskog, ingušskog, kalmičkog, balkarskog, mongrelijskog i tatarskog – kao i Nemaca iz Povolžja i drugih. Tu su sve žrtve umrle od gladi na Kolimi za vreme rata u sovjetskim logorima, sve žrtve gladi u Ukrajini 1946. i tako dalje.

Ne čini se mogućim da se razdvoji broj žrtava rata od broja žrtava sovjetskog sistema. Nije sasvim shvatljivo zbog čega je Hruščov u tajnom referatu na XX kongresu, otvoreno optuživši Staljina, između ostalog, i za genocid nad čitavim narodima, ipak ubrojao sve žrtve 40-ih godina samo u žrtve rata. Očevidno je Hruščov, u momentu kada je prvi put objavljena cifra od 20 miliona ljudi, smatrao da su spoljnopolitički ciljevi važniji od unutrašnjih političkih ciljeva. A za spoljnopolitičke ciljeve i namere Sovjetskog Saveza priznanje miliona i miliona žrtava sovjetskog sistema jednostavno je štetno. Tako je i nastala cifra od 20 miliona sovjetskih žrtava Drugog svetskog rata.

Slično je bilo i u Jugoslaviji. Došavši na vlast uz pomoć sovjetske armije, posle pobjede u jugoslovenskom građanskom ratu, komunisti su ubrojali u žrtve Drugog svetskog rata sve poginule i nestale tokom četiri godine – uključujući tu i stotine hiljada tobožnjih klasnih neprijatelja koje su oni pobili. Budući da je cifra gubitaka uvećavala politički prestiž u antihitlerovskoj koaliciji i pružala mogućnost većih reparacija, broj žrtava je, po Đilasovim rečima, svesno povećavan. Tako su, na primer, Nemci 1941. u znak odmazde zbog ubistva dvadesetak nemačkih vojnika streljali više od dve hiljade stanovnika grada Kragujevca – no bez obzira na to da je ne jednom, pomoću dokumenata, dokazano koliko je bio tačan broj streljanih, u Jugoslaviji se svake godine u znak sećanja pominje broj od sedam hiljada streljanih. Tako stoje stvari i sa brojem ubijenih u koncentracionom logoru Jasenovac u koji su hrvatske „ustaše“ zatvarale Srbe i svoje političke protivnike. Bez obzira na to što trezvene procene istoričara procenjuju žrtve na približno 100.000, zvanična istoriografija i propaganda pridržavaju se cifre od 700.000. Po mišljenju Milovana Đilasa i prema istraživanjima nekih istoričara koji žive u inostranstvu, broj žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji

teško da je veći od jednog miliona, u svakom slučaju nije 1.700.000. Naravno, broj žrtava nikako ne menja zločinačku suštinu nacističkog, ustaškog ili komunističkog sistema.

Ipak je izuzetno važno shvatanje uzroka stalne manipulacije brojkama, kojom se služe svi nedemokratski režimi. A ti su uzroci uvek isti – oni su politički.

Objavljeno u američkom časopisu na ruskom jeziku

„Almanac panorama“ br. 286, oktobar 1986

„Republika“ br. 338–339, 1–31. avgust 2004 (preveo Mirko Đorđević)

BALKAN I AMERIČKI IZBORI

Da li će eventualna pobeda kandidata Demokratske stranke Džona Kerija na izborima u SAD, odnosno povratka na velika vrata starog znanca Srbije Ričarda Holbruka, označiti i promenu politike SAD prema Balkanu, posebice prema Srbiji? (Kongresmen iz Ohaja Denis Kušinić kaže da će Balkan, u slučaju pobede Kerija, biti jedan od prioriteta SAD, „jer na njemu nije dovršen posao“.)

„Nije mi sasvim jasno – zašto smatrate da se desila promena politike prema Srbiji u vreme prvog mandata predsednika Buša. Ja vidim kontinuitet politike prema Balkanu od Klintona do Buša, a, verovatno će biti tako i u slučaju izbora Kerija. Da posao ovde nije dovršen govori ne samo Kongresmen Kušinić, već je to bio i stav Bušove administracije. Druga je stvar što do novembarskih izbora u SAD niko neće ‘dovršavati posao’ ovde. Ali to nije principijelni, već pragmatički stav Bušove administracije.“

Mnogi spoljnopolitički analitičari konstatovali su da je Bušova administracija imala mnogo manje interesovanja za balkanske teme od Clintonove. Da li je to samo posledica događaja od pre tri godine (teroristički napad na SAD), odnosno dominacije borbe protiv terorizma?

„Svakako, u poslednje tri godine Balkan nije bio u prvom planu zbog rata u Avganistanu i Iraku. Pa ipak, kad god bi Balkan bio na tapetu, a posebno Srbija, Bušova administracija je ponavljala sve ono za što se zalagala i Clintonova administracija, a to je: izručenje svih optuženih Haškom tribunalu, neminovnost konačnog rešenja statusa Kosova itd. U stvari, za Srbiju i Crnu Goru ta izmena fiksacije najveće zapadne sile je nepovoljna činjenica, a ne povoljna, kako mnogi misle.“

Kakav je uticaj rezultata predsedničkih izbora u SAD na pitanje konačnog statusa Kosova?

„Ponavljam – nikakve razlike u pogledu kosovskog pitanja, bez obzira ko će biti pobednik, neće biti, izuzev što se može očekivati radikalni ‘završetak poslova’ na Balkanu.“

NDN Vojvodine, 15. septembar 2004 (Nedim Sejdanović)

USTOLIČENJE KONDOLIZE RAJS

Šta znači postavljanje Kondolize Rajs, dosadašnjeg američkog sekretara za nacionalnu bezbednost, na mesto državnog sekretara za američku spoljnu, ali i unutrašnju politiku?

„Vidite, državni sekretar SAD se bavi, kao i celi State department, samo spoljnom politikom, a nikako unutrašnjom. Kao savetnik za nacionalnu bezbednost američkog predsednika, Kondoliza Rajs se zaista bavila i spoljnom i unutrašnjom politikom. Sada će samo spoljnom.“

Koji su osnovni razlozi Paelovog povlačenja i da li su tačne tvrdnje pojedinih analitičara da je on predstavljao „umerenu struju u Bušovoj administraciji“?

„Nema nikakve sumnje da je Pael bio umereniji od Buša. Jedan od razloga je taj, što je očito hteo da se blago distancira od predsednika, radi moguće buduće kandidature za predsednika SAD. Pre četiri godine je on bio jedan od mogućih kandidata Republikanske partije, ali je ocenio da je još prerano za njegovo kandidovanje za predsednika, pa se na vreme povukao. On bi bio prvi predsednik SAD – Afroamerikanac, to jest, crnac. Za četiri godine on će biti idealan kandidat republikanaca, kao što će, verovatno, najperspektivniji kandidat Demokratske stranke biti senatorka Hilari Rodam-Klinton, supruga bivšeg predsednika Klintona.“

U takvoj konkurenciji Pael može da trijumfuje. Naime, za republikance glasaju brojni desničari i konzervativci, ali bi Pael privukao i ogromne mase crnačke populacije, koji obično slabo učestvuju u izborima. Naravno, i Hilari Klinton bi privukla mase žena, ali Pael ima veliku prednost jer je proslavljeni general, što je američka tradicija – setite se generala Ajzenhauera. U svakom slučaju će za četiri godine prvi put u istoriji Amerika dobiti predsednika ili ženu, ili Afroamerikanca.“

Rajs je poznati stručnjak za ruska i istočnoevropska pitanja. Da li to može značiti i drugačije akcentovanje američke politike prema Balkanu?

„Kondoliza Rajs je ne samo stručnjak za ruska (manje za istočnoevropska) pitanja, već je nekoliko godina studirala ruski jezik u Moskvi.“

Juče su je već intervjuisali za moskovsku televiziju i odgovarala je na ruskom jeziku (gledam rusku televiziju na kablovskoj). Žalila se da sada govori ruski mnogo gore nego pre više od četvrt veka kada je živela u Rusiji, jer sve manje ima ruske govorne prakse. I zaista sada govori ruski sa velikim akcentom. Sa Kondolizom Rajs susretao sam se dugi niz godina na godišnjim konvencijama Asocijacije američkih rusista i slavista – AAA SS. Tada je govorila ruski skoro bez akcenta.

Duboko sumnjam da će se bilo šta promeniti u stavu Amerike prema Balkanu. Verovatno će se u pozitivnom pravcu politika SAD promeniti prema Rusiji, pogotovo što je predsednik Putin aktivno podržao Džordža V. Buša na nedavnim izborima.

Moram priznati da me uvek zaprepašćuje nepoznavanje odnosa Ruske Federacije prema Srbiji, odnosno pre toga – Jugoslaviji među brojnim slojevima srpskog stanovništva. Rusija je u Savetu bezbednosti aktivno podržala osnivanje Haškog tribunala, i sada u Kontakt grupi zahteva (kao i sve druge članice Kontakt grupe) da Srbija i Crna Gora predaju Hagu sve ovdašnje optuženike. Druga je stvar šta pričaju Žirinovski, nekadašnji enkavedeovac, patrijarh Aleksij drugi, te lider Komunističke partije Zjuganov. Što se pak tiče zahteva za sprovođenje Rezolucije 1244, može se reći – da je beogradsko rukovodstvo imalo bar malo političke vizije i poznavanja međunarodne situacije, već bi pet godina samo zahtevalo što hitnije održanje Međunarodne konferencije za konačno rešenje kosovskog problema, a ne na sve načine izbegavalo saradnju sa međunarodnom zajednicom i Haškim tribunalom.

Jednom rečju – ne mislim da će se bilo šta u odnosu na Balkan izmeniti time što je Kolina Pauela zamenila Kondoliza Rajs.

„Gradanski list“, 17. novembar 2004 (Nedim Sejdanović)

BRAVAR JE BIO BOLJI

Znate li koliko je Titov režim bio pomagan sa Zapada? Prema dokumentiranim podacima, Tito je od 1951. do smrti sa Zapada bio pomognut sa stotinu milijardi dolara. Tita je po svaku cijenu trebalo održati na površini da bi Jugoslavija služila kao neka vrsta izloga za istočne zemlje. Najgore je, međutim, to što je Jugoslavija, nakon 1989, mogla održati isti položaj: mogla je služiti kao izlog za istočnoevropske tranzicijske države, i kao takva musti i lijevo i desno. Umjesto toga, ona se raspala jer su se gotovo svi vlastodršci odlučili na drugačiju politiku.

Mihajlo Mihajlov kotirao je za vrijeme socijalizma kao „jugoslaven-ski disident broj 2“; na listi neprijatelja režima bio je smješten odmah iza Milovana Đilasa. Takvu je reputaciju imao i u svijetu. Protivnik komunista, neprijatelj nacionalista, apart(ij)ni individualist, konsekventna moralna figura, Mihajlov nikada i ni na koji način nije pokušao kapitalizirati vlastitu disidenciju, čak ni tako da bi od nje – što je bila uobičajena praksa – stvorio legendu; makar je za izgradnju legende imao ras-košan materijal i temeljitu podlogu u činjenicama. Naprotiv, dosljedni borac protiv mitova, Mihajlov se toj praksi – i na vlastitom primjeru! – odupro vrlo žilavo: „Disident sam postao sasvim slučajno...“, reći će „Feralovu“ novinaru, iskreno i opušteno, premda bi se baš njegova sudbina, uz nešto smisla za patos i samoreklamu, mogla prikazati i kao prava idealistička kalvarija, a u tranzicijsko vrijeme i obilno naplatiti.

Disidentom je, međutim, Mihajlov očito i ostao, namjerno i po vlastitom izboru, jer dosljedna potraga za istinom podrazumijeva disidenciju i plaćanje, veće ili manje, cijene. Mihajlova su komunisti zatvarali, a nacionalisti mrzili, a neki od njih, u emigraciji, poput dr. Slobodana Draškovića, sina bivšeg ministra unutarnjih poslova u SHS, o Mihajlovu su ispisali čak i knjigu zanimljiva naslova – *Titoizam, đilasizam, mihailovizam...*

Mihajlo Mihajlov rođen je 1934. godine u Pančevu, u obitelji ruskih emigranata. Na zadarskom Filozofskom fakultetu šezdesetih je godina predavao rusku književnost, a nakon feljtonske objave prvih dijelova njegove knjige *Leto moskovsko*, 1965. godine, ruski je ambasador Titu izrazio nezadovoljstvo ovim djelom. Tito se odmah potom založio za njegovo

hapšenje, pa je Mihajlov dobio tri i pol godine zatvora i četiri godine zabrane javnog istupanja. Nekoliko godina po izdržavanju prve kazne, Mihajlov je – ovog puta u Novom Sadu – ponovno osuđen na sedam godina robije zbog „neprijateljske propagande“. Ritam njegovih hapšenja i oslobađanja podudara se s ritmom Titovih približavanja Zapadu, odnosno Istoku: Mihajlov je u pravilu hapšen u vrijeme kada je Tito trebao rusku naklonost.

Drugi put odležao je tri godine i dva mjeseca; godinu dana nakon izlaska iz zatvora, 1978, emigrirao je u Sjedinjene Države, gdje predaje književnost na nizu uglednih sveučilišta. Danas živi u Washingtonu i Beogradu, a ima dvojno državljanstvo, SiCG i SAD. Mihajlo Mihajlov autor je knjiga *Ruske teme*, *Planetarna svest*, *Nenaučne teme* i *Leto moskovsko*, a neke njegove studije – poput „Povratka inkvizitora“ ili rasprave „Niče i ruski neoidealizam“ – kritika je ocijenila „kapitalnima“, pa su prevedene i na veliki broj stranih jezika.

Tragični kraj

U Hrvatskoj je, ne samo u zadnje vrijeme – pretpostavljam da je to dosta slično i u Srbiji – primjetna neskrivena „jugonostalgija“, odnosno „titonostalgija“. Kako gledate na nju, s obzirom na vaše specifično disidentsko-robijaško iskustvo?

„Mislim da je ključna Titova greška to što nije postupio onako kako je mogao; on je, naime, poput Kemal paše-Ataturka svojedobno, trebao dekretom uvesti višestranački sustav još za svog života. Mogao je to učiniti bez ozbiljne opasnosti za svoju vlast... No, Tito je bio marksist i kao takav nije mogao pristati na podjelu vlasti. Da se Jugoslavija demokratizirala prije raspada, cijeli tok događaja bio bi bitno drugačiji, u svakom slučaju, bio bi bitno manje krvav. No, ovdje je sve vuklo prema tragičnom kraju. Primjerice, u Španjolskoj, poslije Franka, najprije su održani savezni, federalni, višepartijski izbori, a tek onda provincijski: u Baskiji, Kataloniji i drugdje. Da nije bilo tako, Španjolska bi se vjerojatno raspala poput Jugoslavije. U SFRJ su, međutim, republičke partije imale legitimitet, savezna nije. To je automatski vodilo prema borbi za podjelu teritorija i svemu što smo vidjeli. Tomu, nažalost, nije bilo lijeka. Savezne, višepartijske izbore, podsjetit ću vas, odbili su Srbija i Slovenija, što je vrlo zanimljivo.“

U Vašem odgovoru ne primjećujem osobnu notu?

„Nisam – da vam odgovorim na pitanje – jugonostalgičar. Ali, moram vam reći ovako: gimnaziju sam završio u Sarajevu. Od Sarajeva do Dubrovnika stizali smo, biciklima, za dan i pol. Nedavno sam, s jednim

rodakom koji je stigao iz Rusije, od Sarajeva do Dubrovnika putovao jedan dan – taksijem. Tri puta smo, na šest mjesta, prelazili granicu – ukupno, dakle, dvanaest zaustavljanja. No, ovdje nije bitan osobni momenat. To je propast za ekonomiju. To je užas, a slična situacija je i u SSSR-u, koji je bio koncipiran kao jedna velika tvornica. Samo ste u Gruziji, primjera radi, imali tvornicu filtera za cigarete. Samo u Uzbekistanu imali ste neke pogone za obradu pamuka. Na vlasti su ostali isti ljudi, koji se razlikuju jedino po tome što više nisu komunisti nego nacionalisti, a posljedice su identične: to je smrt za privredu.“

Sjećanje na viši standard jedan je od uzroka činjenice po kojoj je Tito, u većini anketa, i dalje najpopularniji politički lider s ovih prostora?

„Da, bravar je bio bolji, ta se parola može pročitati i u Srbiji.“

Je li ovdje nastupio moment širokog razočaranja u liberalnu demokraciju, odnosno tržišni sustav, kapitalizam, staromodno rečeno, koji još nigdje nije dospio pokazati svoje bolje lice?

„Znate li koliko je Titov režim bio pomagan sa Zapada? Nedavno je i u Beogradu prevedena knjiga Elisabeth Lee, *Keeping Tito in flow (Držeći Tita na površini)*, gdje se dokumentirano pokazuje kako je Tito od 1951. do smrti sa Zapada, dakle za četvrt stoljeća, bio pomognut sa stotinu milijardi dolara. U to je uračunata besplatna financijska pomoć, vojna pomoć, nepovratni zajmovi i sl. Tita je po svaku cijenu trebalo održati na površini da bi Jugoslavija služila kao neka vrsta izloga za istočne zemlje. Tada je iz SSSR-a ili Čehoslovačke putovati u Jugoslaviju značilo isto što i putovati na zapad. Nama su ovdje govorili: vi ste Amerika.

Najgore je, međutim, to što je Jugoslavija, nakon 1989, mogla održati isti položaj: mogla je služiti kao izlog za istočnoevropske – ovaj put ne socijalističke već tranzicijske – države, i kao takva „musti“ i lijevo i desno. Umjesto toga, ona se raspala jer su se svi vlastodršci – s izuzetkom Alije Izetbegovića, uglavnom bivši visoki dužnosnici bivšeg režima – odlučili na drugačiju politiku.“

Okupirani Beograd

Svojedobno ste izazvali dosta otpora tezama po kojima je mit o NOB-u bio ključni element održavanja Titove diktature?

„U Jugoslaviji su, u vrijeme socijalizma, bili vrlo popularni mitovi o brojnim njemačkim divizijama koje su zbog borbi s partizanima bile vezane za ovo tlo umjesto da se bore na Istočnom frontu. Međutim, prema pouzdanim istraživanjima, za borbu protiv partizana, u sedam

ofanziva, Nijemci su koristili trupe koje su s Istočnog fronta bile upućivane na odmor u Jugoslaviju. Što bi tek bilo kada bi čovjek povjerovao u realnost popularne televizijske serije 'Otpisani' u kojoj se priča o herojskom otporu u okupiranom Beogradu? Njemačke arhive, koje su vrlo precizne, pokazuju međutim da je u toku okupacije Beograda od travnja 1941. do listopada 1944. (kada su sovjetske trupe započele oslobađati grad), za sve tri i pol godine rata, ubijen samo jedan njemački vojnik! A to nisu usamljeni primjeri, naravno.

Praktične posljedice tog mitologiziranja prošlosti bile su vrlo ozbiljne. Da, zahvaljujući komunističkoj diktaturi, nije bilo mitskog odnosa prema NOB-u i Drugom svjetskom ratu, današnje generacije bi na rat između četnika i partizana gledale isto tako ravnodušno kao na rat 'crvene i bijele ruže' koji se vodio u Engleskoj pre nekoliko stoljeća. Svi smo mi potomci i četnika i partizana, i besmisleno je danas obnavljati ravnogorsku ideju, monarhiju, školski vjeronauk i slične stvari, te naročito, raspirivati davnašnju mržnju i neprijateljstva. Kamo to vodi, najbolje je pokazao rat u Bosni.

Nikakvog 'pomirenja' između nekadašnjih boraca suprotstavljenih snaga u građanskom ratu, a niti novih mladih snaga koje mnogi danas pokušavaju uvući u obnovljeni sukob, nema i ne može biti bez destruktivne još živućih ili danas nastajućih mitova.

Sličnu ste matricu zapazili i u SSSR-u?

„Da, mit o Oktobru poslužio je na sličan način očuvanju diktature u SSSR-u. Ako, čak i danas, upitate naše suvremenike tko je oborio rusku monarhiju, dobit ćete, u većini slučajeva, odgovor da je to bio Lenjin. No, monarhija je bila oborena već u veljači 1917, a car je uhapšen bez ikakve pomoći boljševika, koji su u dobroj mjeri tada bili emigranti, poput samog Lenjina, koji je bio u Švicarskoj. Boljševici su tek deset mjeseci kasnije izveli državni udar i oborili Privremenu vladu Kerenskog. Mitovi te vrste užasno su rasprostranjeni. O broju žrtava u Jasenovcu, o broju strijeljanih u Kragujevcu, o broju izginulih u Drugom svjetskom ratu itd., itd. Kao dobar primjer za ilustraciju upotrebe mitova u političke svrhe možemo uzeti 'evidenciju' o broju sovjetskih žrtava u Drugom svjetskom ratu.

U ožujku 1946. pošto je u gradiću Fultonu u Sjedinjenim Državama Churchill održao govor u kojem se obrušio na Sovjetski Savez zbog stvaranja 'željezne zavjese od Baltika do Trsta' te porobljavanja Istočne Evrope (a taj govor se u historiografiji smatra početkom 'hladnog rata'), Staljin je dao intervju za 'Pravdu' u kojem je indirektno odgovorio na

optužbe iz Fultona. On je podsjetio na činjenicu da je Rusija često doživljavala vojne invazije sa Zapada te da se mora zaštititi stvaranjem određene tampon zone prijateljskih država. U tom kontekstu naročito je podvukao golem broj sovjetskih žrtava nacističke najezde. Tih žrtava, rekao je Staljin, bilo je oko sedam milijuna. Početkom šezdesetih, u vrijeme berlinske krize, Hruščov je u jednom govoru ustvrdio da je sovjetskih žrtava u Drugom svjetskom ratu bilo 20 milijuna. Već u vrijeme Brežnjeva baratalo se cifrom od 30 milijuna – čime se, zapravo, opravdavalno stvaranje moćne armije, nuklearnog oružja i goleme oceanske vojne flote.“

Nadnacionalni pokret

U Hrvatskoj je u posljednje vrijeme aktualna diskusija na temu bi li trebalo posegnuti za zakonskom zabranom simbola totalitarnih ideologija, pri čemu je oko pitanja ustaša i četnika još i moguće postići suglasnost, ali simboli komunizma uvijek ostaju najupitniji. Što vi mislite o tome?

„Ne znam točan odgovor. S jedne strane, neke zabrane su nužne, ali, s druge strane, zabrane, posebno kod mladeži, uvijek rezultiraju otporom. Teško mi je shvatiti ovu grupicu koja je dolazila na Trg bana Jelačića, ne znam što im je to trebalo.“

Koja je razlika, po vašem mišljenju, između ustaškog, četničkog i partizanskog pokreta?

„Jasno je da je partizanski pokret, u jednoj višenacionalnoj zemlji, mogao pobijediti ne zato što je bio komunistički, nego zato što je bio višenacionalan. Ako biste zajedno posložili hrvatske, srpske i albanske nacionaliste, dobili biste ljudsku masu koja bi bila trostruko veća od partizanskog pokreta. Ali, jedino su partizani bili nadnacionalni, a jedino jedan tako nadnacionalan pokret je mogao imati uspjeha u takvoj sredini. I to ne zato što su članovi partije i SKOJ-a bili osobito uvjerljivi u najavama dolaska besklasnog društva, već zato što su pripadnici različitih nacionalnosti znali da ih u tom pokretu nitko neće zaklati zato što pripadaju ovoj ili onoj etničkoj skupini. I partizani su, na neki način, bili moderniji: četnici i ustaše su klali, partizani su strijeljali...“

To mislite bez ironije?

„Ako gledate evropski kontekst, očito je da je Karl Marx moderniji od svetosavskog ili kosovskog mita, ili pak, od ideja koje nosi Hrvatska stranka prava, simbolički govoreći.

To je i globalno pravilo. U višenacionalnoj zemlji nikakav nacionalistički pokret ne može pobijediti na duže staze. Partizani su o tome vodili računa. Čak su i partizanske pjesme bile internacionalne. Najpoznatije i najpopularnije među njima, poput 'Po šumama i gorama', 'Bilećanke' ili 'Komandanta Save', prevedene su s ruskog, odnosno uzeta je ruska melodija. Prije tridesetak godina dogodio se i komičan slučaj, kada je jedna komisija pokušavala odrediti novu jugoslavensku himnu, umjesto 'Tlej Slaveni'. Tada su mnogi ozbiljni kulturni djelatnici predložili adaptaciju partizanske pjesme 'Po šumama i gorama'. Nitko se nije dosjetio kako je to samo prijevod ruske pesme 'Po dolinama i po uzgorjama', koju su, uzgred budi rečeno, u građanskom ratu, s različitim riječima, pjevali i crveni i bijeli, a pjesma potječe još iz vremena napoleonovskih ratova, kad je bila poznata kao 'Pjesma sibirskih strijelaca'.

Srbija je, zarobljena mitovima prošlosti, u pogledu razvoja i približavanja Evropi, petnaest minulih godina praktički bacila niz rijeku. Kakvo je stanje danas?

„S tom se ocjenom slažem, a što se tiče izlaza, on praktički nije vidljiv. Mnogi smatraju – i to oni dobronamjerni – da je jedini izlaz za Srbiju da je okupira NATO, i da se na Kosovu uspostavi protektorat kao u Republici Srpskoj.“

Svetosavski mit

U Srbiji je još uvijek jako anticvropsko raspoloženje?

„Da, jak je svetosavski mit, Radikalna stranka jača i sigurno će uzeti vlast na narednim izborima. Oni su već sad najbrojnija i najjača partija. Svi ostali se udružuju ne bi li im parirali, ali s malo šansi. Onda bi se opet mogla pojaviti šansa da NATO intervenira.“

Dakle, unutar njih potencijala za razrješenje krize, u Srbiji nema?

„Zasad ih nema. Ako bolje pogledate, vidjet ćete da je riječ o nekoliko stotina pripadnika liberalne inteligencije, ali – što to znači? Perspektive su veoma, veoma mračne.“

Je li u Srbiji moguća repriza hrvatskog, Sanaderovog „kopernikanskog obrata“?

„Mnogi misle da će se to dogoditi i u Srbiji. Radikali bi mogli izvesti takav preokret, ako se Šešelj ne vrati iz Haaga. Mislim da je Tomislav Nikolić posljednji čovjek na svijetu koji je zainteresiran za Šešeljev

povratak. Možda i vanjski utjecaji budu djelovali u tom pravcu, iako je to otvoreno pitanje. Usput budi rečeno, dva šefa policije iz Srbije, iz Miloševićeva vremena, Franko Simatović i Jovica Stanišić, vratili su se ovih dana iz Haaga da se brane sa slobode. Znae tko je dao garancije za njih? Amerikanci! Zašto? To je ostalo posve nejasno, osim ako nisu surađivali s njima.

Sjećam se, kad su u Republici Srpskoj vezivali francuske zarobljenike za mostove kako NATO ne bi te mostove bombardirao. Stanišić je otišao u Bosnu i oslobodio ih. Franko Simatović bio je šef crvenih beretki, Stanišić šef tajne policije, i sada Amerikanci jamče za njih. Zašto? Mnoga su pitanja bez odgovora, a društvo je u kaosu. Svakoga dana događa se neka pljačka banke, neko ubojstvo, i nikada još nitko nije otkriven. Nema izvršioca, nema počinitelja. Ne znam, sve je mračno i ne vidim nikakvog izlaza.“

Do koje mjere se razlikuje situacija u Hrvatskoj?

„Ovdje je ipak dosta mirnije, kod nas se svakog dana pljačkaju banke, u kaubojskom stilu. Ponekad to bude i duhovito, kao kad su opljačkali banku preobučeni u svećenike. Nemoguće je, ipak, da će se tako završiti. Srbija ne može ostati crna rupa Evrope, to prije što smo sa svih strana okruženi zemljama koje će ući u EU.“

„Feral tribune“, 10. veljače 2005 (Boris Rašeta)

RUSKA STREPnja

Mihajlo Mihajlov nije samo najpoznatiji jugoslovenski disident. Plodnu akademsku karijeru prati i bogata spisateljska aktivnost. Mihajlov je više od 30 godina profesor na najuglednijim univerzitetima u svetu na kojima je kao gostujući profesor predavao modernu rusku književnost i rusku nemarksističku filozofiju i to na univerzitetima po Americi, zatim u Škotskoj, Nemačkoj i Moskovskom državnom univerzitetu. Njegove knjige su prevedene na brojne jezike u Evropi i Aziji. U Beogradu su poslednjih godina izašle: *Leto moskovsko*, *Domovina je sloboda*, *Planetarna svest* i *Nenaučne misli*. U komunističkoj Jugoslaviji proveo je oko sedam godina u zatvoru zbog „neprijateljske propagande“. U svetu je dobio niz priznanja i nagrada, uključujući i godišnju nagradu Međunarodne lige za prava čoveka za 1978. godinu. Sada već tri godine živi u Beogradu. Kako ne podnosi pompu i titule, sebe predstavlja samo kao publicistu.

Dugi boravci u SAD i Rusiji omogućili su Mihajlovu komparativno praćenje raznorodnih istorijskih procesa na kraju 20. veka, koje je postmoderna kultura već smestila u istorijske okvire. Ostale su posledice koje označavaju početak novog doba i novih nevolja.

Dok je početkom devedesetih na jugoslovenskom prostoru počinjao rat, Rusiju je oivočila novo poglavlje svoje istorije.

„Početkom devedesetih godina u Rusiji je na vlast došao Boris Jeljcin rapustivši Sovjetski Savez. Naime, trojica predsednika najvažnijih republika SSSR-a – predsednik Rusije, Ukrajine i Belorusije – u decembru 1991. potpisali su u blizini Minska dogovor o osamostaljenju svih sovjetskih republika sa jednim ciljem da se obori Mihail Gorbačov, u to vreme predsednik SSSR-a. Ako ne postoji SSSR – ne postoji ni njegov predsednik. Posle toga je počela era obeležena privatizacijom celokupne industrijske sfere, sa ‘vaučerizacijom’, sa svim mogućim manipulacijama tokom privatizacije i stvaranje ogromnih mafijaških organizacija koje su već pri osnivanju srasle sa dotadašnjim strukturama

KGB-a. Prema tome devedesete godine u Rusiji su više nalikovale na vreme Miloševića, kada je i nastala simbioza privrednog i drugog kriminala sa policijskim organima. Tada su se preko noći u Rusiji enormno obogatili brojni tajkuni.“

Tajkuni su sa Jeljcinom živeli u srećnoj kohabitaciji. Ali se posle dolaska Vladimira Putina na vlast njihov položaj promenio.

„Dolaskom Putina na vlast neki od najmoćnijih tajkuna su ili pobjegli na zapad, kao na primer Berezovski, ili su počeli da stvaraju opoziciju Putinu, kao Hodorkovski, koji je zato i uhapšen. Za sada ostali tajkuni, koji sigurno nemaju ništa manje grehova – poreskih, finansijskih i čak kriminalnih, nego što ih imaju Hodorkovski i Berezovski – ostaju lojalni Putinu, i on ih ne dira. Putin je čovek KGB-a, već u vreme Jeljcina bio je šef nove ruske službe bezbednosti. Nema sumnje da drži pod kontrolom većinu grupacija bivšeg KGB-a. To je i bio glavni razlog da ga Jeljcin izabere za svog naslednika, jer mu je samo takav čovek mogao garantovati imunitet od progona za razne mahinacije, novčane i političke posle odlaska s vlasti. Putin na sve načine učvršćuje svoju vlast. Pri čemu ga ne interesuje mnogo forma, već suština vlasti. U tom smislu na neki način podseća na Staljina, koji takođe nije bio ‘formalista’.“

Putin je izgubio podršku, koju je uživao posle dolaska na vlast. Sada ga sve češće kritikuju kao autokratu. Čak se spominje da bi mogao da promeni Ustav kako bi po treći put bio biran za predsednika.

„Putin neće menjati ustav u Dumi, mada bi to mogao sa svojom većinom i svojim ‘saputnicima’ (na primer, Žirinovski uvek glasa za vladodršce, iako na rečima često istupa opoziciono). Njegov kandidat će biti neki, u političkom smislu bezlični, ali njemu lojalan čovek, a Putin će držati sve poluge vlasti, bilo kao šef najveće partije ili na neki drugi način. Setimo se da je za vreme celog perioda Staljinove diktature (preko četvrt veka), zvanični poglavar Sovjetskog Saveza bio beznačajni Mihail Kalinjin, dok je Josif Visarionovič bio samo generalni sekretar KPSS(b). Sličnosti i razlike između naše i ruske situacije ispoljavaju se u tome, što na našoj sceni u vlasti, za sada (na sreću ili nesreću) nema dovoljno snažne političke figure koja bi pokušala da čini ono što u sličnoj situaciji čini Putin, to jest da agresivno stavlja pod ličnu kontrolu sve tajkune. Da postoji neko takav – Karić i mnogi drugi, bili bi već ili u emigraciji, ili kao Hodorkovski – lišeni slobode. Ne bi im ni na pamet palo da stvaraju opozicione partije.“

Tajkuni su prateći element ovog doba i velika opasnost za uspostavljanje demokratije.

„Pa znate – novobogataši, u psihološkom pogledu su sve samo ne demokrate, čak i kada finansiraju demokratske pokrete kao što su to činili Berezovski i Hodorkovski. Da bi neko postao dolarski milijarder u roku od par godina u uslovima totalnog raspada države, industrije, nauke, svih dotadašnjih institucija – taj je morao da bude spreman na sve: na saradnju sa mafijom i policijom, na svemoguću hohštapleraje i prevare, i često na direktni kriminal. Setite se da su sva ona bezbrojna nerasvetljena ubistva biznismena, političkih ličnosti, vodećih mafioza koji se već deceniju dešavaju u Beogradu i celoj federaciji, samo senka svakodnevnih dešavanja u ruskim gradovima, naročito u Moskvi. Tamo svakog jutra imate desetak izveštaja o ubistvima i pljačkama banaka i menjačnica, koji su se desili prethodne noći. Nažalost, barem za sada, Putin nije pokazao aktivnost da se bilo koje ubistvo rasvetli.

Za Putina, istina, sada radi jedan psihološki obrazac koji je svojevrmeno mnogo pomogao Musoliniju i Hitleru. To je masovno ubeđenje da je bolje imati vlast samo jedne ‘čvrste ruke’ nego vlast bezbrojnih kriminalnih grupacija. Valjda se sećate da je za vreme Musolinija sicilijanska mafija praktično prestala da postoji (aktivirala se tek sa dolaskom Savezničkih snaga u Italiju 1943). Ista stvar je bila sa organizovanim kriminalom u Rusiji, koja je uvek bila poznata po brojnim bandama. Pre dolaska boljševika na vlast Rostov i Odesa su bili centri ruskog svirepog gangsterizma. Svega toga je nestalo za vreme Staljina, da bi se sada aktiviralo sa ustrojučenom snagom. Veoma se retko dešava da je snažna politička ličnost istovremeno i demokratski orijentisana i da zastupa pravnu državu. Naravno, da novobogataši nisu demokrate, ali čak i ako samo iz vlastitog interesa podržavaju pluralizam u društvu – to je dovoljno da se njihovo delovanje pozitivno oceni. Međutim, u Rusiji kao da je tome došao kraj zahvaljujući baš Putinu.“

Alfred Štiglic je posle dobijanja Nobelove nagrade i napuštanja MMF i američke administracije izrekao mnogo kritika o poslovanju najuticajnijih finansijskih institucija i prevođenju tranzicionih zemalja u kapitalizam. Posebno o tzv. šok terapiji u Rusiji. On čak otvara pitanje odgovornosti zapada za stanje u toj zemlji.

„Znate, što se tiče ‘šok terapije’, već davno je rečeno da se pre radilo o šoku bez terapije. Ništa gore nije moglo biti smišljeno od takve ‘šok terapije’. Upravo ona je pogodovala procvatu kriminala koji je, razumljivo neuporedivo veći i agresivniji u Rusiji, te u većini bivših sovjetskih

republika, nego kod nas. Iznenadno i ničim ne pripremljeno rušenje svih mogućih institucija, bez ikakvog plana zamene novim, zdravijim, dovelo je do kolapsa ne samo privredu, nauku, obrazovnu i kulturnu sferu, već i samu egzistenciju miliona ljudi koji se nisu mogli snaći u iznenadnim uslovima ‘divljeg kapitalizma’. Došlo je do trenutnog urušavanja ne samo umrtvljujućeg monopola komunističke partije, već i svih materijalnih i duhovnih osnova društva.“

U ideološkom smislu Rusiju odlikuje specifična mešavina boljševizma i nacionalizma. Mnogi posmatrači upravo zbog toga sa strepnjom govore o budućnosti Rusije. Šta vi mislite?

„Pošteno govoreći, ne volim da iznosim javno svoja predviđanja. I to zato što se, po pravilu, ispunjavaju. Bojim se da će uopšte ovo stoleće biti još krvavije od dvadesetog veka u svakom pogledu. Dvadeseti vek je praktički započeo tek 1914. atentatom Gavrila Principa. Dvadeset prvi vek – 11. septembra 2001. terorističkim napadom na SAD. Brine me što se još uvek malo pažnje poklanja ekstremnim nacionalističko-boljševičkim pokretima u Rusiji. Čak se i kod nas naveliko prevodi ideolog najstrašnijeg ekstremizma Aleksandar Dugin, koji poziva na poslednju, najradikalniju revoluciju koja će uništiti ne samo nepravedni društveni sistem, već i sav život na zemlji, da bi ‘čovečanstvo prešlo u novi duhovni eon’. To ga čak, opet paradoksalno, približava ekstremnim muslimanskim fundamentalistima. U knjizi *Apsolutna domovina*, on otvoreno poziva na uništenje celog materijalnog sveta. I, praktički niko mu se u Rusiji na ideološkom planu ne suprotstavlja, a njegov uticaj samo raste. Ali ipak imam neku nadu da čovečanstvo neće izvršiti samoubistvo na kakvo pozivaju svi mogući ekstremisti. Rуска kultura nikada nije bila nacionalistička, već uvek svečovečanska, znači planetarna, globalna. Možda će zato uspeti da savlada pošast ekstremističkog fundamentalizma svake vrste.“

„Monitor“ (Milanka Šaponja-Hadžić)

Ispovest Mihajla Mihajlova, povratnika (1)

SVE MOJE ROBIJE

Treba pratiti svoj kod, tu veru u sebi. Da je to što ste učinili bilo jedina prava stvar. Naravno, čovek je slab već po svojoj prirodi – ko ima toliku snagu da baš uvek prati ono što oseća? Kompromise je teško izbeći, možda to samo svecima polazi za rukom. Svakako, trudim se da ne napravim onaj glavni kompromis koji vodi ka poništavanju ličnosti. To ne dozvoljavam, ove manje kompromise da.

Posle 23 godine života na Zapadu, koje je proveo na bezbrojnim putovanjima po svim kontinentima na konferencijama i simpozijumima, posle osam godina predavanja ruske literature i ruske nemarksističke filozofije na najuglednijim univerzitetima Amerike, Evrope, Rusije i posle decenije analitičkog rada na Radiju Slobodna Evropa, nedavno se u Beograd (definitivno?) vratio Mihajlo Nikolajevič Mihajlov (67). „Zbog ćevapčića“, kaže u šali Titov disident broj dva (broj jedan je pripadao Đilasu) i potpredsednik Demokratske internacionale. „Najbliži ćevapčići mogli su se naći u Čikagu, a to je dva sata leta od Vašingtona, gde sam živeo.“

Kada ozbiljno odgovaram na pitanje zašto sam se vratio, kažem da nisam imao nameru da u Americi provedem ceo život: jednostavno, do sada nisam bio u mogućnosti da se vratim. Sada sam i finansijski nezavisan, posle dvadesetak godina rada tamo, dobio sam američku penziju koja je dovoljna za život u Jugoslaviji.

Svakako najvažniji razlog mog povratka jeste taj što je za mene kao istraživača i nekog ko se bavi duhovnim i idejnim problemima, važno i interesantno da živi u Beogradu. Uprkos svemu što se na teritoriji bivše SFRJ događalo u poslednjoj deceniji, imam osećaj da se upravo tu mora pojaviti jedna sinteza, koja će imati značaj daleko veći od regionalnog. Jer, na Balkanu su se spleli svi najdramatičniji svetski problemi – politički, ekonomski, socijalni, religiozni, etnički, moralni. Rešenja za njih pronađena ovde biće univerzalna, s obzirom na to da naša planeta sve više liči na SFRJ pred njen raspad. Ukoliko me osećaj vara i do tih rešenja ne dođe, već, naprotiv, anticivilizacijska društvena kretanja postanu

dominantna – vratiću se u Ameriku, ili otići u Rusiju, ako se i tamo ne dogodi slično.

Kolateralna žrtva

Pre *Leta moskovskog* nisam razmišljao o politici, apsolutno sam bio izvan te sfere. Kakva pobuna, nisam ja Vlada-Revolucija! Uvek moram da podvlačim to da ja nisam pobunjenik, psihološki nisam takav tip. U politiku sam bukvalno nateran kada me je Tito napao i sve što sam radio, bila je samo moja odbrana.

Nekoliko godina pre tog inkriminisanog teksta-putopisa, pisao sam i objavljivao tekstove o sovjetskoj kulturi, koji su dobijali najpozitivnije ocene. Verovatno zbog toga poslat sam u Moskvu 1964. u kulturnoj razmeni studenata Zagrebačkog sveučilišta i Moskovskog državnog univerziteta. U avgustu sam se vratio s puta, tekst počeo da pišem u septembru i završio ga u oktobru, upravo kad je smenjen Hruščov. Trijumvirat: Brežnjev, Kosigin i Podgorni odmah su započeli neku vrstu restalinizacije.

Reportaža je počela da izlazi u januarskom broju beogradskog časopisa „Delo“, a posle drugog nastavka, u februarskom broju, sovjetski ambasador Puzanov uručio je zvanični protest Titu zbog klevetanja SSSR-a. Ničeg subverzivnog nije bilo u toj reportaži *Leto moskovsko*, mislim da je njima smetalo to što sam više godina u svojim člancima podržavao Hruščovljevu liberalizaciju. To je njima bilo oči. Čak, mesec dana pre nego što sam otišao u SSSR, u zagrebačkom časopisu „Forum“, objavljen je moj esej o Solženjicinu i nikom nije zasmetao.

Jedino o čemu pre toga nisam pisao u jugoslovenskoj štampi, bilo je pominjanje prvog sovjetskog konclogora kod Arhangelska 1921. U drugom tomu *Arhipelaga Gulag* u prvih desetak stranica, Solženjicin se osvrti na to moje pisanje i kaže: „Mihajlov nije bio u pravu! Logor kod Arhangelska formiran je 1919, a ne 1921. Bio je to prvi koncentracioni logor za uništavanje političkih protivnika.“

Dakle, ambasador Puzanov je uložio protest i Tito je procenio da je to pravi trenutak da se opet malo primakne Sovjetima. I održao je govor okružnim javnim tužiocima: „Zar mi, političari, moramo uvek da pokazujemo ko je narušio zakon?! Eto, recimo, neki Mihajlo Mihajlov kleveće bratski SSSR. Ta nova forma dilasizma, jeste li vi učinili nešto protiv toga?!“

Treći nastavak mog putopisnog eseja nije štampan u martovskom broju „Dela“, a tadašnji urednik Muharem Pervić izvinio se čitaocima zbog uređivačkog promašaja. Istog dana kada je Titov govor objavljen u štampi, 4. marta 1965, mene su uhapsili. Prema dokumentaciji, Tito je to govorio u februaru, zašto nije ranije objavljen, nisam uspeo da saznam.

Nisam kriv

Mate Barbir, moj student, kasnije načelnik Udbe za Zadar, zakucao je na vrata mog kabineta, i reкао: „Profesore, dođe vreme!“ Dva policajca, dva agenta, neki profesori u funkciji svedoka vrše pretres kabineta, traže oružje. Znaе, hapšenje je šok. Odjednom ste potpuno neslobodni, negde vas vodaju, ispituju i što je najgore, ne znate šta sve mogu da vam urade. Mogu li da vas obese?

Nikada mi nije palo na pamet da mogu da budem uhapšen. Zbog čega? Zbog pisanja tekstova?! Desetak dana pre u zagrebačkom „Vjesniku“ pojavila se veoma pohvalna recenzija *Leta moskovskog*, zaista mi nije palo na pamet da će me neko hapsiti zbog tog teksta.

Zahtevao sam i dobio Krivični zakon i Zakon o krivičnom postupku i pročitao ih u dahu, kao roman. I sve sam zapamtio, mogao sam da ih izrecitujem. Dođu u zatvor neki zadarski advokati, jezivo uplašeni. Kažu: „Ma, ‘ajte, priznajte da ste krivi!“ Pa nisam kriv. Sve to pisao sam i ranije, a i Tito je to govorio 1948. „Ali, znate, ne možemo mi...“ Reкао sam: Sam ću se braniti! Deset dana kasnije, prijatelji iz Zagreba poslali su mi advokata Iva Glovackog, koji me je podržao: „Imate pravo, branićemo se!“ Zadar je u to vreme imao tridesetak hiljada stanovnika i sad, Tito napada, mene hapse – nastaje panika. Svi su prepadnuti, udbaši su me pitali: „Pobogu, šta si to pisao kad te napada drug predsednik?“ Promakao im je subverzivni element u njihovoj sredini.

Godinu dana pre toga Franjo Zenko i ja došli smo u Zadar sa Zagrebačkog sveučilišta kao asistenti. On na filozofiju, ja na slavistiku i kao najmlađem uvalili su mi da budem sekretar sindikalne organizacije fakulteta, da lepim markice i skupljam članarinu. Sad nastaje komična situacija. Kad sam posle 40 dana izašao iz zatvora, setim se svoje funkcije na fakultetu i napišem na oglasnoj tabli: Zakazujem sastanak! Prvi član: Isključenje Mihajlova... Potpis: sekretar sindikalne podružnice Mihajlov. Naravno, niko se nije pojavio, mislili su da će me ponovo uhapsiti. S fakulteta su me izbacili desetak dana posle hapšenja, iako nije bio završen istražni postupak. Ja sam se sudio s njima i Vrhovni sud Hrvatske me je vratio, godinu dana kasnije. Bilo je prekasno, već sam bio osuđen po drugi put.

Imao sam sreću: prvi put je PEN klub, međunarodno udruženje pisaca, trebalo da održi svoj kongres u jednoj komunističkoj zemlji juna 1965. na Bledu. Sekretar je bio Artur Miler, postavili su uslov: Ako Mihajlov ode u zatvor, nećemo doći u Jugoslaviju! Tako sam, deset dana pre održavanja njihovog kongresa, uslovno kažnjen. Oduzeli su mi pasoš, bio sam izbačen s posla, nigde nisam mogao da objavljujem članke – totalni pad, potpuno iza crte. Pravi izopštenik iz društva. Ali, nije sve

bilo crno, zbog cele te gužve počeli su u svetu da prevode *Leta moskovsko*. I počeo sam da pišem članke na ruskom, jer u celom svetu ima prevodilaca s ruskog. Znaе, ja sam bilingvist i savršeno mi je svejedno na kom jeziku pišem. Sestra i ja smo tek u školi naučili srpski. Dakle, od 1965. pišem na ruskom i verovatno je to razlog zbog koga me svrstavaju u rusku kulturu. U raznim antologijama uključen sam među ruske filozofe ili ruske religiozne mislioece. Zaista, čudna situacija: Jugosloven koji u Beogradu piše na ruskom i svrstava se u rusku kulturu!

Neprijatnost u jugoslovenskoj ambasadi

Počeo sam dobijati skromne honorare iz inostranstva, jedan je bio malo veći, nekoliko stotina dolara, pa sam kupio Šejkinu sliku. Bio sam dobar prijatelj sa njegovom ženom Marijom Čudinom, bila je iz Zagreba. Kad sam odlazio u Moskvu 1965, upoznao sam se sa Šejkom. Bio je veoma dubok čovek, odličan slikar, savršeno obrazovan. Sve ga je interesovalo, o svemu je čitao. Veoma brzo našli smo zajednički jezik. Iz Moskve sam doneo Okudžavine pesme i mnogo logoraških pesama, ni za jedno, niti za drugo nije se mnogo tada znalo u svetu. Šejka je presnimio te pesme i dugo ih je interpretirao na svojoj gitari. Da bih osigurao taj materijal, stupio sam u kontakt sa Dobricom Ćosićem, s kojim sam bio u prepisci i on je shvatio stvar. Otišli smo zajedno u Radio Beograd i napravili magnetofonske kopije pesama. S obzirom na to da je bio član CK, pretpostavljao sam da ih neće pleniti od njega.

Naime, kada sam bio u Moskvi, doživio sam neprijatnost u jugoslovenskoj ambasadi. O čemu se radi: za pet nedelja boravka tamo, bio sam u vezi sa tridesetak ruskih pisaca, bez posredovanja njihovog udruženja, što je bilo potpuno neuobičajeno. Toliko sam se obezobrazio da sam telefonirao i u Kremlj. Pola godine pre mog boravka u Moskvi, u zagrebačkom „Telegramu“ objavio sam kritiku Hruščovljeve knjige, u kojoj su njegovi govori i članci o umetnosti. Pod naslovom *U tradiciji Pisarjeva* (Pisarjev je socrealista 19. stoleća) pisao sam kao da se radi o običnom kritičaru, a ne predsedniku SSSR-a, generalnom sekretaru partije. Svi su bili zapanjeni što je to štampano, a i sam sam sumnjao da će to biti moguće. Sad, ja okrećem brojeve telefona u Kremlju, šalju me od jednog sekretara do drugog, predstavljam se: Mihajlo Mihajlov, ovde sam u kulturnoj razmeni, pišem o sovjetskoj literaturi. Pre pola godine pisao sam o knjizi Nikite Sergejeviča, da li bi mi on dao intervju? Kažu: „Dobro, ostavite nam broj vašeg telefona, videćemo.“ Ostavim broj telefona hotela u kome sam odseo i zaboravim na to. Posle nekoliko dana telefoniraju ovi iz Kremlja, kažu: „Nikita Sergejevič se sutra vraća iz Kijeve, on

će vam dati intervju, ali potrebno je da imate saglasnost jugoslovenske ambasade.“ Odem tamo i naivno ispričam da mi je potrebna njihova saglasnost da bih dobio intervju od Hruščova. Ovi to s nevericom slušaju, pa zovu nekog višeg i još višeg... Ja ponavljam priču i kad su svi sekretari čuli šta želim, počeli su da viču: Je l' ste vi ludi, pa vi pravite diplomatski presedan?! Oni će misliti da mi želimo intervju s Hruščovom!? Pa kako ste uopšte smeli da posećujete te pisce a da nas niste pitali?! Zbog toga sam se i uplašio za sudbinu tog snimljenog materijala i presnimavao kad sam se vratio u Beograd.

Sledećeg dana ponovo mi telefoniraju iz Kremlja, pitaju: „Jeste li dobili saglasnost ambasade?“ Nisam. Znaite, to nije državni list, već nedeljnik za kulturu, stoga naša ambasada neće da da saglasnost. U redu. Mislim, gotovo je. Kad, dan kasnije, opet telefoniraju: „Znaite šta, Nikita Sergejevič će vam dati intervju, ali morate da nam dostavite garanciju urednika 'Telegrama' da će biti štampan!“ Odmah telefoniram, urednik Mirko Božić nije u Zagrebu!

Objasnim da je urednik na putu... Dobro, nikom ništa. Idućeg dana, opet telefoniraju, kažu: „Nikita Sergejevič će vam dati intervju, ako vi garantujete svojim potpisom da će biti štampan u Jugoslaviji!“ I tu se ja prepadam, kakvu garanciju mogu dati? Kažem: Nažalost, ne mogu! I danas žalim zbog tog neostvarenog intervju. Eto, uplašio sam se jer su ovi iz ambasade vikali na mene. Očito da je Hruščov hteo da da intervju jugoslovenskoj štampi.

Prodani Zapadu

Na Brionskom plenumu juna 1966. „pao“ je Ranković, nakon čega je započeo talas liberalizacije. U Hrvatskoj je uništeno deset hiljada policijskih dosijea, kao, nastupila je totalna liberalizacija. A mesec dana pre toga, u članku „Dilas i današnja Jugoslavija“, napisao sam sledeće: Već je postalo uobicajeno da se kod raznih sudenja piscima i publicistima u socijalističkim zemljama, optuženi pravdaju da je ono što su učinili lišeno bilo kakve političke boje, da se radi isključivo o pitanjima književnosti, umetnosti, istorije. Nažalost, i zapadna štampa, braneći optužene, iznosi takav argument. Kao da celi svet ne želi da prizna da se radi upravo o problemu političkih sloboda, i unapred opravdava osudu i progon. Kao da nije neotuđivo pravo čoveka da bude politički obojen onako kako on to želi. Zašto Sartr ili Rasel mogu i to sa velikom korišću aktivno učestvovati u političkom životu svoje zemlje, a mi u socijalističkim zemljama moramo da se neprestano ograđujemo od toga da naše delovanje ima političku rezonancu?...

Pošto je po tadašnjem zakonu bilo moguće da petoro građana osnuje list, pokušao sam sa grupom intelektualaca i umetnika da to učinimo u Zadru. U otvorenom pismu predsedniku SFRJ, napisanom 11. jula 1966. u Zadru, stoji: Kako se ja niti moji istomišljenici ne osećamo protivnicima socijalističkog društva i naše zemlje a uprkos vašim oštrim rečima, nećemo živeti u strahu. I upravo zato da ne moramo naše ideje iznositi pred javnost isključivo putem zapadne štampe, a takođe i zato da se vi ubuduće ne biste više morali obraćati onima na Zapadu, već direktno nama ovde, jer mi sa zapadnom štampom imamo samo zato i toliki kontakt što nam ovde do sada nije bilo moguće istupati otvoreno pred našom javnošću. Mi, nekoliko desetina ljudi iz cele zemlje, sastaćemo se u Zadru od 10. do 13. avgusta ove godine i održati legalni skup sa ciljem osnivanja nezavisnog demokratskog glasila, koje će u daljoj perspektivi postati jezgro jednog demokratskog društveno-političkog pokreta. Naravno, u potpunosti u okviru jugoslovenskog zakona i Ustava.

Pre tog skupa počeo je napad u štampi, „Vjesnik u srijedu“ objavio je članak na dve strane s konotacijom: Prodani Zapadu. Tito je u istom smislu nešto govorio, onda sam ja, da bih im odgovorio, objavio to pismo na Zapadu jer sam znao da ovde neće štampati. Upravo kao zaštitu, ali nije pomoglo.

Zadarska deklaracija

Tri dana pred skup, 8. avgusta 1966, uhapsili su mene, sledećeg dana Marijana Batinića, istoričara umetnosti. Danijela Ivina, istoričara iz Zagreba, koji je prijavio skup, nisu uhapsili jer su u Zadar došli mnogi strani novinari, pa ih je to malo zaštitilo.

I dok sam ja sedeo u zatvoru, napisali su tzv. Zadarsku deklaraciju o osnivanju tog časopisa. Međutim, nisu uspeali da ga registruju. Po zakonu trebalo je samo nalepiti marku na koverat i predati na šalteru opštine. Nije bilo potrebno nikakvo odobrenje, ali ovi iz opštine nisu hteli da prime u ruku koverat, uplašili su se. Posle je to pokušano u Beogradu, e onda su pohapsili sve, i Ivina i celu Medijalu.

Uprkos svemu, skup u Zadru je održan. Naravno, bilo je prisutno samo desetak ljudi. Danijel Ivin bio je inspirator Deklaracije a potpisali su je Šejka, Peđa Ristić i Nikola Čolak, koji je posle nekoliko dana zbrisao u Italiju. Danijel Ivin je brat Slavka Goldštajna, izdavača i publiciste. Bio je tzv. najmlađi partizan u Vrhovnom štabu Hrvatske i bili su potpuno na liniji NOB, osim što je Danijel bio demokrata. „Najmlađi partizan“ u mom društvu, to svakako nije bilo prihvatljivo.

U toj Zadarskoj deklaraciji su isti oni pogledi sa kojima je UJDI krenuo 20 godina kasnije – demokratizacija Jugoslavije. Jasno da smo bili napadani od svih nacionalista: A gde je tu Nezavisna Hrvatska? Jugoslavija ne može da bude drugo nego tainnica naroda! Bla, bla, bla.

Jedna od tačaka naše optužnice bila je saradnja sa ustaškom emigracijom – možete misliti! Neka budala iz emigracije u Argentini napiše članak na nekoliko strana u hrvatskim novinama: „Akcija profesora Mihajlova ne doprinosi slobodi hrvatskog naroda.“ Ja to pokažem Šejki, i zamislite taj idiotizam, u presudi mi je ostalo: Za rasturanje ustaške štampe!

Zatvorska vrata

Početkom septembra 1966. ponovo su mi sudili zbog nekoliko članaka u inostranstvu. Izašao sam iz sudnice zajedno sa Marijanom Batinićem, dočekali su nas omladinski aktivisti 20-30 momaka i bacili su novčiće na mene. „Profesore, da te kupimo!“

Očito, nisu imali naredbu da me tuku. Međutim, u trenutku skrenuo sam u trafikku da kupim cigarete, Marijan Batinić je ostao sam. Istog momenta oborili su ga udarcima na zemlju, udarali ga nogama i izgubio je oko. Sada je profesor na Frankfurtskom univerzitetu, u Vizbadenu. Te aktiviste je predvodio Ivo Maštruko, kasnije je dogurao do ambasadora SFRJ u Vatikanu, a glavoseča, izbacivač s posla bio je Dalibor Brozović, predsednik hrvatskog Sabora za vreme Tuđmanove vladavine. Nacionalista koji je, pre nego što je to postao, bio ibeovac.

Dakle, uslovna kazna iz 1965. pretvorena je u bezuslovnu – godinu dana zatvora. Sam sam otišao na izdržavanje u zatvor u Sremskoj Mitrovici. Lakše je otići, nego da te iznenada pokupe.

Naravno, nije lako reći: Odoh ja u zatvor! Ipak, računao sam na godinu dana robije, to baš i nije toliko dugo. Jeste, zatvorska vrata se zatvaraju za tobom, ali i to je deo života koji čovek treba da prođe. Tolstoj je do kraja života žalio što nije bio u zatvoru, nije imao to iskustvo. Dostojevski jeste. To je potpuno druga dimenzija života.

Zavera arhitekata

Mesec dana po mom dolasku u Mitrovicu, 22. novembra 1966, usred noći su me pokupili i doveli u Centralni zatvor u Beogradu. Tamo su već bili dovedeni iz Zadra, Zagreba i Beograda, Šejka, Peđa Ristić, Slobodan Mašić, Marijan Batinić, Franjo Zenko, Miro Glavurtić i Mladen Srbinović. Oni su nastavili da rade na tom našem časopisu, hteli su da

ga prijave u Beogradu. Sve nas optužili su za neprijateljsko udruživanje protiv naroda i države.

Novine su donele naslove: „Zavera arhitekata!“ Peđa Ristić je arhitekta, Šejka je imao arhitektonsko obrazovanje, Slobodan Mašić je arhitekta... Naše ćelije bile su u istom hodniku, ali nije bilo mogućnosti komunikacije. Neko je tu proveo dva meseca, neko tri, na kraju sudili su samo meni. I presudili da u zatvoru treba da provedem četiri i po godine. Posle su mi smanjili na tri i po, koje sam izdržao do poslednjeg dana.

Centralni zatvor je specijalna ustanova, šetaš se dvorištem, nema jednog listića jer je sve beton, živiš u betonu. Sedam i po meseci proveo sam u izolaciji, tj. u samici. Za mene su to bili, možda, najvažniji meseci u životu. I nije bilo strašno. Čovek ostane apsolutno sam sa sobom, prosto, vidi sebe i svoj život. Zato se kriminalci mnogo više boje samica, nego da ih devetaju panduri. – Samo da se ne ostane sam sa sobom! Srećom, dozvoljavali su mi da čitam knjige, majka mi je donosila mnogo ruskih knjiga. Te godine prvi put je štampana knjiga *Majstor i Margarita* i neko mi je poslao u zatvor. Tri dana čitao sam je sa najvećim uživanjem. Čitam i smejem se, stražari me zapanjeno gledaju, misle da sam poludeo – čovek u samici, a smeje se?!

Mislim da mi je prilično pomoglo to što me je lično Tito napao. Ko sme da dira Titovog zatvorenika! Da me je uhapsio neko niži na partijskoj lestvici, i te kako bi me devetali. Ovako, niko me nije pipnuo, pristojno su se vladali.

Prevaspitanje u ledari

Posle godinu dana provedenih u Centralnom zatvoru šalju me u KP dom u Požarevcu. Tamo me je sačekao uobičajeni jednomesečni karantin. Godinu dana ranije, 1966, Jugoslavija je potpisala Deklaraciju o političkim i građanskim pravima UN, po kojoj zatvorenici nisu morali da rade. Apsurd je bio da u našim zakonima nije bilo prisilnog rada, ali ste, prema propisima KP domova, morali da radite.

U požarevačkom KP domu proizvodile su se odlične naftarice: radio sam kraj nekih ogromnih peći, pekao emajl. Mesec dana sam to radio i nisam stizao da pročitam novine, kamoli nešto drugo. A preda mnom su još bile godine robije! Baš u to vreme ratifikovana je Deklaracija o političkim pravima čoveka. Pošto nisam suđen kao politički zatvorenik, već zbog dela „političkog kriminala“ (svejedno, jer sam protiv naroda i države), upravi zatvora sam napisao jedan pristojni zahtev da me oslobodi rada jer – „po jugoslovenskim zakonima nema prisilnog

rada“! Naravno, ništa se nije desilo osim što su me u ćeliju zatvorili na maksimalnih deset dana. Bilo je to početkom zime 1967, smešten sam u samicu takozvanu ledaru. U njoj postoje samo drvene palače, u let-njoj ste uniformi, jedino noću dobijate ćebe. Prozori na samici ne postoje, samo rešetke, tako da sneg i led upadaju unutra. Pod je potpuno zaleđen. Izdržati u njoj deset dana veoma je teško jer od hladnoće ne možete da spavate. Ledare su se bojali i najveći kriminalci.

Naravno, to je činjeno protivzakonito jer po zakonu sve zatvorske prostorije moraju biti grejane. Već posle tri dana provedenih u ledari bio sam spreman da se predam, da odstupim od svojih zahteva. I šta se dogodilo: upravo kad sam se spremao da pozovem stražara, jedan mladi kriminalac ubacio mi je šibicu i cigarete kroz rešetke. Čistio je i pored stražara je uspeo to da uradi. Onda sam odlučio – idem dalje!

Izdržao sam deset dana, pa su me pustili na jedan dan. „Hoćeš na posao?“ Ne! Onda me ponovo bace u ledaru, ali nekako sam već bio oguglao. Kad su me zatvorili treći put, upravo mi je bila došla majka u posetu, rekao sam joj da od tog trenutka stupam u štrajk glađu. U isto vreme u Grčkoj je štrajkovao Mikis Teodorakis, bio je levičar, o njemu se mnogo pisalo u svetskoj štampi. Kao balans tome, počelo je da se piše i o meni. Sedme noći mog štrajka glađu smešten sam u ledaru po treći put. Došao je neki dr Vidak Popović, načelnik za prevaspitavanje u KP domovima pri Ministarstvu za pravosuđe i opštu upravu. „U redu, nećete raditi!“ I ja sam prekinuo štrajk glađu. Odmah su mi dali dopisnu kartu da napišem roditeljima da sam prekinuo sa štrajkom. Sačekali su da majka dođe u posetu i posle toga su me ponovo pitali: „Oćeš da radiš?“ Ne! „Idi u samicu!“ Dakle, u pitanju je bio trik. Odem u samicu. Međutim, razbolim se od upale pluća, pa me probace u bolnicu. Tek tada su me ostavili na miru i nakon nekog vremena prebacili me u zatvor u Mitrovicu. Na te ledare postavili su stakla i ugradili radijatore. Tako da su mi svi zatvorenici iz Požarevca bili veoma zahvalni.

NIN, br. 2647, 20. septembar 2001 (Ljubisa Stavrnić)

Mihajlo N. Mihajlov

Rođen je u Ruskoj bolnici u Pančevu, 1934. Otac Nikolaj Mihajlov, agronom i majka Vera Danilova, profesor matematike i fizike, dvadesetih godina napustili su Rusiju i došavši u Jugoslaviju, živeli u Kruševcu, Zrenjaninu, Sarajevu, Novom Sadu. Prijatan i šarmantan, Mihajlo Mihajlov je postdiplomske studije završio u Zagrebu 1961. radom „Dezintegracija ruskog realizma 1890–1917“. Doktorska teza „Motivacija ličnosti u romanima Dostojevskog“, završena 1964. nika-da nije odbranjena. Naime, posle petonedeljnog boravka u Moskvi i Lenjingradu u leto 1964. Mihajlov objavljuje putopisne eseje *Leto moskovsko, koji posle drugog nastavka u beogradskom časopisu „Delo“ bivaju prekinuti. Mladom predavaču, slavisti, na Filozofskom fakultetu u Zadru, tako počinje da teče disidentski staž u koji ulazi i ukupno sedam godina robije.*

Mihajlo Mihajlov nije bio disident iz komunističkog pokreta, otpadnik Partije ili čovek iz strukture vlasti stradao u čistkama, kakva je bila većina progonjenih u vreme Titovog režima.

Smelim intelektualnim otporom komunističkom totalitarizmu, bio je bliži onoj pravoj disidentskoj opciji tada u zemljama istočne Evrope. Na izvestan način ostao je u senci Đilasa, na koga je bila usmerena pažnja svetske javnosti. Razmišljanja i javno držanje Mihajla Mihajlova između 1965. i 1978. svakako zaslužuju ozbiljno upoznavanje, jer je to važno za noviju istoriju i rekapitulaciju 20. veka.

Ispovest Mihajla Mihajlova, povratnika (2)

SVE MOJE ROBIJE

Magična sila

Upravo u uslovima, kad je bilo najteže, doživio sam da izgubim svaki strah. Ne onda kad se nešto dešava pa se uplašiš da nas mogu obesiti, ubiti ili ne znam šta. Da, kad si baš u najstrašnijoj situaciji – strah nestaje. Posle toga se ničeg više ne bojiš. Nikad se više nisam uplašio, ničeg.

To iskustvo je za mene bilo otkrovenje i o tome sam napisao esej *Mističko iskustvo neslobode*, koje je štampano na mnogo jezika. Ne samo o svom iskustvu, već i iz iskustva Solženjicina, Sinjavskog, Panjina i još nekolicine koji su opisivali slične stvari. Naime, shvatio sam da su to uvek ista iskustva: da u toj najstrašnijoj situaciji naglo postajete svesni da postoji neka ogromna sila od koje zavisite a nikako od nekog policajca ili šefa države. Ukoliko imate poverenje u tu silu, idete za tim unutrašnjim glasom, onda vas baš briga – niko, ama baš niko ne može vam ništa. Kao onaj prizor u Bibliji: skočite među lavove, ali vas neće pojesti.

To je realno iskustvo i nemoguće ga je zaboraviti ako ste ga jednom imali. Realno je isto tako kao i ovaj što, nije rezultat nekog racionalnog spekulisanja. To je iskustvo neslobode, koje vodi ka slobodi. Naravno, i motivacija učini da se sve izdrži, sad ne bili mogao da izdržim dva dana bez ćevapa! Ali, kad postoji motivacija, protiv nečeg a za nešto se borite, to daje energiju. Preti vam stražar: „Radićeš ti meni ovo-ono“, ali to ne dopire do vas.

Ne, nisam tada bio religiozan. Kroz gimnaziju sam vaspitavan marksistički, roditelji se nisu bavili tim stvarima. Dobro, čitao sam rusku literaturu, ali tek u zatvorima se počela ukazivati neka druga dimenzija, prvo u CZ-u, pa u Požarevcu, kasnije u Mitrovici. Godinama sam čitao i skupljao građu da bih shvatio o čemu se radi. Naravno, sve se bazira na iskustvima. Recimo, zapanjilo me je da sam u noći pred hapšenje, sanjao da me hapse. Dugo me je to više zbunjivalo od samog hapšenja. Đilas mi je pričao da mu se na Sutjesci, u vreme najžešćih borbi, noću javio Hrist! I ja sam imao slično iskustvo u CZ-u, u mesecima koje sam provodio

u samici, jedne noći mi se javio Hrist. Osetite blizinu fantastične energije, neku ogromnu ljubav kraj vas i onda nestane. Ali istog trenutka znate o čemu se radi, šta je to. Ja sam racionalan čovek i moguće je da je posredi nekakav autohipnotizam – sedite tamo sami, u užasnoj ste krizi... Ali kako objasniti to da sam unapred video svoje hapšenje?

U svakom slučaju, treba pratiti svoj kod, tu veru u sebi. Da je to što ste učinili bilo jedina prava stvar. Naravno, čovek je slab već po svojoj prirodi – ko ima toliku snagu da baš uvek prati ono što oseća? Kompromise je teško izbeći, možda to samo svecima polazi za rukom. Svakako, trudim se da ne napravim onaj glavni kompromis koji vodi ka poništavanju ličnosti. To ne dozvoljavam, ove manje kompromise, da.

Staljinova pitanja lenjinizma

Svojevremeno sam napisao članak u kome sam tvrdio da je netačna izreka: „Nije teška robija, teški su robijaši.“ U zatvorima se smatra da su ubice normalni ljudi, izuzev patoloških ubica koji su ionako u ludnicama. Najneprijatnija populacija su sitni kriminalci, šibicari, skloni su cinkarenju i potkradanju ostalih. U zatvoru se sretnu mnogi interesantni ljudi i čuju neobične ljudske priče. Po tim kriterijumima, svakako je najinteresantniji bio slučaj mladog srpskog seljaka, simpatičnog momka, koji je izdržavao kaznu od četiri godine robjije – zbog silovanja svog oca! Uopšte nije bio perverz, radilo se o tome da se zaljubio u neku devojkicu, verili su se i on je otišao u vojsku. Kad se vratio, ustanovio je da je njegov otac imao seksualne odnose sa njom. Veza se raskinula, nekako je prešao preko toga i posle izvesnog vremena doveo je u kuću drugu devojkicu, s namerom da se oženi. Opet je njegov otac iskoristio prvu priliku... To ga je užasno razbesnelo, odlučio je da kazni oca. Dobro ga je napio, vezao ga za krušku u dvorištu i silovao ga pred komšijama.

U KP domu u Požarevcu sprijateljio sam se sa Ademom Demaćijem, koji je bio apsolutni autoritet za zatvorene Albance, jedino prave političke zatvorenike. Držao se kao poglavica i svi su ga slušali. Kad smo se sreli u Požarevcu, on se setio da smo zajedno bili na prvoj godini svetske književnosti. Kada je osnovana 1954. godine u Beogradu, pored nas dvojice, bili su i Mirjana Miočinović, Danilo Kiš, Muharem Pervić, Jevrem Brković, Pero Mužijević. Posle dve godine prešao sam u Zagreb, na komparativnu književnost. Tamo sam diplomirao i dobio stipendiju za postdiplomske studije. U zatvoru u Požarevcu bilo je raznih nacionalista, pokupljenih po kafanama zbog pričanja nacionalističkih viceva. Država je činila veliku glupost što ih je hapsila; oni, zaista, nisu bili politički zatvorenici. Albanci jesu, bili su marksističko-lenjinističkih uverenja,

mada su bili čisti nacionalisti. Kad jednog osude na samicu, svi stupaju u štrajk. Nisu smeli da ih pipnu, jer kad čuvar potegne palicu, ovaj mu kaže: „Nemoj da me udariš, moraću da te ubijem!“ I čuvar zna da to zaista može da mu se dogodi.

Albanci su odbijali svaku saradnju sa zatvorskom upravom, nisu hteli da potpisuju svoje presude, potpuni bojkot. Neko u upravi zatvora se dosetio i pošto je svaka tri meseca dolazila komisija iz Ministarstva za pravosuđe da rešava molbe za skraćivanje kazni (više od dve hiljade ljudi bilo je tamo), tri dana bi zasedali i donosili rešenja. Potom bi se ona čitala na razglasu: odbijena molba, prihvaćena, smanjeno za deset dana... Svaki put posle odlaska komisije, na razglasu bi se čulo: Adem Demaći – odbijena molba za skraćivanje kazne. Ovi ostali, k'o vele: možda jeste, možda lažu?!...

Imali su neku knjigu koju su čitali u najvećoj tajnosti. Dugo nisam znao kakva je to knjiga, dok jednog dana slučajno nisam naleteo na nju. Bila su to *Staljinova pitanja lenjinizma* u izdanju beogradske „Kulture“. Čitali su to kao da je Sveto pismo, krišom da ih ne otkriju. U svojoj autobiografiji Demaći tvrdi da sam ga ja oslobodio marksističke ideologije. Stalno smo se prepirali a kada sam izašao iz zatvora, poslao sam mu knjigu Džordža Orvela 1984.

Prošle godine bio sam u gostima kod njega. Demaći je legenda tamo, ali nismo smeli da govorimo na srpskom, pred drugima. Sada je njihov najumereniji političar, nastupa kao zaštitnik manjina i jedini govori o stvaranju konfederacije između Srbije, Crne Gore, Makedonije i Kosova.

Zagonetni Đilas

Kada mi je otac umro 1968, po zakonu sam imao pravo da odem na sahranu, nisu mi to dozvolili. Naravno, bilo je neprijatno saznanje da vaši roditelji strahuju i pate zbog vas ali, šta da se radi. Mora čovek da sačuva dušu, makar i oni patili. Posle dve godine boravka u požarevačkom zatvoru, prebačen sam u KP dom u Sremsku Mitrovicu, odakle sam pušten marta 1970. Jovan Barović, advokat i moj prijatelj, došao je po mene i odveo me u majčin stan u Novom Sadu. Otvaraju se vrata, jedan čovek ustaje i kaže: „Mihajlov, ja sam iz policije!“ Bio je to Đilas sa kojim se do tada nisam poznavao. Zaista, bio je impresivna ličnost, veoma načitan, dubok čovek.

Ipak, jednu stvar kod njega ne mogu da shvatim. Posle Titove smrti mogao je da se stavi na čelo demokratske opozicije; imao je ogromnu podršku svetske javnosti. Drugo: poznavao je taj sistem iznutra. Jeste bio blokiran u startu, ali imao je druge mogućnosti – mogao je da se nametne

kao lider, što se od njega i očekivalo. Bila bi to velika šansa za Jugoslaviju. Međutim, Đilas se držao povučeno, prepustio je opozicionu borbu drugima. Kada sam, krajem osamdesetih, počeo da dolazim ovde, pitao sam ga zašto se drži pasivno, zašto ne kritikuje Miloševića. Odgovorio je: „Da je hteo, Milošević bi jednim telefonskim pozivom zabranio štampanje mojih knjiga, a mene sada slobodno štampaju!“ Naravno, to nije bio pravi odgovor. Za mene je njegovo ponašanje, tada, ostalo zagonetka. Ne, nije on poverovao Miloševiću, nije bio lud. Moguće je da su u pitanju bile njegove već ozbiljne godine.

Japanska pratnja

Neposredno po mom dolasku iz zatvora, majka je htela da ode u SAD da bi pomogla mojoj sestri, koja je tamo živela od 1965, udala se i rodila sina. Ispraćam je na aerodrom Surčin i gledam kako je zaustavljaju na pola puta do aviona, oduzimaju joj pasoš. Naravno, žalili smo se, majka je čak pisala i Jovanki Broz. Nikada se nije bavila politikom, osim što je mene posećivala u zatvoru! Nisu joj dozvolili da ode. U novembru 1970. uspelo joj je da prebегne u Italiju. Ne znam kako se to odvijalo, jer je krila do svoje smrti. Kasnije se bojala da uđe u jugoslovensku ambasadu; trebalo je da ode u pratnji advokata, samo da potpiše kako bi dobila penziju, nije smela.

Naravno, služba me je pratila otvoreno, non-stop. To je tzv. japanska pratnja. Ne zato da bi videli šta vi radite, nego da se zastraše ostali. Majka je povremeno odlazila kod komšinice, išle su zajedno na pijacu. Ja je nisam ni poznavao, ali šta se dogodilo: ta žena je putovala kod svoje ćerke u Beč i na našoj granici je doživela veliko maltretiranje. Satima su je pretresali, da ne nosi nešto od Mihajlova, čak su joj, zamislite, uradili ginekološki pregled. Ukoliko se 30 dana po izlasku sa izdržane kazne prijavite nadležnoj službi, imate pravo na socijalno osiguranje. Prijavim se i dobijem odluku: odbija se zahtev prema članu tom i tom. A član taj i taj direktno kaže da imam pravo. Odem kod advokata, kaže: „Znamo, ali šta možemo – vi ste politički slučaj.“ I takvih hiljadu stvari. Recimo, oduzeli su nam stan u Novom Sadu, navodno, izgubili smo pravo na stanarsko pravo.

Neki ljudi vas gledaju s podozrenjem, neki vam stišću ruku kad niko ne vidi. Sećam se kad je na mom prvom suđenju iznešen podatak da je moj najveći honorar za tekst u stranoj štampi bio 140 dolara, mnogi koji su do tada imali sumnjičav odnos, počeli su da mi se javljaju. Valjda su shvatili da nisam „plaćenik kapitalizma“, koji je dobio milione da bi srušio Jugoslaviju. Naviknete se na to, orvelovsko oko stalno je iznad vas i bude vam svejedno. Znao da vas slušaju i posmatraju, ma baš vas briga!

Barski kongres

Intenzivno smo se družili Đilas, Jovan Barović i ja. Barović je branio sve političke zatvorenike u SFRJ, do Albanaca u Makedoniji. Obično bi se kod njega sastajale porodice i prijatelji tih osuđenika i oni sami, kad ih puste sa robije. Strašno je nervirao režim, jer je bio veza između svih jugoslovenskih disidenata. I dogodilo mu se isto ono što se dvadeset godina kasnije desilo na Ibarskoj magistrali. Navodno je kolima prešao na suprotnu stranu i pregazio ga je šleper. To je perfidna igra: nema dokaza a ipak se zna da je ubijen. Time se zastrašuju ostali. Zanimljivo, Jovan Barović je bio borac Prve proleterske, od prvog dana, pa su morali da ga pozivaju na proslave. Posle rata bio je komesar korpusa a „izleteo“ je zajedno sa Đilasom. Kad se dogodio „slučaj Đilas“, rekao je: „Ne mogu da verujem u te priče, znam Đida!“

Uveliko se na Zapadu prevodila moja knjiga *Ruske teme*, bio sam pozivan da, kao gostujući profesor, predajem rusku književnost na raznim univerzitetima. Međutim, pasoš nisam dobijao a moji članci ovde nisu mogli da se objavljuju. Pisao sam, prilično oprezne članke za „Njujork tajms“, postao sam politički analitičar. A onda je 1974. održan ilegalni Barski kongres; prvi put u istoriji jedne komunističke zemlje, održan je kongres druge, ilegalne komunističke partije. Nezamislivo. Odmah su svi učesnici kongresa pohapšeni, 33 simpatična mlada Crnogorca, čiji su roditelji uglavnom bili nekadašnji ibeovci. Dobili su ogromne zatvorske kazne, od 12 do 15 godina. Verovatno se Tito plašio tih ortodoksnih komunista, tako da je počeo da hapsi naokolo sve bivše ibeovce. Jednog od takvih sam upoznao u Mitrovici. Bio je kapetan JNA, iz nekog mesta u Bačkoj, u kafani je tražio da mu sviraju „Podmoskovske večeri“ i za stolom tvrdio da ruski radnici žive bolje od jugoslovenskih – dobio je šest godina robije.

Ponovo u zatvor

Zapadna štampa je počela da piše: Jugoslavija se približava Zapadu, hapse se prosovjetski elementi. Po logici stvari, očekivalo se da će biti uhapšen i neko iz „suprotnog tabora“. Sećam se, Đilas, Barović i ja šetali smo Tašmajdanom i složili se da ću to verovatno biti ja. Đilas je bio tek pušten iz zatvora, Barović je advokat... Uhapšen sam nedelju dana kasnije, 7. oktobra 1974. U moj stan došli su neki mladi udbaši, veoma pristojni i rekli mi: „Profesore, nažalost, ovog puta dobićete sedam godina zatvora!“ I dobio sam toliko. Pre suđenja vam se odmerava kazna, jer ste politički slučaj. I čime su me teretili: sa dva članka u „Njujork tajmsu“ i dva članka u „Njujorškom književnom pregledu“ – objavljenih

nekoliko godina ranije. Mogli su to i sa bilo kojim drugim člankom, od pedesetak koliko sam ih objavio za tih nekoliko godina.

Pored Jovana Barovića branio me je i Veljko Kovačević, takođe vrstan advokat. Nismo se žalili na presudu i to je najviše iziritiralo vlasti, jer se u svetu podigla užasna galama – zbog četiri članka objavljenih u najuglednijim zapadnim novinama, čovek je dobio sedam godina robije!? Da smo se žalili, Vrhovni sud bi sigurno smanjio kaznu na pet godina i to bi izgledalo „fer, korektno i ljudski“. Ali, nismo se žalili i ja sam otišao u zatvor u Sremsku Mitrovicu na izdržavanje zatvorske kazne u trajanju od sedam godina.

Stavili su me da budem zajedno sa trinaesticom osuđenih na smrt. Tako sam se upoznao sa Miljenkom Hrkačem, zajedno smo šetali. Krišom mi je dao da pročitam njegovu presudu. Zapravo, nije on podmetnuo bombu u beogradskom bioskopu „20. oktobar“, to je učinio njegov stariji brat, koji je radio u Ljubljani. Posredi su bili plemensko-arhaični odnosi, Miljenko je preuzeo ulogu žrtve. Kad je saznao da mu je brat zbrisao u Australiju, odmah je pozvao islednike i rekao: „Nisam ja!“ Svejedno, likvidirali su ga. Možda je i zaslužio, ali video sam presudu i nalaz Vojnotehničkog zavoda, gde je to što on opisuje, nemoguće. Ove je bilo baš briga, rekao si da si ti, onda izvoli, plati.

Štrajk glađu

U Mitrovici je bilo mnogo političkih zatvorenika. Igrao sam šah sa ovim mladićima, učesnicima Barskog kongresa. Bio je tu i Marko Vidović, pisac, moj prijatelj iz Zadra. Bio je urednik kulturne rubrike „Zadarskih nedeljnih novina“. Kad sam bio prvi put uhapšen, naivno je počeo da priča: „Mihajlov je u pravu!“ I, izgubio je posao. Otišao je u Francusku i oženio se, u Lionu. U Švajcarskoj je štampao zbirku pesama, u kojoj se, recimo, nalazio stih: Neprijatelji hrvatskog naroda: ustaše i udbaši... Ili, naša je pesnica hajdučko-uskočka-ustaška! Došao je na letovanje u Dalmaciju i zaglavio u Mitrovicu. Bio je tamo i jedan zanimljiv pravoslavni sveštenik, Sava Banković. Posle rata je odsedeo deset godina u zatvoru a onda je u zvaničnoj knjizi Karlovačke eparhije rukom napisao svoju biografiju. Udba je to pročitala i smestila ga ponovo u zatvor. Komnen Jovović, predsednik Barskog kongresa, stalno je očekivao da će ga pokupiti noću, odvući i streljati.

Tretman političkih zatvorenika u Mitrovici zaista je bio loš, jezivo su nas držali. I ljudi pristanu da krenemo u štrajk glađu, bilo nas je 16 ili 17. Kad smo to obznanili, istog trenutka su nas pozatvarali u samice. I ne znate šta se događa, dani prolaze a ne znate da li su ostali još u štrajku.

Ispostavilo se da sam ja štrajkovao 43 dana, nekolicina preko 20 dana, ostali su prekinuli ranije. To je potpuno razumljivo, sedi tamo sam, hoće da umre. Meni su posle 33 dana štrajka gladu počeli davati injekcije glukoze, to ne možete sprečiti. Uprkos tome noge su mi užasno otekle, dobio sam tzv. slonovske noge. Pijete samo vodu, ne jedete ništa, srce slabi i više se ne može. Najteže je prvih sedam dana: užasno se mučiš, krče ti creva, stalno misliš na hranu. Posle sedam dana gladovanja, organizam prelazi na unutrašnje rezerve, a posle tri nedelje osećaš se božanstveno, kao da letiš. Dve nedelje traje taj fantastičan osećaj, duhovni i fizički. Jedino ako se naglo pomeriš, onesvestiš se.

Došla je lekarska komisija, pregledali su me i konstatovali da ću umreti. Onda su ovi iz uprave rekli: „Dobro, biće vam ispunjeno to i to.“ Osnovni zahtev nisu nam ispunili: da se u zatvoru oformi političko odeljenje samo za političke osuđenike. „Zašto političko odeljenje? Samo ti štrajkuješ zbog toga, ostali su davno prestali – ne može!“ Jedan od zahteva bio je da zatvorenik ima pravo da nosi kosu i bradu. Bio sam ubeden da će odbiti taj predlog; međutim, prihvatili su ga. Nisam imao kud, morao sam da pustim bradu.

Niste vi izloženi maltretiranju kriminalaca, ali kad se nađete u samici sa onima koji rade za policiju, sigurno će vas maltretirati. Mene je štiti status Titovog zatvorenika, ko sme da me pipne!? Ko je naredio moje hapšenje? Tito! A ko zna šta će sutra narediti.

Naravno, nailaze periodi strašnih kriza – hoću li preživeti? Ali, čim nešto počne da se dešava, a uprava zatvora stalno pokušava da smanjuje taj vaš mali nivo slobode, morate se boriti i prestaje kriza. Ako staviš stolicu na sto, možeš videti šta se događa u dvorištu. Tako sam, jedne noći video kad su doveli pripadnike grupe Bader-Majnhof. Bili su u civilu i među sobom govorili na nemačkom. Nestali su posle tri dana. Neko ih je tu bio sklonio od očiju javnosti. Onda su u donjim spratovima počeli da montiraju neke čudne sprave, razbijajući austrougarski beton od dva metra. Pricalo se da su to neki mikrotalasi ili ultrazvuk koji izazivaju glavobolje i ludilo. To jesu bile velike cevi, ali mislim da im je namena bila za prisluškivanje. Kasnije sam boravio u tom delu zatvora, nisam osetio nikakvo mučenje ultrazvukom.

Izvol'te pasoš

U Beogradu se krajem 1977. održavao nastavak Helsinške konferencije, korpusa o ljudskim pravima. Pred samu konferenciju oslobodili su me i to ilegalno. Po zakonu zatvorenik je mogao biti pomilovan samo ako je izdržao pola vremenske kazne, na koju je osuđen. Mene su

oslobodili posle tri godine i dva meseca. Istovremeno su pustili i predsednika Barskog kongresa Komnena Jovovića, zajedno smo taksijem otišli kod Barovića.

Odmah sam, naravno, počeo da dajem intervju. Da me hapse opet, ne mogu. Kad, u martu 1978. neko kuca na moja vrata, vidim policija. Pomislim da su došli da vrše pretres, da me hapse. Kažu: „Gospodine Mihajlov, svojevremeno ste tražili pasoš, ako ga hoćete, dođite sutra u SUP u Ulicu 29. novembra!“ Mislim, sutra je subota, ne radi niko?! Ali, ko bi ga znao. Odem tamo, zgrada prazna, nema nikog? Okrećem se, naiđe dežurni, kaže: „A, da, idite na drugi sprat, čekaju vas!“ Mislim, hapsiće me: „Izvolite pasoš, potpišite se!“

NIN, br. 2648, 28. septembar 2001 (Ljubiša Stavrić)

Ispovest Mihajla Mihajlova, povratnika (3)

SVE MOJE ROBIJE

Krvava banja

Knjiga *Ruske teme*, moji eseji o ruskoj literaturi, koje sam objavljivao ovde od 1960. do 1964. bila je veoma popularna na američkim univerzitetima. Dobijao sam mnogo ponuda da odem tamo i predajem tu tematiku. U martu sam dobio pasoš, u junu 1979. oputovao u SAD, s namerom da se vratim u decembru iste godine.

Ali, samo što sam otišao, Okružni sud u Beogradu proglasio je (saopštili su to na konferenciji za štampu) da je pokrenut krivični postupak protiv mene i da je izdat nalog za hapšenje. Srđa Popović, moj advokat, nije uspeo da dobije obrazloženje zbog čega se vrši postupak. Onda su mi oduzeli državljanstvo, bio sam jedini jugoslovenski disident sa oduzetim državljanstvom. To je bio sovjetski princip, oni su svim svojim disidentima oduzimali državljanstvo. Vraćeno mi je 1989, a od 1990. dolazim ponovo u Jugoslaviju.

Nije to bio glavni razlog mog ostanka u SAD, već taj što sam uspešno počeo. Osnovao sam Komitet za odbranu jugoslovenskih disidenata u Njujorku, u njemu je bilo i 20 nobelovaca. Deset godina štampali smo odličan bilten o situaciji ljudskih prava u Jugoslaviji. Distribuirao se preko najvećih američkih sindikata. Prestao je da izlazi 1991. godine jer je postalo besmisleno govoriti o ljudskim pravima u zemlji zahvaćenoj ratom. Praktično, to su sada dokumenti o jugoslovenskoj opoziciji iz osamdesetih. Zanimljivo, kad sam došao, „Njusvik“ je pravio intervju sa mnom u kome sam rekao: „Ukoliko se Jugoslavija ne demokratizuje, imaćemo 'krvavu banju'.“ Mnogi su mi tada sa osmehom rekli da preterujem; ne znam da li su imali takav osmeh 13 godina kasnije.

Slučaj Bžežinskog i Kisindžera

To što sam u Americi bio jugoslovenski disident, nije mi mnogo pomoglo. Naprotiv, Karter je bio primio Tita u vreme kad sam ja stigao tamo i govorio o njemu kao heroju slobode. To herojstvo Amerika

je platila ciframa oko kojih danas postoji sporenje: 100 ili 300 milijardi dolara? U to vreme, niko drugi nije tetošen od američke administracije kao Tito. Naravno, iz pragmatičnih razloga. Kakvi disidenti, pa Tito je heroj slobode! Jugoslavija nije komunistička zemlja! Svake godine Kongres je, počev od 1951, donosio rezoluciju da Jugoslavija nije komunistička zemlja. Inače, ne bi smeli da joj daju vojnu pomoć. U takvoj situaciji, tamo se znalo samo za dvojicu jugoslovenskih disidenata: Đilasa i mene. Đilas je bio član Politbiroa, autor je *Nove klase*, prevedene na 40 jezika, a ja sam dovođen u vezu sa SSSR-om. Da nije bilo toga, baš ih briga što sam držan u zatvoru. Recimo, general Grigorijenko postao je disident u vreme Brežnjeva i američka štampa mu je svakodnevno posvećivala ogromnu pažnju. Za generala Tuđmana, osuđenog ovde, ni reči. Zašto disident, pa Jugoslavija je slobodna zemlja?!

Upravo u vreme mog dolaska, na Kolumbija univerzitetu umro je neki profesor koji je predavao modernu rusku književnost. I direktor Univerziteta je predložio: „Zašto vi ne biste ovde predavali modernu rusku književnost?“ Mesec dana kasnije na sastanku nastavnčkog veća profesori predlažu da ja dodem na mesto umrlog profesora i većina se slaže. Onda ustaje jedan profesor, kasnije šef katedre za rusistiku, i kaže: „Drage kolege, znam da je Mihajlov stručan, ali ne zaboravite da je on jedan od vodećih komunističkih disidenata. Imali smo već slučaj Kisindžera i Bžežinskog, koji su posle rada u vladi želeli da se vrate profesuri. Znaete da su studenti pravili užasne demonstracije zbog toga i nismo ih vratili. Ovde nam ne trebaju disidenti antikomunisti i još jedne onakve demonstracije!“

I oborio je moj prijem na Kolumbija univerzitetu. Tako da mi je to strašno smetalo u profesorskoj karijeri. Disident, pa još jugoslovenski!

Prvih sedam godina predavao sam kao gostujući profesor na raznim univerzitetima. Godinu-dve ovde, pa tamo, dojadilo mi je to seljakanje. A neće da me zaposle za stalno, iz političkih razloga. Da te prime na nekoliko godina, kako da ne i to u najvećem profesorskom rangu, sa nekoliko predavanja nedeljno i maksimalnom platom. Ne mogu kao običan emigrant da govorim o svom hlebu tamo, jer kad sam došao, imao sam ogroman publicitet. Senatori su organizovali ručkove u moju čast, dodeljivali mi razne nagrade. Uprkos tome, nije bilo lako, menja se sopstveni svet, menja se jezik.

Došao sam početkom juna, već u septembru imao sam organizovanu četrdesetodnevnu turneju po državama SAD, sa standardnom lekcijom: Jugoslavija juče, danas, sutra. Snimili su na magnetofonsku traku kako treba da izgovaram to na engleskom i ja sam ponavljao kao majmun.

Zbilja je bilo jezivo i naporno. Ujutro te iz hotela voze na aerodrom, ideš u susednu državu, tamo te dočekuju profesori univerziteta, vode na ručak, pa daješ intervju lokalnim medijima, uveče predavanje, zatim obično sledi parti kod nekog profesora, pa nazad u hotel. A sve vreme si napet, ne znaš jezik, bojiš se da ne pričaš gluposti. I gotovo ništa nisam video na tom putovanju. Aerodromi, hoteli i univerziteti u Americi apsolutno su isti. Morate kolima da putujete da biste nešto videli. To prvo iskustvo bilo mi je prilično mučno.

Kad Udba prati

U martu 1980. posećuju me dvojica agenata FBI i saopštavaju mi da po njihovom saznanju jugoslovenska tajna policija priprema moje ubistvo. Tih godina Udba je likvidirala oko 40 političkih emigranata, među njima urednike i korespondente emigrantskih časopisa i novina, pokušavajući da spreči širenje emigrantske štampe među jugoslovenskim gastarbajterima. U Čikagu su ubili urednika nedeljnika „Sloboda“, dva meseca kasnije i njegovog zamenika. Najviše su ubijali po Nemačkoj i Švedskoj.

Zbog toga što nemate diplomatski status, kažu, ne možemo da vam damo punu zaštitu. Ali, ako želite, daćemo vam dozvolu za nošenje oružja! Odbio sam dozvolu, naravno da me neće izazvati na dvoboj, nego će mi pucati u leđa na nekom parkingul! Kasnije sam žalio što sam odbio tu ponudu, događa se da vam neko priđe s nožem – daj 20 dolara! Dakle, uzeo sam brojeve telefona koje su mi dali i stao da razmišljam šta mi je činiti. Telefonirao sam dvojici poznanika u „Njujork tajmsu“ i 24. marta 1980. u njemu se pojavila reportaža o jugoslovenskoj emigraciji u SAD. U antrifileu teksta data je informacija: „U krugovima jugoslovenske emigracije u Vašingtonu, saznajemo da je FBI upozorio Mihajla Mihajlova da Titova tajna služba priprema njegovu likvidaciju!“ Ko posle toga sme da vas ubije, to je veliki skandal! Kada sam putovao po Evropi, Udba me je uredno pratila. Stalno vidite dve iste face, koje su vam za leđima. U Londonu, Hamburgu, Vizbadenu... Jednom se dogodilo da sam prvi ušao u avion i sagao se na sedištu da namestim torbu. Ta dvojica nisu me videli, seli su na sedišta ispred i počeli da se došaptavaju na srpskom. Kad sam ustao, zanemeli su.

Nisam osećao mržnju prema Titu, ne verujem da je on to osećao prema meni. Najveću mržnju prema njemu video sam kod ibleovaca, verovatno zato što im je zagorčao i upropastio živote. Jasno je da ne bi bilo Golog otoka da nije bilo njegovih uputstava. Verovatno je izgovorio rečenicu: „Ubijte boga u njima, slomite ih!“ I njegovi drugovi su se postarali da to bude učinjeno. Zaista, ja nisam imao takvu vrstu animoziteta

prema Titu. Godine 1975. u vreme kada sam u zatvoru štrajkovao glađu, akademik Saharov predložio me je za Nobelovu nagradu za mir koju ju je primio godinu dana ranije. Nisam je dobio, ali je to verovatno zabrinulo Tita, koji je činio sve ne bi li je on dobio. Kada sam otišao u SAD, posetili su me ljudi iz Komiteta za dodelu Nobelove nagrade. Imali su ideju da se nagrada dodeli i Titu i meni. Bila bi to komedija kao u Bulgakovljevim burleskama.

Tomato-poteto, komunizam u Americi

Tih godina je i Lešek Kolakovski došao u SAD, 1978. zajedno smo nastupali na Socijaldemokratskoj konferenciji u Njujorku. Živeo je u Čikagu; mislim da pola godine provodi tamo, pola na Oksfordu u Engleskoj. Vidali smo se na kojekakvim konferencijama, ideološki smo veoma bliski. Sada ima 90 godina i moguće je da još predaje.

U Vašingtonu živi mnogo ruskih pisaca; recimo, Vasilij Aksjonov, mada i on provodi pola godine u Moskvi. Sa Vladimirom Vojnovičem vidao sam se svako leto u Baltimoru, gde je predavao na jednom kolegiju. Zanimljivo, rođeni smo istog datuma, iste godine. U njegovoj knjizi *Vojnik Čonkin* postoji lik seoskog „mičurinovca“, koji pokušava da proizvede neobičnu biljku – krompir i paradajz ujedno. U Vašingtonu postoji hiljadu kompanija, koje se bave prodajom cveća, šalju besplatne kataloge ukrasnog bilja. Slučajno naletim na biljku tomato-poteto! Zaista, dole raste krompir, gore paradajz, za toliko i toliko dolara možete dobiti seme. Naručim to i poklonim Vojnoviču za rođendan s objašnjenjem: Eto, vidiš, ovde je pravi komunizam, uspeva im tomato-poteto! Bio je zaprepasćen jer je mislio da je to samo njemu palo na pamet.

Pisma princa Čarlsa

Prvo izdanje moje knjige *Podzemni zapisi* bilo je u Engleskoj. Neko ju je poturio princu Čarlsu, pročitao je i oduševio se. Govorio je o njoj u Londonskom pres-klubu, o čemu se u „Tajmsu“ pojavio izveštaj. Naravno, bilo mi je drago da me neko citira. U to vreme bio sam profesor na Institutu Virdžinija u Šarlotvilu, napisao sam mu pismo: Drago mi je da ste shvatili osnovnu misao moje knjige... Započeli smo prepisku koja je trajala nekoliko godina. Poslao mi je dvadesetak ručno pisanih pisama, jedno je dugo sedam strana. Pozvao me je da u prvoj prilici dođem kod njega. I u pauzi jedne konferencije u Londonu 1983. bio sam njegov gost u Kensington palati. Sedeli smo u njegovoj biblioteci od tri do pet po podne. Zapanjilo me je to da me nije ponudio ni čašom vode. Posle sam to pričao Englezima, kažu: Pa, bilo je prerano za čaj.

Čarls je pomalo iskompleksiran jer nema zvanično obrazovanje, nije pohađao univerzitet. Zamolio me je da mu dam instrukcije koje knjige da čita. Kasnije sam predavao u Glazgovu, sreli smo se još nekoliko puta. Poslednji put sam zakasnio nepristojnih pola sata. Naime, u metrou postoje dve stanice Kensington, ja sam izašao na pogrešnoj i nisam mogao da nađem slobodan taksi. Valjda mi se to nije dopalo, prestao je da mi se javlja. Nekoliko puta bio sam u iskušenju da prodam ta njegova pisma ali, ako postane kralj (ili ga ubije IRA), biće neporedivo skuplja.

Spor sa Slobodnom Evropom

Džordž Urban bio je direktor Radija Slobodna Evropa i ponudio mi je ovo otvoreno mesto analitičara za ideološke i intelektualne probleme celog komunističkog bloka. Bilo je odlično plaćeno, mogao sam da radim bez mešanja spolja i prihvatio sam ga ne znajući kako je ustrojen njen program. Tamo je sve isparcelisano prema državama; ako si u Mađarskoj sekciji, ne smeš da se mešaš u Rumunsku... Ne možete da zamislite koliko je to birokratizovana ustanova. Došao sam u Minhen, ništa ne shvatajući.

Usledilo je nekoliko sukoba, pa su me prebacili u Vašington gde je centrala Slobodne Evrope. Tamo sam normalno radio devet godina, sve dok ovde nisam učestvovao na izborima 1992. Vesna Pešić me je stavila na listu Građanskog saveza. Naravno, ništa nismo dobili. Ja nisam učestvovao u kampanji, samo sam došao na dan izbora. Neko je tamo doznao da sam bio kandidat na izborima i puf – izbačen sam sa Radija. Po internim pravilima, zaposleni na Radiju Slobodna Evropa, ne smeju da se bave politikom. Ali, tu postoji jedna začkoljica: u onim državama na čijim programima zaposleni rade! Program Slobodne Evrope emitovan je za sve istočnoevropske zemlje osim za SFRJ, zbog Tita. Čak ni za Albaniju zbog Kosova, odnosno Tita. Tek 1994. Radio Slobodna Evropa počeo je da emituje program za Jugoslaviju. Prema tome, nisam narušio zakon. Rekli su: da, ali uzevši u obzir karakter kratkih talasa, to svako u Jugoslaviji može da sluša! Sudio sam se sa njima, nažalost, nisam dobio odštetu od milion dolara, kako se ovde priča. Dobio sam 80 hiljada dolara, ali kad su odbili porez, ostao je iznos koji bih inače dobio za te dve godine koliko nisam radio. Još dve godine ostao sam tamo, s natezanjem. Onda mi je dosadilo, pa sam otišao u prevremenu penziju, od 1994. sam penzioner Radija Slobodna Evropa.

Prešao sam da radim u Institut za međunarodne odnose u Vašingtonu, zovu ga „parkiralište“ za službenike iz administracije. Oni koji se

bave spoljnim poslovima, pa izlete odatle s prvim izborima u Institutu se održe nekoliko godina, kasnije ih vrate ili ne vrate u administraciju. Tu sam radio od 1994. i još sam s njima u vezi.

Rezime

Decenijama je pozdrav ruskih disidenata glasio: Za našu beznadežnu stvar! Svi su verovali da je komunizam u SSSR-u, utemeljen za vekove, jedino je Solženjicin tvrdio: Pašće oni pre moje smrti! Komunizam je bio loša ideja a ja sam optimista, nemoguće je da se neće pojaviti neka dobra ideja. Globalizam nije formulisan ideološki, već ekonomski. To je, po sebi važno, ali ne previše. Da ne govorimo o tome da za mnoge narode, globalna politika može biti pogrešna. Ljudi moraju da vide perspektivu a da li je to globalizam, međunarodna trgovina, ekonomija? Dobro, to su lepe stvari, ali kakve veze ti imaš s tim? I tu je Marks bio u pravu: Svaki čovek mora da bude povezan s idejom, u suprotnom, ona nema vrednost. I ne samo Marks, cela ruska filozofija govori o tome. Sve dok nema čoveka u središtu, možeš da kažeš: Mene se to ne tiče, baš me briga za svetsku ekonomiju!

Ovdašnja politika nije po mom ukusu da bih se uključivao u nju. Kao kad imate zubobolju, momentalno se sve svodi na politiku. Bilo koje pitanje svodi se na Đinđića i Koštunicu. Kad živiš u Beogradu, imaš utisak da je celi svet koncentrisan na Jugoslaviju, na balkanska pitanja. Onda se čini neobičnim kad mi iz Vašingtona kažu: Šta je to, ništa se kod vas ne događa?! Ponekad mi, čak, s tim idu na živce.

Pošteno govoreći, nisam zadovoljan svojim životom. Beskrajno mnogo sam radio, naputovao se, ali ne osećam se baš nešto ispunjenim. Sve je to, takoreći, samo nacrt za život. Da Hruščov nije pao, da me Tito nije napao, moj život bi zasigurno izgledao drugačije. Ili, da sam prećutao kada su me prvi put uhapsili i izbacili s posla – možda bi mi kasnije dozvolili da predajem u gimnaziji. Sad bih verovatno bio profesor u divnom gradu Zadru. Ali, ja to nisam mogao...

Glas Amerike

Moja sestra Maša američka državljanka, bila je na postdiplomskim studijama i udala se tamo. Radio Glas Amerike je raspisao konkurs za prijem spikera, a budući da je godinama radila kao profesionalni spiker u Radio Novom Sadu, bila je odmah primljena. Međutim, posle tri meseca probnog rada dobila je otkaz, bez objašnjenja. Nekoliko godina kasnije jedan moj američki poznanik dao mi je kopiju dokumenta iz američke

ambasade u Beogradu. To je pismo obaveštajnog oficira koji se obraća direktno Glasu Amerike. Kaže: „Mi razumemo vašu potrebu za dobrim spikerima, ali poznato je da je dotična gospođa prevela knjigu Mihajla Mihajlova i da je sestra istog. S obzirom na to da je predsednik Tito nedavno ponovo napao Mihajlova u vezi s kongresom Sindikata, ne bismo želeli da njeno angažovanje u Glasu Amerike bude problem u odnosima sa Jugoslavijom.“ U to vreme, 1968, ja sedim u požarevačkom zatvoru zbog članaka objavljenih u Americi.

NIN, br. 2649, 4. oktobar 2001 (Ljubiša Stavrić)

UBISTVO SERGEJA JESENJINA

O tome da veliki ruski pesnik nije okončao svoj život samoubistvom, već da je ubijen od strane političke policije, počeli su se u, tada sovjetskoj štampi, pojavljivati članci još u vreme Gorbačovljeve „glasnosti“. Istina, o tome je najviše pisao izrazito nacionalistički mesečnik „Naš savremenik“ kojeg je uređivao ultranacionalist Kunjajev, kojem se nije baš mnogo verovalo. Posle pada Berlinskog zida i delimičnog otvaranja arhiva postrevolucionarne političke policije u vreme Borisa Jeljcina i njegovog kratkovremenog ministra unutrašnjih poslova Bakatina, teza o ubistvu pesnika se smatra dokazanom. U ruskoj periodici poslednjih godina se pojavilo ne malo članaka na tu temu.

Nedavno je Drugi kanal Moskovske televizije snimio i emitovao serijal velike umetničke vrednosti o životu Sergeja Jesenjina od malih nogu do smrti. Serijal od 18 jednosatnih nastavaka osnivao se na svoj mogućoj istorijskoj, bibliografskoj i arhivskoj dokumentaciji koju je bilo moguće pronaći. Sada se može smatrati dokazanom teza da je pesnik u hotelu „Angleter“ 1925. godine bio ubijen od strane političke policije, a da nije sam izvršio samoubistvo uprkos poznatim stihovima koje je na smrti ostavio.

Međutim, i dalje ostaju neka bitna pitanja bez odgovora, a najvažnija su ova: prvo – ko je izdao nalog za ubistvo pesnika, jer je jasno da operativci političke policije izvršavaju nečiji nalog a ne odlučuju samostalno. I drugo – da li je Jesenjin namerno ubijen, ili se pak desio nesretni slučaj, jer su operativci samo tražili jedan kompromitirajući za grupu Trockoga dokumenat, za koji su verovali da ga poseduje pesnik, koji se zaista bez potrebe često petljao u političke intrige.

To je bilo vreme kada je Staljin započinjao svoju borbu protiv Trockog, koji je do tada važio kao najbliži saradnik Lenjina u oktobarskom prevratu. Te 1925. godine sovjetska politička policija se zvala GPU (Građanska policijska uprava) a sukcesivno je menjala imena: ČEKA, GPU, NKVD, MGB, KGB, da bi se u naše dane zvala FSB (Federalna služba bezbednosti).

Odnosi između Jesenjina i Trockog su bili veoma složeni. U početku je Trocki bio veliki poštovalac Jesenjina, odobrio pesniku da sa Isidorom

Dankan otputuje u inostranstvo, čak je i održao govor na njegovoj sahrani. Međutim dokumenti govore o tome da je bio smrtno uvređen zbog nekih, navodno, antisemitskih izjava Jesenjina u Americi, te zbog odbijanja pesnika da preuzme uredništvo mesečnog literarnog časopisa koji bi Trocki finansirao, tako da čak postoji sumnja da je upravo on dao nalog za likvidaciju pesnika.

Postoje dokumentarna svedočanstva lekara, osoblja u hotelu i lokalne milicije, neka od njih zabeležena u indirektno relevantnim dokumentima (kao što je popis izlazaka lekara na teren tih dana), a neka kao usmena predaja o tome da su prvi u sobu gde je boravio pesnik ušli operativci GPU, i tek je nakon izvesnog vremena tamo bio pripušten lekar. Takođe je merenjima ustanovljeno da se sam pesnik nikako nije mogao popeti tako visoko pod plafon da bi prikačio konopac na koji se, navodno, obesio, pogotovo sa razrezanim venama.

Nema nikakve sumnje da će se o ubistvu velikog ruskog pesnika i dalje pisati, mada je malo verovatno da će biti pronađeni neki novi materijali. Čitajući našu, beogradsku štampu, nisam do sada naišao na trag da se o celoj toj kontroverzi uopšte zna.

„Danas“, 10–11. decembar 2005

ZAVJEŠTANJE POSTMODERNOG DIKTATORA

Uprkos stalnoj diskusiji o stanju zdravlja Slobodana Miloševića i njegovoj nedavnoj primedbi, pred sudijama, da mu je loše, svet je iznenadila njegova smrt. O toj smrti i dugoročnim posledicama na srpsku političku scenu, razgovarali smo sa publicistom i esejistom, Mihajlom Mihajlovim, koji je i čitaocima „Monitora“ dobro poznat kao čovek izuzetno bogatog i uzbudljivog ličnog iskustva kada je reč o odnosima sa diktatorima 20. veka.

Šta ste prvo pomislili kada ste saznali da je Slobodan Milošević preminuo u Hagu?

„Izvukao se! Šteta.“

Po nekim znacima, klasičnoj muzici na RTS i spikerima odevenim u crno, urednici medija su, očigledno, bili u velikoj zabuni oko tretmana bivšeg predsednika, optuženog za najveća krivična djela. Kako to tumačite?

„Nisam tada gledao televiziju, a da jesam – pomislio bih da je umro neki značajan čovek sadašnje vlasti u Srbiji, ili pak patrijarh Pavle.“

Očigledno je da u Srbiji status Miloševića, ni društveni ni krivično-pravni, ne postoji. Za neke građane je najveći heroj, za druge najveći zlikovac. Zašto je to tako?

„Pa to je tek logično! Tako isto je bilo kada je vladao u Beogradu, s tim što ga je redovni prenos suđenja u Haškom tribunalu učinio popularnijim nego kada je bio na vlasti. Sada je jasno da će se polarizacija između njegovih sledbenika i protivnika beskrajno pojačati, što ništa dobro ne obećava ovoj zemlji.“

Zašto sem u slučaju naznake u presudi za ubistvo Ivana Stambolića, on nikada, od strane domaćeg pravosuđa, nije sumnjičen za teške zločine, uključujući i politička ubistva u Srbiji?

„Ne vidim ništa čudno u tome jer su njegovi ljudi još na skoro svim pozicijama u sudstvu i policiji, a kako izgleda, on uživa otvorenu ili skrivenu podršku velikog dela vladajućeg aparata.“

Čelnici srpske, crnogorske i države SCG javno su, a to znači u ime države i građana, izjavili saučešće porodici. Da li su na pravi način razumjeli svoje protokolarne obaveze ili je u pitanju balkanski atavizam motivisan strahom od smrti moćnog čoveka?

„Izjaviti saučešće porodici je sasvim u redu ukoliko se to radi privatno, a ne kao državnički čin. I, naravno, savršeno je neumesno izjavljivati saučešće političkoj stranci koju je vodio. Što se atavizma tiče, čini mi se da ga više izaziva živi vlastodržac nego umrli.“

Kako tumačite odluku Okružnog suda da se dopusti, uz simboličnu kauciju od 15.000 evra, dolazak Mirjane Marković u Srbiju, uz „zadršku“ o oduzimanju pasoša i obavezi da se uskoro pojavi pred sudom?

„Pa vidite, Mira Marković je optužena samo zato što se nije pojavila na sudu da bi dala izjavu za optužbu o ‘zloupotrebi službenog položaja’ koji se sastojao u tome što je ‘nezakonito’ uticala na dodelu stana svojoj kućnoj pomoćnici (u stvari, možda njeno jedino dobro delo). Nikakve druge optužbe protiv nje do sada srpsko tužilaštvo nije pokrenulo, te nikakve druge optužbe nema ni u poternici Interpola. U takvoj situaciji kaucija od 15.000 evra je čak i previsoka. Drugo je pitanje zašto nije, i kada će biti pokrenuta istraga i optužnica za zaista teška krivična dela u kojima je, po svemu sudeći, učestvovala.“

Jasno je uticanje Miloševićevog SPS-a na vladu Vojislava Koštunice. Kakvu sudbinu predviđate ovoj vladi s obzirom na Miloševićevu smrt i sahranu, ali i obavezu da se uhapsi Ratko Mladić?

„Veliko je pitanje – da li bi generala Mladića ova vlada uhapsila i predala Hagu čak i da nije umro Milošević. Izmotavala se i odugovlačila je stvar do u beskraj. Sada pak, mislim da neće ni politički ni fizički biti u stanju da ga preda Hagu, jer bi je SPS i SRS zajednički lako obojili. Prema tome, čini mi se, da se od ulaska u Evropsku uniju za dugo, dugo vremena moramo oprostiti.“

Već se govori o „pravu na Miloševićevo nasleđe“. Glavni takmaci su SPS ali i mnogo snažniji SRS, jedan od Miloševićevih „rezervnih“ produkata. Hoće li se posvađati ili će zajedno formirati sljedeću srpsku vladu?

„U ovom trenutku se SPS i SRS neće ni u kom slučaju posvađati. To će se desiti tek tada i ukoliko zajednički preuzmu potpunu vlast u državi, to jest u Skupštini.“

U demokratskom svijetu i među građanima koji su ga skinuli sa vlasti, Slobodan Milošević je zločinac a viđen je i kao najneuspješniji političar u modernoj srpskoj istoriji. Šta za Vas predstavlja istorijska pojava Slobodana Miloševića?

„Ne mogu se složiti da je Milošević bio „najneuspješniji političar“. Sve zavisi od ciljeva njegove politike. Da su ciljevi Miloševićeve politike bili ‘nacionalni’ ili ‘komunistički’ – svakako bi se moglo reći da je neuspešan političar. Međutim, ja sam duboko ubeđen da je on imao samo jedan jedini cilj – ličnu vlast, vlast kao takvu. Niti je on bio komunist, niti nacionalist. Ja ga obično karakterišem kao ‘postmodernog’ diktatora, za razliku od, na primer, Tuđmana koji je sledio Titovu matricu, mada kao nacionalist a ne komunist. Dovoljno je napomenuti odnos prema opozicionoj štampi Miloševića i Tuđmana. Iako je monopolisao RTS i najtiražnije novine, ipak je, dugo, dozvoljavao zaista opozicionu štampu, a da ne govorimo o tome da je dozvolio štampanje Đilasovih i njihovih knjiga, što je u Titovo vreme bilo nezamislivo. K tome bi trebalo dodati da nije bio neuspešan u trajnosti ostanka na vlasti. I mnogi drugi diktatori, daleko krupniji i krvaviji od Miloševića, kao, recimo, Hitler, nisu bili duže na vlasti. I jedan i drugi po trinaest godina. Koliko se sećam, ni Pol Pot nije bio duže. Prema tome, ne mogu se složiti da je bio neuspešan.“

Da li je Tribunal sproveo sve neophodne, ne samo medicinske već i nadzorne mere, da se njihov najdragocjeniji pritvorenik „sačuva“ do kraja suđenja i pravosnažnog okončanja postupka?

„Odbijanje dozvole za lečenje Miloševića u Moskvi je potpuno razumljivo. Mađa je Rusija u Savetu bezbednosti glasala za osnivanje Haškog tribunala (a čak i Kina nije stavila veto, već se samo uzdržala), te se tako Haški tribunal s pravom može nazivati ruskim koliko i američkim, ipak se danas situacija promenila. U Rusiji se kriju neki, od strane Haga, optuženi generali. Predsedniku Putinu Hag sve više služi za veliku igru na svetskoj sceni u odmeravanju snage sa Sjedinjenim Državama i Evropom (naravno, da ga malo brine sudbina Srbije i Crne Gore, te još manje Kosova). Što se tiče ‘nadzornih mera’, za razliku od čelije u kojoj je, prema svim indicijama, ubijen Babić, Miloševićeva čelija je imala stalni optički nadzor. Međutim, ako se infarkt dogodio u snu – nikakva optika ne može pokazati da li zatvorenik spava ili je umro.“

Bili ste u zatvorima SFRJ kao politički kažnjenik. Kako Vam izgleda jedno od insajderskih svjedočenja od strane nadzornika u Haškom tribunalu, da je u Miloševiću ćeliju nesmetano ulazio alkohol i lijekovi nepoznatog naziva i porijekla?

„Znate, teško je naći zatvor na ovom svetu u koji je nemoguće prošvercovati alkohol. Obično za velike pare to rade upravo zatvorski čuvari. Pa valjda je tako i sa lekovima. Pa ipak, ja duboko sumnjam da je Milošević izvršio samoubistvo uprkos loše porodične predispozicije. Isto tako ne verujem da je bio ubijen nekim otrovom. Još mi se manje verovatna čini misao o nekoj 'kombinaciji' samog Miloševića sa političkim ciljem.“

Kao mjesto sahrane, SPS pominje ne samo Aleju zaslužnih građana već i Groblje oslobodilaca Beograda, jedno partizansko groblje. Da li je Slobodan Milošević, ikada bio ljevičar? Koji je bio njegov ideološki, politički i lični projekat?

„O tome sam već govorio – lična vlast na što većoj teritoriji i nad što većim brojem ljudi. Uostalom, ne znam šta bi to danas značilo biti 'levičar'. Prvo bi to trebalo definisati. JUL Mire Marković je nešto totalno suprotno autentičnoj levisci, kako se do sada podrazumevala. To je bila stranka novobogataša.“

Koliko je „srpsko nacionalno pitanje“ bilo iskreni pokretač Slobodana Miloševića?

„Ponavljam: Miloševićev iskreni pokretač nije bio ni nacionalizam, ni vera u komunizam niti u pravoslavlje. Jedino Vlast (sa velikim slovom).“

„Monitor“, broj 804, 17. mart 2006 (Nastasja Radović)

PUTIN I PUTINIZAM

Sasvim je prirodno da se Putin oslanja na svoje nekadašnje kolege KGB-ovce, koji praktično drže i centralnu administraciju i vlast u regionima.

Sećam se jeseni 2000. godine. Tada sam bio gostujući profesor na Državnom univerzitetu u Moskvi i držao kurs *Ruski nemarksistički politički mislioci 20. veka*. Bio sam tamo onog dana kad je Vladimir Putin vratio staru sovjetsku himnu, samo sa izmenjenim rečima, kao novu himnu Ruske Federacije, uprkos protivljenju Komisije za himnu ruske Dume.

Time je izazvao grandiozne proteste miliona bivših logoraša ili rođaka ljudi koji su nastradali u staljinskim čistkama, ali i oduševljenje brojnih ortodoksnih staljinovaca.

Međutim, istoga dana Putin je prisustvovao otvaranju nove sinagoge u Moskvi. Na otvaranje je doputovao i Natanjahu, u ono vreme član izraelske vlade.

Putin je, a taj događaj su prenosili svi ruski televizijski kanali, stajao pored Natanjahua i prikačio na glavu ritualnu jevrejsku kapicu. Bio je to neviđen prizor: poglavar ruske države s ritualnom jevrejskom kapijom na glavi, i to u državi sa endemskim antisemitizmom.

Međutim, tim postupkom je uravnotežio odluku o himni. Protivnici antisemitizma u Rusiji nisu bili samo Jevreji, već cela inteligencija, koja je u ogromnoj većini bila protiv vraćanja staljinske himne. Tako je Putin uspeo da uravnoteži dva kontradiktorna akta.

O Vladimiru Putinu se zaista može reći sve, izuzev da je naivan i nesposoban. Naravno, ono prvo što mu svet (ne samo na Zapadu već i u Rusiji) prebacuje je činjenica da je bio KGB-ovac. Pokušavajući da ga zaštititi ili opravda, Primakov, na primer, povlači paralelu s Bušom starijim, bivšim predsednikom Sjedinjenih Država, a pre toga direktorom Centralne obaveštajne agencije (CIA).

Ali, ta paralela je ishitrena i netačna. Buša je postavio tada aktuelni predsednik SAD za direktora CIA, što je bila politička funkcija.

S druge strane, Vladimir Putin je bio operativac KGB-a, mada ne na Lubjanki, već u Berlinu. U vezi s tim čak postoji jedan zagonetan detalj. Naime, u svom satiričnom romanu *Moskva 2042. godine* Vladimir Vojnović, još u vreme Sovjetskog Saveza, kada za Putina, uostalom kao i za Jeljcina, niko nije ni čuo, napisao je da će Moskvom 2042. godine vladati bivši operativac KGB-a iz Istočne Nemačke! Na taj zagonetni „proročki“ detalj nedavno je skrenuo pažnju Vasilij Aksjonov, nazivajući ga „mističkim“.

Na stranu mistika, ali nema nikakve sumnje da, uprkos špijunskoj praksi u inostranstvu a ne isledničkoj s Lubjanke, Vladimir Vladimirovič, kada se ljuti, govori čistim zatvorsko-logoraškim žargonom. On, naime, obećava da će čečenske teroriste „podaviti u klozetu“ (u sovjetskim logorima su se logoraši na taj način razračunavali sa cinkarošima) i upotrebljava ceo spektar izraza iz logoraško-lopovskog žargona, koji, očigledno, nije mogao da nauči u Berlinu.

Verovatno je prirodno neprijateljstvo prema čečenskim teroristima bilo razlog zbog kojeg je na prošlim izborima u Sjedinjenim Državama Putin izveo neuobičajeni postupak – apelovao je na američke birače da glasaju za Džordža Buša jer, kako je rekao, Bušov izborni poraz bi označio pobjedu međunarodnog terorizma.

Što se, pak, Kosova tiče, upravo je Putin povukao ruske trupe sa onog dela severnog Kosova gde su se nalazile, i s Balkana uopšte. Njegova sadašnja podrška Srbiji u vezi s Kosovom potpuno je u funkciji nadmetanja sa Zapadom (ne samo sa Sjedinjenim Državama), te je moguće zaključiti da ga sama sudbina Kosova minimalno interesuje.

Osnovno je ipak pitanje – da li građani Ruske Federacije bolje žive zahvaljujući Putinovoj vlasti? Na to pitanje uopšte nije lako odgovoriti. Svakako da postoji veliki broj bogataša (tajkuna velikih i malih) koji odlično žive, i čija deca studiraju na najboljim i najskupljim evropskim i američkim univerzitetima. Postoji, nažalost, i neverovatna korupcija na svim nivoima države.

To i nije nešto novo za Rusiju, pa čak ni za boljševičku Rusiju, ako se setimo poeme Vladimira Majakovskog posvećene toj, za Rusiju uvek bolnoj temi. Putin u potpunosti toleriše tajkunc sve dok nemaju ambicija da podrže opoziciju, kao što je to učinio Hodorkovski (zbog čega je sada u zatvoru), a i dalje čini Berezovski (razumljivo – iz inostranstva).

Moskva je danas zaista prava evropska prestonica, koja ni po čemu ne zaostaje za Parizom i Londonom. Međutim, već pedesetak kilometara dalje počinje rusko selo, koje se malo razlikuje od onih nekadašnjih zapuštenih kolhoznih sela. Dovoljno je pratiti ruske TV kanale

na kablovskoj televiziji, pa uočiti neskrivenu bedu, lopovluk i alkoholizam, te nemoć sudske vlasti. I to uprkos tome što je sloboda štampe i elektronskih medija u Putinovoj Rusiji radikalno ograničena.

Sasvim je prirodno da se Putin oslanja na svoje nekadašnje kolege KGB-ovce, koji praktično drže i centralnu administraciju i vlast u regionima. Sam Putin je nedavno izjavio: „Oficiri KGB-a se nikad ne penzionišu“. U vezi s tim u ruskom narodu postoji vic, tačnije to su šaljivi stihovi.

Navešću ih prvo na ruskom (latinicom), pa prevesti:

Ia prosnulsia – Zdraste!

Net Sovetskoj vlasti!

A u novoi vlasti –

Te zhe ljudi – Zdraste!“

Što bi značilo:

Probudio sam se – Zdravo!

Nema više sovjetske vlasti!

A u novoj vlasti –

Isti ti ljudi – Zdravo!

Umnogome mi se čini najvećom zagonetkom – kako se elita sovjetske vlasti – a KGB je bio esencija te elite – tako lako preobratala u kapitalističko-tajkunsku elitu? Skoro jednako brzo kao u Orvelovoj *Životinjskoj farmi*.

Kako Putin, prema Ustavu Ruske Federacije, ne može po treći put uzastopno da bude izabran za predsednika države, a zbog svetskog javnog mnjenja ne želi da menja Ustav, mnogi su pomislili da će se teško rastati od vlasti (a ko se od nje lako rastaje?). I kada je ovih dana Putin saopštio da će biti nosilac liste najmoćnije partije Jedinствена Rusija na parlamentarnim izborima u decembru ove godine, opet su mnogi pomislili da ipak menja Ustav.

Ali on to nije učinio. Jedino je sebi otvorio put da postane predsednik vlade kada njegova najmoćnija partija dobije na izborima. A predsednik Ruske Federacije će postati neki Putinov bezbojni pulen. Nakon pauze od četiri godine, Putin će ponovo moći da se kandiduje za predsednika Rusije. Mada mu to, u suštini, i nije potrebno. Za sve vreme četvrtvekovne Staljinove diktature formalni poglavar države bio je bezbojni partijac Mihail Kalinjin. Staljin je, pak, bio „samo“ generalni sekretar KP SS. Zna se, naravno, ko je vladao.

„Evropa“, 12. oktobar 2007

Disidentske uspomene Mihajla Mihajlova

ŽIVOT JE UVEK NEGDE DRUGDE

Jedan od dvojice najslavnijih disidenata Titove epohe Mihajlo Mihajlov, posle nekoliko decenija emigracije, vratio se u Beograd kao američki penzioner, da dokaže svoju najpoznatiju političku misao – da je domovina samo tamo gde je sloboda.

Zašto je jedino srpski režim bio proglašen *mljmom na licu čovečanstva*? Od odgovora na to pitanje umnogome zavisi budućnost srpskog naroda i Jugoslavije. Shvatiti u čemu je sopstvena krivica, znači uvek i otvoriti put ka iskupljenju. Optuživati *druge*, prečesto označava produženje slepila. Svega toga ne bi moglo biti da se srpski narod odupro nacionalističkoj demagogiji i umesto za imaginarno srpstvo, borio za stvarnu demokratiju po svetskim standardima. Ko god tvrdi da se sa drugim narodima ne može živeti postaje saučesnik genocida.

Snage Ujedinjenih nacija će verovatno biti prisiljene da okupiraju celu teritoriju ratujućih država na Balkanu, i tek posle toga se može očekivati kažnjavanje agresora, mada ne i genocid nad pobednicima.

Ukoliko do toga dođe, nije teško zamisliti kako će se okupacione međunarodne snage vladati. Osnovaće se logori za *denacifikaciju* svih *nacionalnih boraca*. Sudiće se ratnim zločincima desetlećima; razne paramilitarne *garde* biće proglašene zločinačkim organizacijama i samo članstvo u njima biće kažnjivo. Srbija i Crna Gora će drugima isplaćivati reparacije za uništenje gradova i industrije. I treba se samo nadati da će posledice takve okupacije biti blagotvorne, kao što je to bio slučaj u Japanu i zapadnom delu Nemačke. A takođe, nema nikakve sumnje, da bi (kad-tad) ponovo bio uspostavljen barem jedinstveni ekonomski prostor na tlu bivše Jugoslavije, ako ne i šire.

U ovom trenutku se nikakav bolji izlaz i ne vidi. Sve što se trenutno osvoji puškom, sve što se *etnički očisti* – biće vraćeno sa kamatama.

A mogućnost svetlijeg raspleta otvorila bi se rađanjem *nove partizanije* pojavom moćnog antinacionalističkog, antifashijskog, antikomunističkog pokreta na celoj teritoriji bivše Jugoslavije. Ali ne samo

mirovnog. Njega, barem za sada, nema, a ukoliko bi se začeo u Srbiji, skinuo bi sa srpskog naroda današnju hipoteku krivice za rat i zločine protiv čovečanstva.

Balkanska federacija obnavlja Jugoslaviju

U ovom trenutku govoriti o Trećoj Jugoslaviji izgleda potpuno besmisleno. Pa, ipak, pažljivom posmatraču ne mogu izmaći neki neobično važni trendovi kako u bivšoj Jugoslaviji tako i u svetu, koji svedoče o pripremanju radikalnog zaokreta u balkanskoj krizi.

Na Zapadu, uprkos još uvek oportunističkoj politici i permanentnim pokušajima *pranja ruku* od učešća u krvavoj tragediji, svakim danom sve više raste svest o nemogućnosti etničke podele ne samo Bosne i Hercegovine, već i cele teritorije bivše Jugoslavije. Ako su se ranije na prste mogli prebrojati analitički članci i autori koji su pisali o ratu u bivšoj Jugoslaviji, sa većim ili manjim razumevanjem problema, danas je situacija u tom pogledu potpuno obrnuta. Danas se na prste mogu prebrojati članci i autori u uticajnoj zapadnoj štampi koji pokazuju nerazumevanje za ono što se događa na Balkanu. Više se ne mogu naći izjave tipa – *pa neka se razdvoje – ako već ne mogu da žive zajedno*.

I, razume se, zajedno sa razumevanjem suštine balkanske krize jača svest da pokušaj stvaranja etnički čistih država na području Balkana vodi jedino i isključivo beskrajnom ratu. To se ne može dopustiti, i samo je pitanje dana kada će se pojaviti nova inicijativa i program konačnog rešenja balkanske krize, mišom ili silom, a u smislu ponovne političko-ekonomske integracije teritorije bivše Jugoslavije. Ostaju i dalje diskutabilni detalji, kao što je pitanje – treba li (*radi ravnoteže*) uključiti u Treću Jugoslaviju i Sloveniju, a takođe – šta uraditi sa Kosovom.

Bilo bi, naravno, daleko bolje kad bi iz same zemlje krenuo moćni pokret za mir i demokratiju, a to znači za ponovno uspostavljanje Jugoslavije, te bio samo podržan od strane demokratskog sveta. Međutim, tako nešto je još prerano očekivati. Kako u političkom životu simbolizam ima veliki značaj, može se očekivati da će za prestonicu Treće Jugoslavije biti predloženo Sarajevo. To je, uostalom, prema ideji *policentriзма* predlagala Demokratska alternativa još pre tri decenije.

Članak „Konfederacija kao brana ratu“ zajedno smo napisali Maks Singer i ja, a objavljen je u „Vašington postu“.

Osnovna ideja članka je da se nikakvim etničkim podelama i pokušajem stvaranja „nacionalno čistih“ država ne može postići mir na

Balkanu, ni na teritoriji bivših država „realnog socijalizma“, niti uopšte u svetu. Sama ideja stvaranja etnički „čistih“ nacionalnih država u današnjem beskrajno izmešanom svetu vodi jedino u zločin i patnju.

Članak o Balkanskoj konfederaciji u jednom od vodećih američkih i svetskih listova imao je 1994. godine za cilj suprotstavljanje toj opasnoj iluziji, koja upravo i može dovesti čovečanstvo na rub sukoba svetskih razmera. Pokušaj etničkog razdvajanja i stvaranja sve većeg broja malih nacionalnih država samo otvara krvavi proces kome nema kraja. Upravo na primeru Jugoslavije, čovečanstvo će – ili prihvatiti aksiom, da se nacionalno može izražavati samo u sferi kulture, ali ne i državnosti, ili, mada nevoljno, krenuti na put bez povratka.

Obnavljanje ideje Balkanske konfederacije, čije je stvaranje sprečio Staljin posle Drugog svetskog rata, jedino i može otvoriti put ka trajnom rešenju balkanskog pitanja. Naravno, Maks Singer i ja smo i te kako bili svesni da u ovom trenutku sama ideja takvog razvoja izgleda nadrealistički. Međutim, situacija se uskoro može radikalno izmeniti.

Maks Singer, moj koautor, veoma je daleko od nadrealizma, što je članku dalo neophodnu težinu. On je istaknuti američki politikolog, koji je zajedno sa Hermanom Kanom pre dve i po decenije osnovao poznati Hudson institut, a poslednja njegova knjiga zove se *Realni svetski poredak*. Verovatno je i to razlog zašto se u Bugarskoj bila podigla velika bura zbog našeg članka, te je čak američki ambasador Vilijam Montgomeri bio prisiljen da daje izjave o tome, kako ideje iznesene u „Vašington postu“ ne reprezentuju stavove američke vlade.

Sticajem okolnosti u Sofiju je tada na promociju neke svoje knjige došla dr Mira Marković i nezvana se umešala u polemiku, podržavši ideju o Balkanskoj federaciji. Duboko sam se zamislio kad sam pročitao šta je svojevremeno pisao predsednik srpskog PEN centra, akademik Predrag Palavestra:

Stari politički disidenti iz prethodne Jugoslavije danas su izgubili značaj. Oni koji ne kvare svoju biografiju, naći će mesto na svetlijim stranicama istorije. Mnogi stari disidenti već su mrtvi i u političkom i u bukvalnom smislu. Njihovi neprijatelji su nestali, njihovi motivi su izbledeli, a vatre strasti pogašene. Mogli su, dakle, ostati samo njihovi svetli primeri. Najgore su prošli oni koji se nisu pomirili sa tim da svačije vreme prolazi i koji su počeli da utrčavaju u tuđe i nove igre, gde su ispali smešni, zli i suvišni. Zato je pesnik Tanasije Mladenović pametno i tačno rekao da se – ne može biti prvoborac u svakoj revoluciji.

Ne može se biti prvoborac u svakoj revoluciji

Kad je moja zbunjenost prošla, nije bilo teško formulisati tri osnovne teze koje načisto negiraju tvrdnje poštovanog akademika:

Prvo, nikakve disidentske revolucije, nažalost, nije bilo ni u jednoj komunističkoj zemlji, a ponajmanje u Jugoslaviji.

Drugo – nikakve postdisidentske revolucije takođe nije bilo, ako se ne računa takozvana antibirokratska revolucija.

I treće – osim još aktivnih partijaca iz Titove Jugoslavije, ili njihovih nešto mlađih klonova (naravno, sa izmenjenim imenom partije), na današnjoj političkoj sceni u najvećim republikama bivše Jugoslavije deluju gotovo isključivo bivši disidenti iz komunističkog vremena.

Nažalost, komunistički jednopartijski sistem je pao ne zbog bilo kakve revolucije i unutrašnjeg revolta antitotalitarnih snaga, već se sam urušio pod preteškim pritiskom sklerotičnih i potpuno okoštalih socijalnih struktura u svim sferama života, struktura decenijama formiranih u uslovima negativne selekcije političkih i drugih rukovodećih kadrova, nesposobnih za bilo kakvu samoinicijativu.

Disidentski pokret u bivšoj Jugoslaviji je bio iz nekoliko dobrih razloga jedan od najslabijih u svetu. Posle prekida odnosa sa Staljinom, Titova partija je, uprkos ideološkom neprijateljstvu prema buržoaskom svetu bila prisiljena da se ekonomski, pa čak i vojno veže za Zapad. Danas malo ljudi pamti da je Jugoslavija bila *de facto* članica NATO pakta početkom pedesetih godina, kada je pristupila vojnom odbrambenom savezu sa Grčkom i Turskom, punopravnim članicama NATO. To je bio osnovni razlog, što su deceniju kasnije otvorene granice prema Zapadu za *gostujuće radnike*, to jest za višak radne snage u Jugoslaviji. I, najzad, sve do Titove smrti, Zapad režim u Jugoslaviji prihvatao kao saveznika protiv neprijatelja u hladnom ratu. Sve je to ograničavalo rezervoar iz kojeg su disidentski pokreti u drugim socijalističkim zemljama crpeli svoje elitne i redovne kadrove.

Umesto da formiraju nezavisni jugoslovenski radnički pokret nalik na poljsku Solidarnost, radnici u bivšoj Jugoslaviji su odlazili u pečalbu u Nemačku, ili neku drugu zapadnu zemlju. Brojni književnici, slikari, muzičari, filozofi, koji su pristajali na konformizam u čisto političkoj sferi, nisu ni imali naročitog razloga da se uključe u disidentski pokret. U Jugoslaviji nije mogao da se desi takav skandal kao što je bila *buldožerska izložba* u Moskvi, sredinom sedamdesetih godina, kada su jednodnevnu izložbu slikara apstrakcionista u moskovskom parku Ismailovo, po naredbi službe bezbednosti, rasturili buldožeri na očigled celog sveta.

Zapadna javnost gotovo da nije pružala nikakvu moralnu podršku jugoslovenskim disidentima (Radio Slobodna Evropa sve do 1994. nije čak ni emitovala program za Jugoslaviju), a američki predsednik Karter je Josipa Broza Tita nazvao *herojem slobode* prilikom Titove posete Vašingtonu, mada se u to vreme već naširoko znalo za brojne *zatočenike savesti* u jugoslovenskim zatvorima.

Najzad, brojna jugoslovenska emigracija, uglavnom nacionalistički orijentisana, od samog početka se sa sumnjom, ako ne i sa neprijateljsvom odnosila prema disidentskoj delatnosti, videći u njoj želju za *popravljanjem* a ne rušenjem komunizma. Simptomatični su u tom pogledu stalni napadi i srpske i hrvatske emigracije na Milovana Đilasa i mene.

Sve su to bili osnovni razlozi malobrojnosti disidenata u Titovoj Jugoslaviji. Druga je stvar, što se samo disidentstvo začelo upravo u Jugoslaviji. Prvi disident u komunističkom svetu, u pravom smislu te reči, postao je, i ostao gotovo celu deceniju usamljen, Milovan Đilas, još sredinom pedesetih godina. Tek kasnih sedamdesetih godina dolazi do pokušaja saradnje srpskih i hrvatskih disidenata.

Relativni procvat disidentskog pokreta u Jugoslaviji dešava se, međutim, tek posle Titove smrti. Upravo u to vreme, od 1980. godine ja sam bio na čelu Komiteta za podršku demokratskim disidentima u Jugoslaviji (*kao predsednici bili su dugo godina – Milovan Đilas i Franjo Tuđman*) organizovanog u okviru Demokratske internacionale i sa sedištem u Njujorku. Taj komitet dvanaest godina je dvomesečno izdavao bilten na engleskom jeziku – CADDY Bulletin, koji je na Zapadu ocenjen (između ostalog i od današnjeg predsednika američkog PEN-a Majkla Skemela) kao najbolji izvor informacija u svetu o ljudskim pravima i disidentskom pokretu u Jugoslaviji.

Tačno je da su nekolicina, i to najpoznatijih jugoslovenskih disidenata pedesetih, šezdesetih, pa čak delimično i sedamdesetih godina, *već mirivi i u političkom i u bukvalnom smislu*. Zaista, u međunarodnoj javnosti su od sredine pedesetih godina, od Đilasovog slučaja, pa onda šezdesetih i sedamdesetih, najpoznatiji bili – sam Milovan Đilas, ja, branioci disidenata na sudskim procesima – advokati Jovan Barović i Srđa Popović, te nekolicina drugih disidenata. Jovan Barović je poginuo 1979. pod sumnjivim okolnostima u saobraćajnom udesu, Đilas je umro usred rata, ja sam živio izvan zemlje već dve decenije, a u Americi su već godinama i Srđa Popović i Vlado Mijanović i Lazar Stojanović.

Međutim, ako bi se izuzeo Slobodan Milošević i njegova ekipa, na beogradskoj političkoj sceni punu deceniju delovali su sve sami disidenti (ili barem *peticionaši*) iz vremena komunističke Jugoslavije.

Nažalost, sva ta disidentska peticionaška delatnost u Beogradu potpuno presušuje posle Osme sednice kada se većina beogradskih peticionaša uvrštava među prvoborce *antibirokratske revolucije*.

Nije bilo do sada niti bilo kakve *postdisidentske* revolucije, te je razgovor o revolucionarnim *prvoborcima* potpuno neumesan. Tek je rušenjem Miloševića nagoveštena mogućnost buduće demokratske građanske revolucije, i to je najsvetlija činjenica današnjeg trenutka jugoslovenske istorije. Tek ako se takva revolucija jednoga dana ostvari, biće moguće govoriti o njenim *prvoborcima*, te o idejnim i duhovnim očevima i pretходnicima, među koje će, bez ikakve sumnje, i to na prvom mestu, biti uključeni upravo oni koje akademik Palavestra tako odlučno otpisuje iz savremenosti.

Sve češće me pitaju prijatelji iz Beograda – zašto se u poslednje vreme tako retko javljam u jugoslovenskoj štampi. Ja u šali odgovaram, da sam najzad spoznao mudrost drevnokineskog taoizma: *Onaj ko zna – ne govori, onaj ko govori – ne zna*.

I zaista, da čovek oseti potrebu da nešto kaže drugome, nije dovoljna činjenica što je spoznao ono što bi drugima trebalo saopštiti. Treba još biti ubeđen u to, da čin saopštavanja ima nekog smisla. A kako je pisao jedan od najvećih ruskih mislilaca Lav Šestov: *Čak i ukoliko bi istina bila ispisana na svakom čošku velikim slovima, moći će je pročitati samo oni kojima je to dano*. Ja bih rekao nešto drugačije – *istinu spoznaje samo onaj ko želi da je spozna*.

Gledajući iz daleka, preko okeana, znači iz *ptičje* perspektive, svi skorašnji događaji na teritoriji bivše, a i sadašnje Jugoslavije, izgledaju kao bura u čaši vode. Naravno, iz jugoslovenske perspektive svima se, verovatno, čini da se celi svet bavi jedino balkanskom krizom.

Kod posmatrača sa strane, ili iz *ptičje* perspektive, štampa koja stiže iz Jugoslavije izaziva bolno čuđenje i čak zgražavanje. Sve se svelo na politiku, pri čemu opsednutost dnevnim političkim događajima podseća na opsednutost fiksnom idejom ljudi sa pomračenim duhom.

Na izvestan način to je i razumljivo – *gde čoveka svrbi, tu se i češe*. Ono što zabrinjava čak i nije sama po sebi opsednutost dnevnom politikom, već potpuno odsustvo pokušaja da se sfera dnevne politike problematizuje, da se izađe izvan zacrtanog kruga one površne sfere izbora, propagande, medijskog predstavljanja, partijskih koalicija, izbornih procenata, bojkota i tako dalje. Zabrinjava odsustvo napora u potrazi za korenima toga zašto je sfera dnevne politike postala sveobuhvatnom. A upravo tamo, u korenima, u dubini pretpolitičke sfere, mogu se naći i odgovori koji nikakvi izbori, ma koliko fer bili, ne mogu dati.

Samo u dubinama ljudskog duha se rađaju ideje oko kojih se kasnije okupljaju ljudi željni autentičnih, a ne pseudo promena.

Tako će sve i ostati dotle dok se ne pojavi čovek dovoljno hrabar i ubeden u ispravnost svojih stavova, i koji će ne samo reći: *Dosta!*, već i ukazati na pravac koji vodi izlazu iz tunela, ma koliko to što govori bilo nepopularno. Korisno je setiti se Vinstona Čerčila, koji je godina-ma pred početak Drugog svetskog rata bio gotovo jedini engleski političar koji je uporno i neuspešno zahtevao da se Britanija suprotstavi nemačkom nacizmu, ne plašeći se što je zbog toga neprestano bio u manjini, ismejavan i marginalizovan, te čak optuživan da je ratni huškač. Kad je uprkos *miroljubivoj* (a u stvari – kapitulantskoj) politici Čemberlena rat, ipak, započeo, upravo je Čerčil postao predsednik vlade.

Što se pak tiče međunarodne politike, neophodno je uvek prisećati se toga, da je uprkos svim mogućim vidljivim i skrivenim nedostacima i gresima zapadnih saveznika i Atlantske alijanse, u dvadesetom veku, protiv te alijanse su vodili borbu na život i smrt najveći neprijatelji čovečanstva Hitler, Staljin, Mao, Pol Pot, Sadam i bezbrojni drugi. *Može se slobodno reći, da je svako antizapadnjaštvo, svaki antiamerikanizam u suštini – antihumanizam.*

Naravno, ko neće da vidi istinu – neće je videti. Upravo to je i izazvalo moje dugo ćutanje. Nisam uveren u to, da u ovom trenutku već postoji mnogo želje za istinom u zemlji mog rođenja. Međutim, uveren sam da će se u budućnosti pojaviti.

Kako sam postao disident

Uvertira u moju disidentsku epopeju desila se pola godine pre nego što sam uhapšen posle prvog Titovog pominjanja mog imena u negativnom kontekstu. Desilo se to u Moskvi u leto 1964, gde sam proveo pet nedelja u okviru programa kulturne razmene između Jugoslavije i SSSR-a, tačnije – razmene između Zagrebačkog sveučilišta i Moskovskog državnog univerziteta – MGU. U to vreme sam predavao modernu rusku književnost kao asistent na slavističkoj katedri Filozofskog fakulteta u Zadru, gde je bila filijala Zagrebačkog univerziteta. Kako sam od početka šezdesetih godina mnogo pisao u jugoslovenskim listovima i časopisima o ruskoj kulturi i literaturi, odlučio sam da iskoristim boravak u Rusiji za lični kontakt sa nekolicinom pisaca čije sam knjige cenio.

U to doba, zbog razvijene špijunomanije, u Moskvi nije postojao telefonski imenik za javnu upotrebu, ali bilo je dosta kioska po ulicama

gde se za nekoliko kopejki dobijao telefonski broj čoveka, ukoliko vam je bila poznata godina njegovog rođenja i ime oca. Tako sam uspostavio vezu sa nekolicinom pisaca, a oni su me zatim povezali sa drugim autorima, čak i sa nekima za koje do tada nisam ni čuo, a bili su najznačajniji stvaraoci svog doba. Bulat Okudžava, na primer. Iz tih susreta i razgovora rodila se knjižica *Leto moskovsko 1963*, koja me je i protiv moje volje ubacila u disidentsku orbitu odakle povratka na zemlju, u to doba, nije moglo biti.

Naime, moj spis je trebalo da bude štampan u nastavcima u tri prva broja beogradskog časopisa „Delo“ za 1965. godinu, ali posle drugog nastavka taj broj časopisa je zabranjen. Sovjetski ambasador je uložio protest, Tito me napao i ja sam bio uhapšen, upravo nekoliko meseci pre odbrane doktorata na Zagrebačkom sveučilištu.

Najvažnije u svemu je to da sam ja sve ono zbog čega su me optuživali davno pre toga napisao i štampao u Jugoslaviji, pa niko nije uopšte reagovao. Oštra reakcija na moj tekst u časopisu „Delo“ bila je rezultat promene političkog kursa u SSSR-u, gde je sredinom oktobra 1964. pao Hruščov. Ja to tada nikako nisam mogao da predvidim, te sam postao disident uprkos svojoj volji.

Međutim, u leto 1964, kada sam bio u Moskvi, Hruščov je bio i te kako aktivan i prisutan. Kad sam video sa kakvom lakoćom uspostavljam kontakt sa vrhunskim ruskim piscima – verovatno je mnogo značilo to što sam govorio ruski, i što sam dolazio iz tada prijateljske, i u svakom slučaju slobodnije od SSSR-a Jugoslavije – pomislio sam da bih mogao na isti način da dođem i do samog Nikite Sergejeviča, jer bi razgovor sa njime krunisao knjigu o renesansi ruske kulture u vremenu Hruščovljeve *odjuge*.

Godinu dana ranije sam u zagrebačkom nedeljniku za kulturu „Telegram“ objavio polušaljivu recenziju na knjigu govora Nikite Hruščova „O visokom pozivu književnosti i umetnosti“, u kojoj je on prostački napao sve vrste modernizma u kulturi. Međutim, krajem jula 1964. u Moskvi sam stvarno pokušao da telefonom dođem u kontakt sa Hruščovom. Tražio sam prvo telefon Kremlija; tamo su me slali od jednog do drugog broja, od Ivana Ivanoviča do Nikolaja Nikolajeviča, sve dok nisam dospao do jednog od sekretara Hruščova.

Objasnio sam da sam profesor ruske književnosti iz Jugoslavije, da često pišem o sovjetskoj kulturi, te da sam čak u jugoslovenskoj štampi prikazao knjigu Nikite Hruščova o literaturi i umetnosti. Sada bih želeo da se sretnem i da porazgovaram na tu temu sa drugom Hruščovom; pišaću knjigu o svom boravku u Moskvi, a on je tu najvažniji čovek.

Sekretar mi je hladno saopštio da je Nikita Sergejevič ovih dana u Kijevu, ali da će mu on referisati o mojoj želji kada se Hruščov vrati u Moskvu, te će mi se javiti u hotel.

Prošlo je par dana, ja sam zaboravio na Hruščova, kad ujutru, pre nego što sam izašao iz hotela, zazvoni telefon, te isti sekretar Hruščova, sada međeno ljubazan, saopšti mi da se Nikita Sergejevič vratio u Moskvu, da će naći vremena da mi da intervju o kulturi, ali da je potrebno da jugoslovenska ambasada da svoju saglasnost za taj razgovor.

Prijatno iznenađen, ja odmah odem u našu ambasadu računajući da nikakvih problema neće biti i da će ambasada odmah dati saglasnost. Tamo je razvoj događaja tekao ovako. Prvi službenik ambasade kome sam ispričao šta me je tu dovelo, pozvao je drugog službenika, kome sam sve morao da ponovim, ovaj trećeg, pa tako redom jedno desetak ljudi je saslušalo moju priču mračnog izraza lica, sve dok poslednji, valjda najviši po činu, nije počeo da viče na mene *kako sam se usudio da učinim tako nešto, da ja ne znam šta sam sve napravio, da sam u stvari pokrenuo celi diplomatski mehanizam, da će Rusi misliti da je to neki skriveni potez Beograda, te da ću ja skupo platiti za sve ovo*. Čak su i moju posetu Erenburgu i Leonovu ocenili kao *narušavanje svih pravila*.

Sve se završilo time što sam obećao da ću Hruščovljevom sekretaru reći da od ambasade nisam dobio saglasnost, a onaj najvažniji po činu – možda je bio sam ambasador, to ne znam – na rastanku mi reče nešto u vezi sa tim da će „videti šta će sa mnom, kad se vratim u zemlju“.

Iz ambasade sam izašao potpuno ošamućen. Kremaljskog sekretara sam telefonom obavestio da ambasada ne da saglasnost za moj intervju, a i zašto bi – dodao sam – ja ne radim za državu, sem kao profesor. Sekretar je izrazio žaljenje i naš razgovor se završio.

Međutim, idućeg jutra opet mi telefonira taj sekretar i saopšti da će me Nikita Sergejevič primiti na razgovor ukoliko dobijem telegrafsku potvrdu od lista da će moj intervju sa Hruščovim biti štampan. Kasnije, razmislivši malo, dođem do zaključka da bi bilo besmisleno tražiti pismenu garanciju za štampanje mog intervju sa Hruščovim od bilo koje jugoslovenske redakcije. Zaista, ko je tako nešto mogao da garantuje? Sekretaru sledećeg dana javim da ne mogu tražiti pismenu garanciju od redakcije, jer ne radim za „Telegram“ već samo povremeno pišem za list. On je opet izrazio žaljenje, te smo se pozdravili sa uverenjem da se više nikada nećemo čuti.

Kad ono, nakon dva dana, uoči mog odlaska iz Moskve, ujutru zazvoni telefon, i isti kremaljski sekretar mi saopšti da će Nikita Sergejevič

da me primi na razgovor, ukoliko ja lično dam pismenu garanciju da će moj intervju sa Hruščovim biti štampan u Jugoslaviji. Očito je Hruščovu u to vreme bilo stalo da istupi pred jugoslovenskom javnošću – valjda su za to postojali neki razlozi.

Tek tada sam se duboko zamislio. Traženu *garanciju* sam lako mogao da napišem, i u krajnjoj liniji, ona me ni na šta nije obavezivala. S druge strane, pred očima mi je još bilo ribanje u jugoslovenskoj ambasadi i to samo zbog *samovoljnog* pokušaja da stupim u kontakt sa Hruščovim. Kakva li bi bila reakcija jugoslovenskih vlasti ako uprkos svemu razgovaram sa Hruščovom, pa još i dam pismenu garanciju da će njegov intervju da bude štampan u Jugoslaviji? Kakvu garanciju sam ja mogao dati? Znači treba da lažem? Pa još da se nakon toga vraćam u Jugoslaviju. Pa tamo će me jednostavno obesiti!

U logoru se najlepše peva

I tada sam doneo odluku da ne pišem *garanciju*. Telefonirao sam u Kremlj i rekao sekretaru da ne mogu da dam nikakvu pismenu garanciju da će intervju biti štampan u Jugoslaviji, mada ne vidim razlog zašto ne bi bio štampan. Posle toga mi sekretar Hruščova više nije telefonirao. Vratio sam se u Jugoslaviju.

Mnogo kasnije, u zatvoru, kada sam već bio izgubio svaki strah od bilo kakvih vlasti, dugo sam se ždrao što nisam jednostavno napisao *garanciju* i razgovarao sa Hruščovom „o kulturi“. Taj razgovor bi, verovatno, krunisao moje *Leto moskovsko*. Takođe, u jednoj od istraga koje su se protiv mene vodile, islednik me je razgnevljeno pitao – *kako sam se usudio da telefonom tražim Hruščova?* Ja dugo nisam shvatao razlog njegovih emocija, niti izbor informacija o pokušaju susreta sa generalnim sekretarom KPSS. Kasnije sam shvatio: informacije su dolazile, verovatno, od kolege supovca iz diplomatske službe, a revoltiranost i gnev je bio prirodno izazvan mojim bezobrazlukom: *zar je moguće dopustiti da se generalni sekretar, pa makar i strane kompartije, tretira kao običan građanin? Kuda to vodi?*

Ipak, osim neiskustva, postojao je još jedan razlog zbog koga sam hteo izbeći da me odmah po povratku u zemlju uhapsu, pa je i to uticalo na moju odluku da se ne susretnem sa Hruščovom.

Najdragocenije što sam donosio iz Rusije bili su – osim brojnih magnetofonskih zapisa pesama Bulata Okudžave, o kojem do moje knjige niko na Zapadu nije bio ni čuo – celi ciklusi logorskih i zatvoreničkih pesama, koje sam uz pomoć nekih studenata zapisao na magnetofonske trake.

To mi se činilo i važnijim od razgovora sa Nikitom Sergejevičem. Pa, iako se nisam sreo sa Hruščovom, niti dao nemoguću pismenu garanciju, ipak nisam mogao da zaboravim neprijatni događaj iz naše ambasade u Moskvi, dranje *diplomata* na mene i pretnju da ću odgovarati kad se vratim u Jugoslaviju. Plašio sam se da će mi dragocene magnetofonske trake biti oduzete. Zato sam odmah nakon što sam doputovao iz Moskve u Beograd, ne produžavajući za Zadar, telefonirao jedinom, kako mi se tada činilo, politički moćnom čoveku koga sam poznavao. Bio je to Dobrica Ćosić, s kojim sam bio razmenio nekoliko pisama vezanih za moj rad o ruskom modernizmu u literaturi, štampan u Zagrebu početkom šezdesetih godina. Tada je Ćosić još bio član CK SK Srbije, a ja sam godinama uporno izbegavao da uđem u partiju, kada su me ne manje uporno zavlacili još od vremena kad sam bio postdiplomski student, pa se pritisak pojačao nakon što sam bio izabran za asistenta u Zadru.

Ćosiću sam lako objasnio kakve sam značajne stvari doneo iz SSSR-a, i on je, odmah shvativši situaciju, uzeo sve magnetofonske trake, otišao zajedno sa mnom na Radio Beograd i napravio za sebe kopije svih zapisa. Sada sam mogao da budem miran: logoraške i Okudžavine pesme neće propasti, čak i ako mi oduzmu zapise.

Dva meseca kasnije Hruščova su zbacili *dvorskim udarom*. Taj događaj je bio uzrok protesta sovjetskog ambasadora Puzanova predsedniku Titu, nakon što su u drugom nastavku mojih zapisa u „Delu“ bili štampani tekstovi nekih logoraških pesama. Tada me je Tito napao, i sve je počelo. Ponekad razmišljam o tome, da li bi se nešto u mom životu promenilo da sam ipak otišao na razgovor s Nikitom Sergejevičem Hruščovom, trećim po redu diktatorom Zemlje Sovjeta.

Trenutak buđenja

Sećam se kao da se desilo juče, onog dana kad sam se ja lično našao izbačen iz dotadašnjeg normalnog života, dana, kada se za mene svet okrenuo tumbе. Bilo je to četvrtog marta 1965. godine. Tog dana sam negde pred podne došao na fakultet, jer je posle podne trebalo držati čas studentima. Prolazeći hodnicima stare, velike zgrade, primetio sam da me i studenti i kolege nastavnici zagledaju nekako čudno, prestaju da razgovaraju kad prolazim kraj njih, i gledaju za mnom niz hodnik. Pomislio sam da mi je lice nečim zamazano, pa me zato tako zagledaju; otišao sam u toalet da se pogledam u ogledalo. Sve je bilo u redu. Otišao sam u svoj kabinet, i tek što sam ušao, neko je zakucao na vrata. Bio je to jedan naš vanredni student, udbovac, praćen nekolicinom ljudi

uniformisanih i bez uniforme, ali očito iz policije. Moj vanredni student je ulazeći rekao: „Profesore, dođe vrijeme...“

I mene prvi put u životu uhapsiše. Ispostavilo se da su novine tog dana objavile Titov govor održan predstavnicima okružnih javnih tužilaštava, u kojem je nekoliko rečenica bilo posvećeno meni i mom tekstu *Leto moskovsko*, kao primeru ideološke diverzije protiv koje se treba boriti. Ljudi su me u hodnicima fakulteta zagledali zato što su već čitali novine, a ja još nisam.

I bez obzira na to što sam do tada čitao, izučavao, pa čak i pisao (u vezi sa stvaralaštvom Dostojevskog i Solženjicina) o gubitku slobode, tog trenutka, kada su me prvi put hapsili – celi svet se prevrnuo tumbе. Do tada sam mogao kao svaki slobodan čovek da idem kud sam hteo, govorim s kim sam hteo, radim što sam hteo. I eto, odjednom sve se radikalno izmenilo. Drugi su me vodili kud su hteli, govoriti s bilo kim više nisam imao pravo, morao sam da radim ono što su mi naređivali: „Stani ovde!“, „Idemo na saslušanje“, „Ustaj, jutro je!“ i tako dalje. Bio sam potre sen. U sledećoj deceniji hapsili su me ne jednom, ali tada već nikakvih emocija, sličnih onim koje je izazvalo prvo hapšenje, nisam iskusio.

Ali, ma kako to paradoksalno zvuči, tek u zatvoru sam naučio, tačnije otkrio da sam slobodno biće, da niko i ništa ne može uzeti od mene tu slobodu, ako ja sam ne pristanem da je izgubim. Svakako, pre hapšenja sam mogao da radim šta mi je volja, ali to je bilo kao u snu, nisam bio svestan da sam zaista slobodan. I tek u zatvoru, gde je moj život zavisio (*ili mi se bar tako činilo*) od svake moje reči ili postupka, pod teškim pritiskom, do kraja sam spoznao da ipak samo ja svojom slobodnom voljom određujem svoju sudbinu, i da mi nikakva sila na svetu ne može oduzeti tu slobodu. Istovremeno je došlo i saznanje da patnja kojoj sam bio podvrgnut nije bila nezasluzena, mada, naravno, nikakve veze nije imala sa onim zbog čega me je tužilac optuživao. Naprotiv! U zatvoru sam se kajao zbog toga što *nisam* napisao sve što sam mislio, a ne zbog toga što sam previše napisao.

Svest o neotuđivoj slobodi, koja je dovela do saznanja da sam samo ja kriv zbog nevolje koja me je snašla, isključila je mogućnost da optužim druge ljude i zamrzim ih. Zar je bio kriv policajac koji me je hapsio, stražar koji me je čuvao, tužilac i sudija koji me je osudio? Ta svi su oni samo izvršavali naređenja. Pa i Josip Broz, koji me je napao, učinio je to tek pošto je sovjetski ambasador uložio protest, nakon što je drugi (od tri) nastavka mog teksta bio štampan u beogradskom časopisu „Delo“. Razume se, mrzeti se mogao celi nedemokratski sistem, ali jedna je stvar mrzeti sistem, a druga – žive ljude.

Nedavno sam pročitao u beogradskoj štampi da se prodaje CZ, to jest – Centralni zatvor, tačnije zgrada u kojoj se decenijama nalazio taj zatvor, u Bačvanskoj ulici bb – bez broja. Setio sam se tada te zgradu-rine, koju su posle rata izgradili nemački inženjeri – zarobljenici, što je Đilas opisao u svojoj autobiografskoj knjizi *Vlast*. Deo zloglasne Lubjanke, zatvora pri centrali Čeke, GPU-a, NKVD-a, KGB-a, u centru Moskve danas je pretvoren u muzej. Čudi me što niko nije predložio nešto slično i za CZ, ili barem ja o tome nisam ništa čuo. A bilo bi korisno za buduća pokolenja. Naime, od svake epohe ostaje neki muzejski spomenik koji savršeno karakteriše epohu. Egipćani su ostavili piramide, antički Grci – Akropolj i bezbrojne skulpture, Rimljani – drumove, vodovode, arene, evropski Srednji vek – katedrale, hiljadugodišnja Kineska imperija – veliki Kineski zid i tako dalje. Komunistička epoha ostavlja za sobom bezbrojne zatvore, logore i za sada mauzolej sa većitim mrtvacem nedaleko od Lubjanke. Sve ostalo – kolhozi, ogromni industrijski kombinati, socrealistička umetnost, moralni *Kodeks graditelja komunizma*, pa čak i monumentalne visoke zgrade kakav je, na primer, Moskovski univerzitet, rapidno se pretvara u ništavilo. Ako se ne sačuvaju muzejski primerci zatvora i logora od komunističke epohe, uspešno, kao i od fašističke, neće ostati nikakvih ni materijalnih ni duhovnih spomenika. Celu istoriju komunističke epohe je moguće sažeto pokazati na istoriji tih centralnih zatvora Moskve, Praga, Budimpešte, Beograda.

Ja sam se u CZ-u našao prvi put u novembru 1966. Dovedli su me usred noći iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici, gde sam dve nedelje pre toga upravo počeo izdržavati kaznu strogog zatvora od godinu dana, posle neuspelog pokušaja osnivanja nezavisnog časopisa u Zadru, u avgustu te iste godine. Međutim, desilo se to da su moji prijatelji, ostali učesnici zadarskog skupa, nastavili da rade na osnivanju časopisa i nakon moje osude u septembru te godine, te su pokušali da registruju glasilo u Beogradu.

U Centralnom zatvoru su se našli Beograđani – arhitekt Peđa Ristić i slikar Leonid Šejka, po obrazovanju takođe arhitekt; Zagrepčani – Marijan Batinić, istoričar umetnosti i Daniel Ivin, istoričar; iz Zadra – Franjo Zenko, filozof; i ja, osuđenik iz Sremske Mitrovice. Istraga je povedena i protiv slikara Mladena Srbinovića, izdavača Slobodana Mašića, arhitekta po obrazovanju, pisca i slikara Mire Glavurčića, advokata Jovana Barovića i još nekih ljudi uglavnom iz kruga Medijale.

Naravno, niko se od nas nije bavio nikakvim *udruživanjem protiv naroda i države*, nikakve zavere nije bilo. Sve smo radili strogo u okviru

zakona i savršeno otvoreno. Istraga se vrtela u mestu. Mnogo godina kasnije pročitao sam da je zaista u policiji postojala ideja da nam se imputira neka zavera, navodno, protiv Bakarića, te da nam se organizuje montirano suđenje kao na Moskovskim procesima. Srećom, bila su već druga vremena. Mesec dana posle hapšenja svih *zaverenika*, pušten je i Milovan Đilas sa svoje poslednje robije. Tito se brinuo o liberalnom imidžu Jugoslavije. Ukratko, istraga je trajala 3–4 meseca, pohapšeni su pušteni iz CZ-a, ko ranije ko kasnije, a suđeno je bilo samo meni u Beogradu u aprilu 1967. godine, ali naravno, ne zbog zavere i *neprijateljskog udruživanja*, već i opet zbog članaka koje sam mnogo ranije objavio u zapadnoj štampi.

Međutim, na sve nas, bez obzira na to koliko dugo je svako od nas bio u njemu zatvoren, Centralni zatvor je ostavio nezaboravan utisak. Građen je duboko promišljeno, tako da ne postoji nikakva mogućnost međusobnog komuniciranja zatvorenika, čak i ako se nalaze u susednim ćelijama. Naime, svaka druga ćelija ima vrata sa druge strane, prema drugom, paralelnom hodniku, tako da susedi nemaju šansu da bilo kada vide jedan drugog. Svi mi, pohapšeni zbog *arhitektonske zavere*, bili smo smešteni u jedan hodnik, svakog dana smo vođeni na jednosatnu šetnju u popločana dvorišta-bunare između zatvorskih zgradurina, ali dugo nismo znali da smo u blizini. Ono što je u CZ-u najviše pritiskalo psihu bila je upravo veličina zatvora i neka mašinska racionalnost. Sudbina je htela da upoznam zatvore u Zadru i Novom Sadu, kaznionice u Požarevcu i Sremskoj Mitrovici, ali moram priznati da je od svih njih najdostojniji spomenik jugoslovenske komunističke epohe upravo Centralni zatvor u Beogradu.

Revolveraški dvoboj sa Udgom

Slučaj je hteo da ja tek posle u Americi dođem u doticaj sa praksom likvidacije opozicionara od strane SDB. Početkom 1980. godine, u Njujorku sam, u okviru Demokratske internacionale, osnovao Komitet za podršku demokratskih disidenata u Jugoslaviji, poznat po engleskoj abreviaturi CADDY. Taj komitet sve do naših dana izdaje bilten na engleskom jeziku sa aktuelnim informacijama o slobodama i ljudskim pravima u Jugoslaviji. Negde početkom marta te 1980. godine mene su u kući moje sestre u Arlingtonu posetila dva čoveka iz FBI (Federalne policije) i saopštila mi da su od odgovarajuće američke tajne službe dobile pouzdanu informaciju da se moje ime nalazi na listi emigranata koje Udga, odnosno SDB planira da likvidira. Saopštili su mi i to da, uzevši u obzir da nemam diplomatski status, oni ne mogu da mi pruže

punu zaštitu te mi jedino nude *federal permit*, to jest dozvolu za nošenje oružja na celoj teritoriji Sjedinjenih Država, tako da se mogu štititi barem revolverom. Takođe su mi dali celi niz telefona na koje bi se trebalo obratiti u slučaju da primetim nešto sumnjivo.

Ja sam se zamislio i odbio dozvolu za nošenje oružja. „Likvidator SDB me neće izazvati na dvoboj, te mi revolver neće ništa pomoći“, objasnio sam. Ljudi su obično ubijani s leđa na putu od kola ka ulazu u kuću, noću. Brojeve telefona sam uzeo i nekoliko dana razmišljao – šta da činim.

Jasno mi je bilo da sam, ne samo zbog osnivanja Komiteta, bio ugrožen od SDB-a živeći na Zapadu, čak i više nego dok sam bio u jugoslovenskom zatvoru. Da mi se nešto desilo u zatvoru – ceo svet bi smatrao odgovornom vrhušku jugoslovenske vlasti, što se pak tiče atentata na Zapadu, uvek je postojao izgovor: radi se o nekoj emigrantskoj ekstremno-nacionalističkoj terorističkoj grupi, pogotovo što sam se ja otvoreno izjašnjavao protiv nacionalizma bilo kog naroda Jugoslavije. Ma kakve sumnje u SDB postojale, dokazati se nikada neće moći ništa.

Setio sam se i toga da sam primetio kako me prvo u Londonu, a posle u Hamburgu, veoma vešto prati dvoje ljudi, i opet, slučaj mi je otkrio da oni međusobno komuniciraju na srpskohrvatskom. Policija me nije mogla zaštititi čak i da sam imao diplomatski status. Ta ne bih valjda ceo život bio pod stražom!

Bila mi je potrebna politička, a ne policijska zaštita. Dosetio sam se šta treba činiti. Telefonirao sam svom poznaniku, novinaru „Njujork tajmsa“ i ispričao mu događaj o poseti ljudi iz FBI, te o realnosti pretnje SDB. Novinar je bio inteligentan i dobronameran. Nekoliko dana kasnije, tačnije 24. marta 1980. u „Njujork tajmsu“ je objavljen članak o terorističkim akcijama nekih jugoslovenskih emigrantskih organizacija koje se pripremaju za odlazak sa scene Josipa Broza, a nekoliko pasusa je posvećeno tome, kako se u krugovima Jugoslavena u Vašingtonu priča o nedavnom upozorenju FBI disidentu Mihajlovu, kao mogućoj žrtvi agenata jugoslovenske države u Americi.

Nakon tog članka u najuticajnijem američkom listu mogao sam mirno da spavam. Bilo je isključeno da bi SDB mogla išta da uradi. Čak da sam u to vreme zaista nastradao slučajno ili svojom sopstvenom krivicom, optužena bi bila SDB. Bila je to čista politička zaštita. I, zaista, nikada više ni u Evropi, ni u Americi nisam primetio da me bilo ko, bilo kada prati. Kasnije mi je, istina, bilo žao što sam odbio federalnu dozvolu za nošenje revolvera. U ponekim američkim gradovima, u ponekim delovima grada, čovek se, verujem, sigurnije oseća ako je naoružan.

To, međutim, nikakve veze s politikom nema, i u takvim slučajevima je policijska zaštita dovoljna.

O balkanskim duhovima

U zagrebačkom nedeljniku „Globus“, koji mi je slučajno dopao u ruke u Vašingtonu, među pismima redakciji sa iznenađenjem sam pročitao dopis koji se tiče mene. Naime, dr Dalibor Brozović, jedan od glavnih vrhovnika HDZ-a, odgovara na *neistiniti podatak* da je on kao partijski sekretar Filozofskog fakulteta u Zadru 1966. kao *nepoćudne* izbacio sa radnih mesta Mihajla Mihajlova i Franju Zenka:

„Protiv Mihajlova jesam istupao, jer je bio deklarisan, uvereni, idejni jugounitarist, što je ostao i danas u USA, gde sada boravi. Meni su tada, kao i danas, svetski ideološki sukobi bili sporedni, a osnovni protivnik jugoslovenstvo.“

Bili smo pohapšeni, najureni s posla, oklevetani u štampi. A rešenje o našem hapšenju je tada potpisao još jedan vrhunski HDZ-ovac – Josip Manolić, i kod Tuđmana glavni policajac Hrvatske. U stvari, ja sam bio izbačen sa Filozofskog fakulteta godinu dana pre toga, 1965. kada me je Tito napao zbog knjige *Leto moskovsko*, u kojoj se govori samo o Rusiji, ne o Jugoslaviji.

Kad sam nakon 40 dana istrage, zbog galame zapadne štampe, pušten iz zatvora da se branim sa slobode, podneo sam, naravno, tužbu zbog nezakonitog izbacivanja s posla. Po zakonu je, naime, tek pravosnažna osuda od jedne godine zatvora povlačila gubitak posla.

Nakon godinu dana moja je tužba uvažena, te sam formalno bio vraćen na fakultet, da bih momentalno bio izbačen, ali tada već po svim zakonskim normama. Tada, 1966. nakon neuspelog pokušaja osnivanja nezavisnog časopisa, najzad sam bio osuđen pravosnažnom kaznom zatvora i to na više od jedne godine.

Pa, ipak, cilj osnivanja nezavisnog časopisa nije bilo jačanje *jugounitarizma*, već ostvarenje prvog koraka na putu ka duhovnom, idejnom i političkom pluralizmu. Cilj je bio – demokratija. Od daleke 1966. godine, kada sam prvi put bio prisiljen da to činim, morao sam bezbroj puta da objašnjavam da sam za demokratiju. Demokratija ne može biti nacionalna. Temelji demokratije su: priznavanje jednakih prava građana bez obzira na rasu, naciju, pol, religiju i političku opredeljenost. Treba zaista biti balkanski primitivan pa smatrati da je danas svetski ideološki sukob – a to je sukob između demokratije i totalitarizma (komunističkog, nacističkog, rasističkog itd.) – nešto sporedno, a *jugoslovenstvo* – osnovno zlo.

Međutim, nisu samo nosioci *hrvatske delatnosti* bili jedini Balkanci koji su toliko zloglasili Balkansko poluostrvo u celom svetu. Nosioci *srpske delatnosti* nisu ništa bolji.

Poslednji put sam u Titovoj Jugoslaviji uhapšen 1974. i sledeće godine osuđen na sedam godina strogog zatvora, formalno zbog nekoliko članaka u „Njujork tajmsu“. Pravi razlog je, po svemu sudeći, bila želja vlasti da uravnoteži mnogobrojna hapšenja prosovjetskih elemenata širom Jugoslavije, nakon Barskog kongresa ilegalne KPJ u proleće 1974. I upravo tada, 1975. godine, dr Slobodan Drašković, predsednik udruženja *Dušan Silni*, štampa prvo u čikaškoj „Srpskoj borbi“ u četiri nastavka, pa onda u posebnom izdanju, knjižicu pod naslovom *Titoizam, dilasizam, mihajlovizam*, kao da su sve to zapravo varijante jednog te istog.

U to vreme, ja robijam u Mitrovici, dugim i teškim štrajkovima glađu, zajedno sa ostalim političkim osuđenima, pa i zajedno sa tim istim učesnicima ilegalnog Barskog kongresa, borim se za status političkih zatvorenika, a u dalekoj Americi vodi *srpsku delatnost* dr Drašković. U svojoj odlučno pisanoj knjižici on dokazuje da Tito i nije bio u sukobu sa Staljinom, već je to sve bacanje prašine u oči Zapadu, da Đilas nije bio u sukobu sa Titom, da je i to samo prašina za naivne oči, te da sam ja samo poslednji u redu fiktivnih protivnika komunizma, a koji u stvari služe pobedi boljševizma u celom svetu. Zato dr Drašković poziva sve nacionalno svesne Srbe da mi ne veruju ni reči.

Godinu-dve dana posle mog dolaska u Ameriku, jedne večeri me je, zajedno sa nekim Rusima, posetio dr Slobodan Drašković. Bio sam iznenađen, ali razgovarali smo sasvim normalno. Da li je bio izmenio svoje mišljenje o meni, ili se pak bio prestao baviti *srpskom delatnošću*, ni danas ne znam. Činilo mi se nepristojnim da ga to pitam, kad mi je već došao u kuću.

Na kraju, moram priznati da me i *hrvatstvo* i *srpstvo* zaista brinu koliko lanjski sneg. Ali isto tako i „jugoslovenstvo“, unitarno ili nekakvo drugačije. Jedino što me interesuje je demokratija, koja posebno na Balkanu, gde su svi narodi tako temeljito izmešani, može biti samo u okvirima jedinstvene nadnacionalne zajednice, a svaki pokušaj stvaranja nacionalnih država, svaka *hrvatska* ili *srpska* delatnost, vodi jedino beskrajnom krvavom ratu.

Kad god sam bio u prilici da govorim o jugoslovenskoj krizi, bilo javno, ili privatno, Amerikanci – kao što se zna ljudi pragmatičnog i praktičnog duha – obavezno su mi postavljali dva pitanja. Jedno:

- ko je najzad glavni krivac za ono što je zadesilo Jugoslaviju; i drugo:
- koju konkretno političku silu treba podržati da bi se sprečila eskalacija nasilja i bezumlja građanskog rata.

Na pitanje – ko je kriv, obično sam odgovarao da su decenije diktature Saveza komunista stvorile uslove za procvat nacionalizma, koji, naročito u balkanskim uslovima, neizbežno vode u međuetničke ratove i pokolje. Dodajući i to da Sjedinjene Države u izvesnom smislu takođe snose deo krivice, uzevši u obzir gotovo bezrezervnu podršku koju su od početka pedesetih godina pružali jugoslovenskom diktatoru iz čisto pragmatičkih političkih razloga.

U proleće 1967. godine meni je suđeno u beogradskom Okružnom sudu zbog dela *neprijateljske propagande* i jedna od četiri tačaka optužnice teretila me je za *rasturanje ustaške štampe*.

Osnova za suđenje su bila moja tri članka, ali očito, po mišljenju ovlašćenih, ti članci nisu bili dovoljno ubedljivi da naša javnost shvati kakav sam ja opasan neprijatelj. Tako se pojavila optužba o rasturanju ustaške štampe. Naime, u toku priprema za izdavanje prvog broja časopisa, na moju adresu iz inostranstva neko je poslao uvodnik odštampan u jednom emigrantskom listu u Argentini pod naslovom „Slučaj profesora Mihajlova ne tiče se hrvatskog naroda“. U tom uvodniku se dokazivalo, po mom mišljenju savršeno ispravno, da demokratizacija može samo učvrstiti Jugoslaviju; dok je pravi interes hrvatskog naroda, navodno, u tome da se odvoji od Jugoslavije. Ja sam, razume se, taj uvodnik pokazao članovima redakcije nesuđenog časopisa.

Ko je rasturio Jugoslaviju

Eto, te epizode sam se uvek sećao kada sam bio u situaciji da odgovaram na pitanje o tome – ko je glavni krivac za propast Jugoslavije. Nije Miloševićeva štampa prva počela da ustašama naziva svakog svog oponenta. Milošević je samo produžio da ide utabanim Titovim putem, izmenivši samo osnovne slogane. U izmenjenim uslovima naravno. Uostalom, kao i većina drugih republičkih lidera.

Uvodnicima u najvažnijim američkim novinama – u „Njujork tajmsu“ („Zaustavite balkanskog kasapina“, od 15. aprila) i „Vašington postu“ („Zaustavite Srbiju“, od 18. aprila); pretnjom prekida diplomatskih odnosa sa Beogradom, i to istovremeno od strane Sjedinjenih Država i Evropske zajednice, nagovešteno je 1992. godine isključenje *male Jugoslavije* iz svih mogućih internacionalnih političkih i finansijskih organizacija, uskraćivanje priznanja federaciji Srbije i Crne Gore ne samo kao pravnom nasledniku Jugoslavije, već i svakog diplomatskog priznanja uopšte.

Kada se jedna takva državno-diplomatska međunarodna mašina pokrene – tu nema ni šale ni blefa. Naime, ni jedna zapadna vlada ne

može sebi dopustiti pretnje ukoliko nije spremna i da ih ostvari. Takva žestoka reakcija Zapada na rasplamsavanje rata u Bosni i Hercegovini, ma kako izgledala neočekivana, mora se reći, *osećala se u vazduhu*. Isto onako kako je Irak kažnjen ne samo zbog nafte, već i egzemplarno, u cilju stvaranja *novog svetskog poretka*, koji, kako je zamišljen, isključuje svaku državnu agresiju, ili kao što je Libija kažnjena u cilju trajne likvidacije državne podrške terorizmu, tako će i Jugoslavija poslužiti kao primer svim mogućim postkomunističkim nacionalističkim agresivnim državama i državicama da se međuetnički sporovi ne smeju u budućnosti rešavati silom, da sve nacionalne manjine moraju imati apsolutno ista politička i građanska prava kao i većinski narodi, da ljudska prava više uopšte nisu unutrašnja stvar bilo koje države, te da nikome neće biti dozvoljeno razbijanje zajedničkog ekonomskog prostora i slobodnog tržišta, ma koliko se menjale političke granice.

Drugim rečima, u današnjem procesu stvaranja globalnog društva, na primerima kažnjenih režima, sve države na planeti, bile nacionalne ili ne, bile velike ili male, usvojiće novo iskustvo; da od sada pa do večnosti, država kao takva gubi suverenitet nad građanskim i političkim pravima svojih građana, nad ljudskim pravima svakog svog pojedinog državljanina, nad ekonomskom sferom života, te apsolutno gubi svako pravo da upotrebi vojnu silu – izuzev u odbrani. Naravno, na putu ka globalnoj svetskoj zajednici, ima još mnogo nekadašnjih *suverenih državnih prava* koje sve države na svetu upravo danas zauvek gube, ili će ih uskoro izgubiti.

Sve je to zapadni svet od samog početka jugoslovenske krize pokušavao da uvede mirnim putem, nudeći Jugoslovenskoj federaciji ogromnu ekonomsku pomoć, sa jednim ciljem – da se spreči rat. Svaki potez Sjedinjenih Država u odnosu na, recimo, priznanja secesionističkih republika, imao je jedan nepromenljivi cilj – sprečavanje rata.

„Dogovorite se kako hoćete, razidite se ili ostanite zajedno, sve ćemo prihvatiti, samo rešite sve mirnim putem, nemojte ratovati, nemojte gaziti ljudska prava, ne tlačite manjine, ne uništavajte zajednički ekonomski prostor“, to je međunarodna zajednica neprestano ponavljala. Kako se pokazalo – uzalud.

Čak i prve svetske *poternice* protiv Srba priznavale su da nije samo Srbija kriva za krvoproliće u Jugoslaviji, ali takode podvlačile da je ipak najviše kriva. Uvodnik „Zaustavite Srbiju“ čak podvlači kako je teško kažnjavati Srbiju „zato što je Srbija stari i pravi prijatelj Sjedinjenih Država, koja se hrabro borila na američkoj strani – na strani demokracije – u dva svetska rata“. Pa, ipak, bilo je nemoguće ne suprotstaviti se

Miloševiću u Srbiji. Uvodnik „Zaustavite balkanskog kasapina“ otvoreno je pozivao međunarodnu javnost na podršku srpskoj opoziciji. A to se čini samo onda kada je diktator konačno otpisan.

Međutim, čak i opozicione vođe bile su tada saglasne da je „Srbija u tom trenutku najveći koncentracioni logor, te da se nad Srbima vrši genocid“. Na tako drastičan način nisu kažnjeni Nemci, Italijani, Austrijanci i drugi saradnici Hitlerove Nemačke, odgovorni za više miliona usmrćenih i ubogaljenih u Drugom svetskom ratu.

Mihajlo Mihajlov
PONOVLJENE MISLI

Izdavač
Javno preduzeće *Službeni glasnik*

Za izdavača
Slobodan Gavrilović
direktor

V. d. izvršnog direktora
Izdavaštva
Sanja Jovičić

Dizajn
Miloš Majstorović

Izvršni urednik
Zorica Vidović-Paskaš

Unos i prelom
Nina Popov